

Українці в Німеччині

1915—1918

Число 380.

Том I

**Історія української громади
в Раштаті**

Написав

Омелян Терлецький

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

Київ-Ляйпціг

1919

diasporiana.org.ua

Українці в Німеччині

1915—1918

Написав

Омелян Терлецький

Том I

Історія української громади в Раштаті

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

Київ-Ляйпціг

1919

Число 380.

Історія української громади в Раштаті

1915—1918

Написав

Омелян Терлецький

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

Київ-Ляйпціг

1919

З м і с т .

Передмова	9
З листу Олександра Скорописа до автора	13
Вступні uwagi	19
Історія української громади в Раштаті. (Від 12. 5. 1915 до 3. 3. 1918.)	49
Доба перша. (12. 5. — 31. 8. 1915.)	51
I. Маса полонених і українська пропаганда	51
II. Просвітно-організаційна робота в таборі.	71
III. Берлінська Централь С. В. У. й німецькі військові влади	77
IV. Огляд першої доби	80
Доба друга. (31. 8. 1915 — 9. 2. 1916.)	82
I. Загальний огляд життя в таборі	82
II. Українська громада	97
1. Організаційне життя	97
2. Просвітне життя	122
III. Українська громада й робітничі команди раштатського табору. Міжтаборові взаємини	151
IV. Німецькі таборові влади й українська громада	156
V. Українська громада й Централь Союзу визволення України в Берліні	159
V I. Огляд другої доби	160
Доба третя. (9. 2. — 12. 12. 1916.)	163
I. Українська громада й проща маса полонених у таборі	163
II. Життя української громади	182
1. Українська громада й її організація в таборі	182
2. Просвітне життя української громади в таборі	202
3. Робітничі команди	250

III. Міжтаборові взаємини	264
IV. Просвітний Виділ С. В. У. і громада «Самостійна Україна» в Раштаті	269
V. Українська громада й німецькі влади в таборі	278
VI. Берлінська Централь С. В. У. й українська громада в Раштаті	283
VII. Огляд третьої доби	288
Доба четверта. (12. 12. 1916 до 11. 3. 1917.)	292
I. Груднева реформа в українській громаді, життя громади й решта маси полонених	292
II. Центр раштатської громади	305
1. Організаційне життя	305
2. Просвітний рух	323
III. Українська громада на робітничих командах	330
IV. Міжтаборові взаємини	334
V. Українська громада й німецькі таборові влади.	335
VI. Берлінська Централь С. В. У. і раштатська громада	338
VII. Огляд четвертої доби	339
Доба пята. (11. 3. 1917 до 3. 3. 1918.)	343
I. Центр української громади в раштатському таборі	343
1. Загальний огляд	343
2. Організаційне життя	362
3. Просвітний рух	375
II. Українська громада на робітничих командах	380
III. Міжтаборові взаємини	386
IV. Українська громада й німецькі військові влади.	397
V. Союз визволення України і українська громада в Раштаті	400
VI. Огляд п'ятої доби	402
Кінцеві уваги	404
Спис викладів і курсів	407
Показчик особовий і річевий	428

Важніші скорочення:

Артистична Секція	А. С.
Блок	Бл.
Генеральна Рада	Г. Р.
Генеральна Старшина	Г. Ст.
Просвітний Виділ С. В. У.	П. В.
Просвітна Секція	П. С.
Редакційна Секція	Р. С.
Соціальна Секція	С. С.
Союз визволення України	С. В. У.
Таборова Національна Секція	Т. Н. С.

Передмова.

Ціллю цієї праці було дати історію українських громад, які витворилися в таборах українців полонених у Раштаті, Вецлярі й Зальцведелі (всі в Німеччині), від початку просвітної роботи по таборах до часу виїзду перших січових відділів з трьох таборів на Україну в лютім і березню 1918. р.

Історія цих трьох громад, це частинка з історії нашого відродження в часі світової війни і як така вона має право на цікавість з боку нашої суспільности. Але і з погляду чисто наукового вона заслуговує на цікавість, бо історія цих трьох громад виказує деякі такі прояви, що їх бачимо на широкій світовій, історичній арені. Ці три громади, це доволі зізольовані три території сконцентрованого життя, яке відповідно до цього виявляє свої форми. Це відноситься власне до часів перед російською революцією. З вибухом російської і потім української революції громади підпадають у великій мірі зовнішнім впливам і показують на собі рефлекси багатьох подій, що відбувалися на сході Європи.

Ця праця збудована на писемних джерелах, а почасти на безпосередніх відомостях автора. Писані джерела, це протоколи, звідомлення, канцелярські книжки, кореспонденція і т. д. Вони з малими винятками писані руками полонених. У джерельний матеріал входить також акти командантур цих трьох таборів. Але крім цього автор оперся в цій праці на своїх власних відомостях і спостереженнях, головню при історії української громади у Вецлярі, де автор брав чинну участь у просвітній роботі протягом двох років. Зміст праці ба-

гачено ілюстраціями, взятими з життя цих трьох громад, і знімками цих людей, які близько стояли до просвітної роботи в цих трьох таборах. Деяких фотографій годі було дістати, як н. пр. членів Президії Союзу визволення України.

Автор свідомий цього, що його праця не може дати повного образу життя трьох громад. Його можна би доповнити інформаціями від учасників просвітної роботи по таборах. Але тепер цього не можна було зробити, бо майже всі учасники цієї роботи знаходяться вже на Україні і зійтися з ними авторові було неможливо. Все ж таки бодай в головному образ повинен би бути вірний, бо писаний матеріал джерельний доволі багатий і його можна лічити на около вісім тисяч документів. Вони знаходяться в архіві Союзу визволення України.

Відаючи першу частину цієї праці нашій суспільности, почувасться автор до милого обовязку, зложити подяку всім тим, що прийшли йому в поміч у цій праці. Перш за все належить подяка: Високоповажаному бувшому членові Президії Союзу визволення України в Берліні, добродієві Олександрові Скоропису-Йолтуховському, красвому старості Холмщини й Підляшша за дозвіл користання з архіву Союзу, всякі улекшення в цій справі та поміч при виданню цього тому, Високому Королівському пруському воєнному Міністерству й командантурі раштатського табору за дозвіл користати з актів раштатської командантури й Високоповажаному добродію Др. Зенонові Кузеді за перепровадження коректн I. тому і за деяку поміч при праці.

Праця має складатися з трьох томів.

У першому поміщено побіч загальних уваг, які торкаються загально всіх трьох громад у таборах, історію української громади в раштатськім таборі. В другому томі мала би бути поміщена історія української громади у вецлярськім таборі, а в третім історія української громади в зальцведельськиму таборі полонених.

Що до історії раштатської громади, то вона має остільки вже свою літературу, що в 1917. р. вийшла маленька книжечка Петра Катеринюка „Bericht über die ukrainische Aufklärungsarbeit im Lager Rastatt“, яка на 40 сторінках дає коротенький огляд просвітної роботи в раштатському таборі від самих початків до липня 1917. р. Вона має характер чисто інформаційний і подає найважливіші дати з цього часу. При писанню І. тому автор опирався майже виключно на писані джерельні матеріали. Матеріал доволі багатий і доволі повний, передовсім з рр. 1915. і 1916., хоч не одно запропастилось. І так нема на приклад зовсім протоколів т. зв. »Аграрної Секції« і »Товариства ім. Лисенка«. Дуже мало також протоколів товариства »Запорожська Січ« у Раштаті, »Кооперативної Спільки Кустарні« і деяких інших.

Найліпше заступлені в джерелах: »Просвітний Віділ«, »Генеральна Старшина«, »Генеральна Рада«, »Національна Секція«. Впрочім автор не полишив на боці ніяких матеріалів, які була йому змога роздобути. Найбільший недостаток відчувався в статистичних даних і тому треба було дуже часто ставляти лишень приблизні дати, не раз гіпотетичні, замість дійсних.

При кінці книжки уміщено покажчики особовий і річевий та спис викладів. Список викладів неповний, але подано все те, що можна було роздобути з писаних джерел.

Зальцведель, дня 1. листопада 1918.

З листу Олександра Скорописа до автора.

»Зі всіх чужих країн уже від довшого часу найсильніше тягне мене до себе Єгипет, цей край фараонів і рабів фараонових.

Де б я не бував за останні часи в більших європейських містах, у музеях їх спішу я глянути не на Рафаеля, не на Ліонарда й Боттічеллі; не Рембрандт і Рубенс приковують мене до себе. Тонко викінчені, гладко одшліховані людські голови темного граніту зеленкувато-чорного базальту на незграбних, дійсне камінно випростованих тулубах із незмінним чисто солдатським пів кроком наперед з лівої ноги, часто хвилюють і цікавлять мене своїм тисячолітнім ненарушним спокоєм таксамо сильно, як витвори мистецтва наших часів. Ці дрібні рештки, це черепя та ці скалки колишнього єгипетського мистецтва, такого «не нашого», на перший погляд такого чужого нам, вже здавна стали близьким мені. Здається, що лише про український рух, про вигляди нашого визволення, нашого державного будівництва так радо снуються мої думки, так охоче готов я викладати свої фантазії, як про єгипетську старовину...

Ви знаєте, коли умірав не лише фараон, але взагалі хто небудь з касты «справжніх» вільних людей фараонових, то до його гробу вкладали разом з його мумією ще й його постать вирізьблену в початках з дерева, а опісля з каменю, і то можливо найтвердшого, найтривкішого, далі всіляку їжу, часто ціле волове стегно, навіть дичину, рибу, хліб, овочі, все, що любив він за

життя свого, геть аж до справжніх єгипетських пундиків (як це доведено хемічними дослідями). Вкладали туди і різного зерна, вкладали й маленькі, як наші, дитячі іграшки, сокири, плуги й всякий пишній господарський струмент. Вкладали й ... невеличкі фігурки рабів, які мали й на тому світі працювати, отже тими плугами далі орати, зерном засівати, годувати його і т. д. для заспокоєння потреб свого пана, аж поки душа його, згідно з вірою їх, знов не вернеться на світ божий і то конче в формі коли не фараона, то бодай фараонового підручного, на якого мали даліше працювати нащадки рабів.

Так з віку в вік...

І згідно з єгипетською вірою з віку в вік, от уже кілька тисячеліть працюють раби на своїх фараонів... Іцезли єгипетські фараони, згнинули царства, збудовані руками рабів їх, опустів пишний і багатий колісць край, зникла висока наука жреців єгипетських: пустеля, пустеля економічна й духовна запанувала в Єгипті і в тій пустелі маячать лиш розкидані велитенські камені гори-могил, збудовані руками рабів фараонових для владик своїх. Та маячать денеде руїни фараонових палаців та храмів зі скалками та рештками мистецтва цього неіснуючого вже народу.

Європейські вчені, як старанні мурашки, постягали кожний до своєї держави, до свого музею ці нікчемні скалки й рештки колишньої пихи й багатства. Коли блукаєш серед них, вдивляєшся в них, встає перед твоїм духовим оком стародавня правда, яка так багато і так яскраво свідчить про неправду наших днів. Тому тягне мене так до Єгипту!

Серед мало художніх рабських фігурок часто можна зустрінути жіночу фігурку, що не лиш вклякнула, але й руками на землю сперлася, наче звірину малпую...

З того часу власне, як зрозумів я сю фігурку, з того часу знайшов я ключ до розгадки єгипетської

Вс. Скоромне-Золотуравский

правди, що стала неправдою наших часів. Се ж єгипетський мельник і млин разом! Зерно насипає вона одною рукою на невеличке кам'яне жорно й розтирає його на муку другим камінцем. —

Сею весною на Волині бачив я в руху наші українські жорна в сінях одної хати. Люде наші ці жорна перед війною вже давно позакидали були. Війна з її загальним здичавінням примусила знов взятися за них.

Кілька тисячеліть відділяють українську культуру від єгипетської і ми бачимо, що людина устроїла наші жорна вже так, що перестала в роботі виглядати як четверонога скотина, праця стала лекшою й видатніщою... а про те ми на наші українські жорна, в часи парових та електричних, вальцових млинів, дивимосся як на свідцтво нашої культурної відсталості...

Вдивляючись у єгипетські жорна, ми бачимо, що коли така нещасна рабіня мала намолоти муки для того, щоб прогледувати одну панську родину з челяддю її, то напевне мусіла вона цілий вік свій на тих жорнах працювати, як віл, не підіймаючи ніколи свого зору до темно-синього неба, до ясного сонця. В єгипетську темну ніченьку, з її великими, не по нашому ясному, різнобарвними зорями, зморена рабіня мусіла спати, як та замучена, загнана скотина, не знаючи, як звучить соловейкова пісня, голос коханого...

Дивлячись на цей єгипетський млин, розумієш ясно весь тягар, безрадність і прокляття біблійного виразу: «єгипетська робота». Так, єгипетська робота — робота раба, раба, який по своїх почуваннях, по складу свого життя мусів ближче стояти до скотини, ніж до людини наших часів. Тоді дерев'яний серп єгиптянина, вістря якого складалося з гострих скалочок креміння, ще ясніше освітлює первісну вбогість матеріальної культури єгипетських рабів і ще яскравіше підкреслює високу культуру єгипетських фараонів і їх жреців, про яку так необлудно свідчать мистецькі рештки їх портретів, їх при-

крас. Адже ж серед єгипетських портретів ми маємо цілий ряд таких утворів, що цілий дальший розвиток мистецтва до наших днів не перевищив реальної правди майстрів, які працювали пару тисяч літ до нас.

Це противенство багатства культури фараонового оточення і скотського рабства мас населення Єгипту відчутти можна на кожному кроці, вдивляючись у рештки єгипетського життя й мистецтва, які зберігають нам наші музеї.

І повним контрастом до «єгипетського млина» є портрет самого фараона. Загально лише намічене й шаблонно завше вимодельоване тіло фараона, не дивлячись на все ремісництво виробу таких фігур, завше в одній і тій самій позі, з виставленою вперед лівою ногою, завжди майже зраджує одну рису: дивлячись на фігуру фараона, навіть без голови, ви зразу признаєте, що цю людину вам би не так легко було змусити зробити що небудь проти її волі.

Так, фараони й оточення їх, завдяки використанню праці мільонів рабів зібрали такі багатства, які дали їм змогу дбати про культурні потреби. Вони вибилися з рабства природи, вони зрозуміли багато законів природи, багато з них стали використовувати на користь людини. Вони вступили на той шлях, яким іде і по нинішній день розвиток нашої культури; вони стали першими вільними від жорстокої влади природи, взагалі першими вільними людьми, чи просто — першими людьми.

З ростом культури все ширшає кляса людей, що їх воля стає з раба паном природи. На заході таких людей, вільних людей, далеко більше, ніж на сході.

Той, хто опанував природою, хто свою волю накидає природі, не може бути рабом. І в царській Росії достигли сили, що мали знести політичне рабство, яке тратило ґрунт у рабстві людини природі.

Але ми збирали наших земляків полонених в укра-

їнські табори, коли ще політичне рабство панувало на цілому просторі Росії. На наші вияснення, заклики вдуматися в своє становище, ми чули рабську молитву за довге й щасливе життя свого фараона — Миколи II. І коли в наслідок тої праці, яку розпочинали скрізь невеличкі гуртки ідеалістів одиниць у таборах, стихало «Боже царя храни» і все частіше й гучніше лунало «Не пора москалеві й ляхові служити», коли дзвеніла ненависть у куплеті про «царя, що наш люд обдира», тоді наші табори свідчили мені про те саме, про що так ясно розповідає мені мистецтво єгипетське: українці стали розуміти, що то за сили їх душать, для кого й чого заставляють робити єгипетську роботу. Ширилося розуміння — ріс український громадянин, і в неволі за дротом зросли кадри вільних людей.

І як єгипетський різьбяр, віддаючи з брутальним реалізмом зовнішні форми особи, мистецьки відбивав духові відзнаки тих, чії постаті він вирізував, так у наших українських таборах, ми, вживаючи західно-європейські громадські норми й формули, дали змогу виявити вільно, по людському, тисячам наших земляків їх національну українську душу.

Те, що величезна більшість московських рабів вернеться з полону, не переживши вогненного відродження революції, цілком свідомими українцями, отже справді вільними людьми, це те, що найцінніше з нашої спільної праці лишиться на завжди, як абсолютна культурна вартість, яку вклав у скарбницю людської культури кожен з тих, хто в цій праці брав участь.»

Стокгольм, літом 1917.

Вступні уваги.

Поміщуючи уривок з листу Олександра Скорописа-Йолтуховського, мали ми на цілі, дати змогу пізнати провідну ідею в діяльності Союзу визволення України, а власне провідника просвітної роботи в трьох таборах полонених українців у Німеччині. В листі показана ясно мета просвітної роботи. Це робота культурна, а разом з цим національна, українська.

Велика світова завірюха стягнула сотки тисяч полонених українців до таборів у Німеччині і це, що наші люде знайшлись у німецькому полоні, в руках німецьких властей, дозволило сконцентрувати бодай якусь частину полонених і українців, відірваних від російського життя, піддати впливам визвольної української думки.

Президія Союзу визволення України, якої членами були дд.: Володимир Дорошенко, Антін Жук, Маріян Меленевський і Олександр Скоропис-Йолтуховський, скористала власне із цієї нагоди. Вона подбала насамперед про те, що у фрайштадтському таборі (в горішній Австрії) сконцентровано 30 000 полонених українців, і рішила того самого добитися також у Німеччині. З тією метою основано в Берліні в квітні 1915. р. Централю Союзу визволення України з тим, що представником С. В. У. став член Президії С. В. У. Олександр Скоропис-Йолтуховський, а секретарем Всеволод Козловський. Ця Централь мала власне зайнятися просвітною роботою між полоненими українцями в Німеччині.

Централь зараз приступила до діла, а рішаючим було те, що її вдалося знайти між німецькими міродатними

чинниками людей, які зараз прихильно поставилися до справи української пропаганди по таборах. Цій справі нам треба придивитися трошки ближше, бо це уможливить нам зрозуміти взаємне відношення між прихильниками української справи, німцями, а провідниками просвітної роботи по українських таборах у Німеччині.

До війни була Україна дуже мало звісна Європі і українське питання лежало поза обрієм європейської політики. Європа дивилась на українську справу очима московської і польської історіографії й публіцистики і наслідком цього мала невірне поняття про нашу справу. Тесаме було видно з малими виїмками і в німецькій історіографії й публіцистиці. Плян німецького канцлера, князя Бісмарка, який в своїх політичних комбінаціях брав у рахубу Україну, був викликаний збільшенням антагонізму між Німеччиною а Росією у вісімдесяти роках, але його наслідники не брали цей плян поважно в рахубу. Це було наслідком почасти цього, що український рух був ще тоді занадто слабим, щоби можна було на ньому щось будувати, а почасти входило тут у гру те, що Німеччина мала все надію, що відносини німецько-російські уложаться з часом більш нормально.

Всеж таки в німецьких міродатних кругах зацікавлення українською справою існувало, а навіть поступенно збільшалось. А входила тут у гру передовсім польська справа. Деякі німецькі політики справедливо думали, що українство може бути дуже доброю запорою для польського імперіялізму, який ставав чим раз більше не вигідним для Німеччини. З цього вийшло симпатизування німецьких, міродатних кругів з українським, визвольним рухом, який тимчасом доходив у Галичині до чим раз більшої сили. Доказом цього може бути між инчим промова міністра фінансів Рейнбабена в пруському соймі (виголошена мабуть в 1904. році), де, разом з острими виступами против польської господарки в Галичині на політичному полі, висказано було прихильні слова

про український, визвольний рух. На цьому тлі можемо також зрозуміти, чому в Німеччині попирано імміграцію сезонних робітників українців, які шукали роботи в Німеччині. Це видно з цього, що, коли в 1908. році прийнято до робіт польських робітників 86 050 а українських 75 102, то в 1913. році це відношення змінилось остільки, що польських робітників було 75 490, а українських аж 114 253. Такий результат уважали ці товариства в Німеччині, які занимались справою сезонних робітників, корисним не тільки тому, що тим способом бне скріплювалось надто силу польського елемента в Німеччині, але ще й тому, що українські робітники, навчившись господарки на німецький спосіб, могли причинитись до улпшення хліборобської господарки між українським населенням у Галичині, і тим способом могло українське селянство показати себе здатнішим в конкуренційній боротьбі з польськими поміщиками в Галичині.

По тім всім можна було сподіватись ясного становища німецького правительства підчас світової війни, а власне тоді, як в 1915. році показала перевага Німеччини над Росією. Але що цього не було як слід видно і що тасам Німеччина, яка попирала доволі енергично українську пропаганду на Підляшшу, Холмщині і окупованій часті Волиня, оголосила акт з 5. листопада 1916., яким створювано польську державу з неозначеними границями від сходу, то це послідне було почасти наслідком цього, що Німеччина не хотіла ясным виступленням в українській справі наразити собі поляків вже підчас війни, а по друге входив тут в гру передо всім згляд на Австро-Угорщину, яка цілий час війни, аж до берестейського мира, провадила польонофільську політику.

Але замість цього виступає ясно відношення німців до української справи у цього гурта, який почасти був звязаний з правительственними сферами, а почасти стояв

незалежно від них. Цей гурт, який дехто склонив був називати «українофільським» а до якого належав професор Павло Рорбах, прийшов до переконання, що головна сила Росії лежить на Україні та що цей російський кольтос стоїть на кривді і поневоленню українського народу. І для цих людей став відразу український народ таким, якого доля могла би тісно звязатись з Німеччиною. Національне освідомлення українського народу і його висвободження зпід московського ярма було би актом справедливости й поступу в історії визволення народів, а разом з тим, це була би велика, політична користь для Німеччини. Без України не могла би Росія ніколи стати небезпечним сусідом для Німеччини.

Таку ідеологію ми бачимо власне також і у цих німців, які станули ближше до української пропаганди по таборах у Німеччині. Вони зрозуміли важність українського питання, зацікавилися долею українського народу й рішили прийти в поміч Союзові визволення України в його плані що до ведення просвітної роботи між українцями по таборах. Це вони вважали за політичну, а разом з тим за гуманітарну акцію.

Цими людьми були отсі: тодішній правительственный президент Фрідріх фон Шверін, тоді полковник, потім генерал-майор (при воєннім Міністерстві), Еміль Фрідріх († 1918), др. Еріх Койп, директор товариства для попирання внутрішньої кольтонізації, і сотник Вальтер фон Любберс (при воєннім Міністерстві).

Цих кількох людей рішило власне долю української пропаганди. Переконані про раціональність своєї політичної програми, вони остали її вірними протягом цілого часу ведення української пропаганди по таборах. Навіть тоді, як деякі німецькі, військові чинники на Україні пішли разом з гетьманом Скоропадським на русофільську дорогу, вони не відступали від свого. Для них зівстався берестейський мир з Україною дорогою, по якій повинна

йти політика Німеччини. Політична незалежність України вважалася ними історичною konieczністю.

І тепер ми зрозуміємо, чому вище згадані дд. прийшли в поміч берлінській Централі С. В. У. і потім цілий час її гаряче попирали. Рішакчим було також те, що др. Койп, директор згаданого товариства поставився дуже прихильно до української справи. Він усе обстоював за тим, таксамо, як і вище згадані добродії, щоби поводження німецьких, військових властей було як найкраще супроти українців, полонених. Завдяки цьому Централь С. В. У. дістала кредит в цім товаристві й тим способом просвітня робота по таборах була матеріально забезпечена. Дня 16. квітня 1915. р. відбулась у Франкфурті над Одрою нарада в справі просвітньої роботи по таборах, а власне про відношення С. В. У. до т. зв. бейрату, який складався з кількох осіб і який взяв у свою опіку справу української пропаганди по таборах. У цій нараді взяли участь правительственный президент фон Шверін, др. Ціммер, др. Койп і член Президії С. В. У. Скоропис-Йолтуховський. Висліди наради подано зараз до відома Президії С. В. У. у Відні¹⁾ і вона згодилася на їх, поробивши деякі зміни, з яких найважливіше було те, що С. В. У. застерігає собі самостійність в організованню та провадженню просвітної роботи по таборах²⁾. Представник С. В. У., Скоропис-Йолтуховський, зобов'язався також, що робота по таборах не буде провадитися в духу проти-німецьким або проти-австрійським. Про це відношення С. В. У. до міродатних чинників Німеччини та Австрії сказав Скоропис-Йолтуховський на т. зв. установчих зборах у Вецлярі дня 7. листопада 1916. р. ось так: «Союз поставив перед Австрією і Німеччиною бажання, щоби полонені з України були переведені в окремі табори, і щоб їм було

¹⁾ Письмо „Vermittlungsstelle Frankfurt a. O.“ до С. В. У. з дня 17. 4. 1915.

²⁾ Письмо С. В. У. до „Vermittlungsstelle“ з дня 15. 5. 1915.

дано право, користатися конституцією у своєму таборо-
вому життї, щоби вони побачили, яка різниця між жит-
тям у Росії і життям у Німеччині та Австрії». І далше :
»І у нас врешті вийшов компроміс між воєнним законом
та конституцією. З приміру з фрайштадтцями (тут ішло
о те, що Австрія зажадала звороту полонених із Фрай-
штадту, які були дуже помічні при просвітній роботі)
ви бачите, що не все зовсім добре, що не все так ро-
биться, як ми бажаємо, одначе ми вільно збираємося і
говоримо, й навіть поліцай, або офіцер за нами не на-
глядає, якби то було на волі. На таких умовах ми
взялися за роботу з Вами. Ніяких обовязків Союз не
давав, що буде робити на користь або Австрії або Німеч-
чині. Тільки дали ми запоруку, що не будемо вести
германофобської або австрофобської пропаганди. Генера-
льна Старшина (це була тоді начальна власть в укра-
їнській громаді, зложена переважно з полонених, на під-
ставі виборчого закону) таксамо не зобовязується вести
агітацію за Австрію або Німеччину. Але коли Генеральна
Старшина перебірає провід роботи, то мусить сказати,
що вона не буде вести нічого против німців. Таксамо
закликалися і „Просвітні Виділи С. В. У.“ Він вірив в
їх політичну зрілість і довіряв їм. Таксамо між Вами і
нами не повинно бути найменших діференцій«¹⁾).

Це була норма, що її держалася потім Централь
С. В. У. в Берліні в своїй діяльності по таборах укра-
їнців-полонених. Ясна річ, що між Централєю С. В. У.,
а Товариством для попирання внутрішньої кольонізації
у Франкфурті над Одрою, і воєнним пруським Міністер-
ством мусів бути цілий час контакт. Представник С. В. У.
в Німеччині Скоропис-Йолтуховський відбував конферен-
ції з д-ром Койпом, і з сотником Любберсом, а у важ-
ніщих справах з генералом Фрідріхом. Предметом кон-
ференцій з д-ром Койпом були справи фінансові, звязані

¹⁾ Протокол установчих зборів у Вецлярі в 7. 11. 1916.

з українською пропагандою по таборах, а на конференціях з генералом Фрідріхом і сотником Любберсом обговорювано всякі адміністраційні справи. По виїзді Скорописа-Йолтуховського в червні 1917. р. провадив по частині його агенди секретарь Централі С. В. У. Всеволод Козловський. Так згадане Товариство, як і воєнне Міністерство сповняли завдання, яке собі поставили що до української роботи, добре. Товариство приходило все з фінансовою поміччю берлінській Централі С. В. У., а воєнне Міністерство ставало в пригоді при всяких адміністраційних справах, які вязалися з українською роботою по таборах. І треба признати, що воєнне Міністерство, а власне генерал Фрідріх і сотник Любберс вміли погодити приписи воєнного закона що до полонених з вимогами української пропаганди. І в цім згляді зроблено було дуже багато. Міністерство зібрало українських полонених у рапштатському таборі, а пізніше утворило ще два другі такі табори: у Вецлярі і Зальцведелі. Тим способом сконцентровано в трьох таборах понад 50 000 людей українського походження, між якими мала берлінська Централь С. В. У. провадити українську просвітну роботу. Міністерство подбало про те, що в цих трьох таборах вибудовано великі викладові залі, в яких могло поміститися 4—5000 людей, де були також театральні сцени, побудовано церкви, улажено в бараках приміщення на школи, друкарні, книгарні, переплетні, бібліотеки, малярні, різьбарні, гончарні, крамниці, всякого рода канцелярії, редакційні кімнати, читальні, клуби, фотографічні робітні, залі для вправ Січі і т. д. Куплено також у двох таборах музичні струменти. Словом — Міністерство пішло що до цього як найбільше на руку Централі С. В. У. Що все те коштувало великі суми, це річ очевидна, а до збільшення видатків причинилося також і те, що українці-полонені з усіх трьох таборів діставали протягом цілого часу перебування в таборі більшу місячну платню, чим полонені з иньчих таборів.

Про иньче мусів сам С. В. У. подбати, а власне про книжки до бібліотек, про шкільні підручники, шкільні прибори, як н. пр. географічні карти, образи, потім музичні струменти для одного табору, костюми й театральні декорації і т. д. А вже ж найважливішим було те, щоби придбати вчителів і взагалі придатних людей до провадження просвітної роботи. Це вдалося власне зробити берлінській Централі також при допомозі воєнного Міністерства.

Усіх запрошених людей до участі в просвітній роботі було 29, але не всі вони рівночасно працювали так, що найбільше було їх у літі 1916. р., бо аж 23 людей. Відповідно до звання було між ними гімназіяльних учителів 11, народніх учителів 5, адвокатів 2, укінчених студентів університету 1, студентів університету 2, і далі: один урядник університетської бібліотеки, один різбар, один оперовий співак, один публіцист і трьох людей з меншим образованием. Що до їх приналежности, то було їх з Галичини 11, з Буковини 10, а 8 з державної України. Крім цього був запрошений на серію викладів др. Стефан Смаль-Стоцький, професор черновецького університету, і оперовий співак Модест Менцінський, який в усіх трьох таборах дав по одному концертові. Запрошених людей до постійної роботи в таборах зорганізовано в так звані »Просвітні Виділи С. В. У.«, з яких кожний мав голову, назначеного берлінською Централєю С. В. У. До Просвітних Виділів увійшли з часом і деякі українці полонені офіцери, які тим способом з цивільними членами Просвітних Виділів брали активну участь у роботі. Тим Просвітним Виділам признала Централя С. В. У. досить широку автономію і свободу у виборі методи в роботі, полишаючи собі лишень надзір над цілою роботою. В тій цілі член Президії С. В. У. Скоропис-Полтуховський обїздив від часу до часу табори, давав свої вказівки й помічення, а нераз робив зарядження, які вважав вказаними для успіху роботи. З виїздом Скорописа-Полту-

Еміль Фрідріх,
генерал-майор при пруському воєнному Міністерстві.

ховського в червні 1917. р. з Німеччини не стало начального проводу в просвітній роботі по українських таборах, бо хоч з початком 1918. р. секретарь Централі С. В. У. Всеволод Козловський став його наслідником,

то однаковж займався головню канцелярійними справами. Тим способом Просвітні Виділи, які повстали в усіх трьох таборах, перейняли на себе головню частину роботи між українцями полоненими. Вони уладжували всякого роду виклади й курси та організували полонених в українські громади. Завдяки цьому Просвітні Виділи дійшли з часом у таборах до значіння та стали начальними організаціями в українських громадах трьох таборів. Побіч самої просвітної і організаційної роботи вони займалися також справами, які торкалися життя-буття полонених і що до того були посередниками між полоненими й німецькими властями.

Ці ж німецькі таборіві власти виглядали так, що при командантурах таборів, в залежности від їх і від воєнного пруського Міністерства утворено так звані українські канцелярійні відділи, на чолі яких стояли німецькі офіцери з рангою сотників. Ці німецькі офіцери входили в безпосередню звязь з головами Просвітних Виділів. В тій цілі відбувались між ними щоденні конференції, на яких предкладалися бажання Просвітних Виділів у справах адміністраційно-технічних. Коли на місце Просвітних Виділів стали Генеральні Старшини, тоді ролю голов Просвітних Виділів сповняли «референти» Генеральних Старшин, а в деяких таборах почасти також і голови Генеральних Старшин. Тим способом німецька військова адміністрація пристосовувалася до вимогів української пропаганди і не тільки офіцерам з українського виділу в таборі, але і командантам раштатського, вецлярського і зальцведельського таборів приходило брати під увагу українську роботу в таборі. Й треба зазначити, що деякі з них, а власне командант вецлярського табору, підполковник Веллер, дуже тісно звязався з просвітною роботою в цім таборі. Тим способом прийшло до кооперації в деяких справах між Просвітними Виділами чи Генеральними Старшинами й німецькими таборовими властями, анальогічно до цього, як це було між

Фрідріх фон Шверін,
прусський правительственный президент.

Централею С. В. У. в Берліні і пруським воєнним Міністерством. Ця кооперація була особливо тоді цікава, як увійшли до неї Генеральні Старшини трьох україн-

ських громад. Вийшло таке, що три елементи з відмінними світоглядами увійшли з собою в тісний контакт: українці з Австрії, полонені й вільні українці з центральної України та німецькі військові влади. Але не зважаючи на те, кооперація показалася здібна до життя й удержалася до кінця існування просвітної роботи в таборах, веденої Союзом. Особлившу роль відіграли в цій австрійські українці. Виховані більше в середньоєвропейському дусі, але зв'язані національно з масою полонених, вони стали тим чинником, який виповняв цю різницю в світогляді, яка стояла між масою українських полонених, а німецьким військовим начальством. І це було одне з немаловажних завдань австрійських українців при їх роботі по таборах.

Що до самої просвітно-організаційної роботи, то вона провадилася у таборах самостійно від німецьких чинників. Правда, німецькі влади пробували часом забирати голос у цій справі, бували часом відмінні погляди у воєнного Міністерства, чи то у таборових німецьких властей, від поглядів берлінської Централі С. В. У. чи Просвітних Виділів, але кінець-кінцем ішли німецькі влади на уступки зі своїх переконань чи поглядів. Важну роль в цій згоді відіграв, очевидно, член Президії Союзу визволення України Олександр Скоропис-Йолтуховський, який все зумів прихилити німецьке начальство до своїх поглядів. Це було дуже важне, бо завдяки цьому могла просвітня робота відбуватися без натиску з боку посторонніх чинників. Виїмки і тут бували часом, але вони були викликані особливими обставинами. Завдяки цьому могло життя по українських таборах свободно розвиватися. При дуже великій свободі слова йшла тут інтенсивна виміна думок, а це спричинилось багато до вироблення світогляду у наших людей та до поширення між ними української національної думки.

Очевидна річ, що це життя по таборах, по україн-

ських громадах, було чимось виїмковим, сказати б аномальним. Сам факт, що воно розвивається в полоні, показує це найвиразніше. Полон витворив своєрідний психічний стан у людей, які в нього попали, з чим треба було рахуватися при веденню просвітної роботи. Треба було теж рахуватись із дотеперішнім світоглядом полонених і з їх психічним настроєм, принесеним зі своєї країни. Між масою полонених видко було характеристичні черти, з яких одні могли шкідливо ділати при веденню роботи, иньчі знов її пособляли. На кілька таких черт хочемо власне звернути увагу.

На першому місці стоїть безперечно цей факт, що полонені мали страх перед Росією і боялись, що вона може притягнути по війні до відвічальности всіх тих, що взяли хоч би пасивну участь в українській пропаганді, бо ж полонені зрозуміли, що ця пропаганда була запереченням «єдінства руського народу», цеї підстави істновання російської імперії. Іти за українською справою було в їх очах, іти дорогою, яка мала на меті розбити це «єдінство», а тим самим російську державу. В очах полонених, це був дуже небезпечний експеримент, і він набрав тим більше драматичности, що українська пропаганда провадилася на німецькій землі, навіть при допомозі німців, «ворогів російської держави, руського народу й славянства», як говорили тоді. Це означало зраду цареві, зраду отчєству і спілку з її ворогами. Цього вони боялись, тим більше, що до весни 1916. р. вони вірили в побіду Росії, а коли потім зачали хитатися що до цього, то все таки аж до часів берестейського мира ніколи не дійшли до погляду, що Росія буде цілковито розбита, а Україна стане таки в цій війні незалежною державою. Об цім думали хіба одиниці й невеликі гурти, а маса полонених припускала що найбільше можливість автономії України в російській державі.

Цей страх перед Росією шкодив дуже українській просвітній роботі. Наслідком цього ставляло себе ба-

гато людей оддалеки від української пропаганди, або ставляли себе навіть вороже до неї. В історії всіх трьох таборів видко довший час цю пасивність і ворожнечу до українства, що було власне викликане страхом перед Росією. Страх наказував їм держатися Росії і вони на зверх показують себе русофілами.

Але побіч них є й справдішні русофіли, й це русофільство вони принесли до табору вже з дому. Тут воно зміцніло ще в головах полонених. Росія була далеко, а воєнні переживання мусіли вплинути настільки сильно, що образ Росії з передвоєнних часів зачинав ставати невиразним. Туга за рідним краєм викликала у них ідеалізованню цього краю, цеї «Малоросії», як вони Україну називали, а в звязку з тим і ціла Росія ставала для них гарніщою, чим була перед тим. Вони зачали ласкавіщим оком дивитися на Росію. Бували хвили, коли здавалось їм, що цар, це добрий батько, бо він присилає дарунки полоненим за посередництвом «Червоного Хреста». Забули вони й своїх чиновників та поліцаїв, а на всякий спосіб усе те змаліло в їх очах дуже. Завдяки всьому тому русофільський дух був дуже сильний між полоненими, аж поки українська пропаганда не зробила більших поступів. Але навіть і тоді ще видко русофільство (правда уbrane в культурнішу форму) між нашими людьми; від нього не могли часом відчахнутись навіть деякі дуже свідомі одиниці. А коли повстала незалежна українська держава, то ще й тоді русофільство тут і там пробиває собі дорогу у формі симпатизовання з московським большевизмом.

Другою характеристичною чертою наших людей було їх відношення до німецького світа. Ясна річ, що цей світ вони знали лишень остільки, оскільки прийшлося їм боротися з німецькими військами на фронті, а тут у таборах мали перед собою німецьких лянштурманів. Більше дещо пізнали німців ці, що знаходились на робітничих командах, передовсім на хліборобських, де мали

нагоду приглянутися родинному життю німців і їх рільній господарці. Всього того було, очевидно, занадто мало й тому свій погляд на німецьку культуру і своє відношення до німців вони звязували з фактом полону. А що відношення полонених до тих, хто держить їх у полоні, не може бути прихильне (воно так виходить з людської натури), то й нема нічого дивного, що українці полонені ставилися неприхильно, або й вороже до німців. У цьому було щось елементарне, що не давалося переломити; до цього починалося, очевидно, й русофільство наших людей. Щойно з поступом української пропаганди, коли русофільство зачинало слабнути, а деякі гурти українських громадян у таборах зачали дивитися на Німеччину як на політичний чинник при майбутнім повстанню незалежної України, щойно тоді ці гурти зачали инакшим оком дивитися на Німеччину. Це видно було власне починаючи від весни 1916. р., коли здавалося, що незадовго буде офензива осередніх держав на Україну. Але до офензиви не прийшло, а замість цього прийшов акт з 5. листопада 1916. р., яким утворено польську державу. І від тоді »політики« між полоненими зачали відвертати свої очі від Німеччини. Револуція в Росії, а потім визвольний рух на Україні звернули їхню увагу на схід і Німеччина ставала їм політично знов чужою.

Це відношення наших людей до Німеччини відіграло теж чималу роль при веденню просвітної роботи по таборах. Полоненим приходило в голову нераз питання, чи провадження української просвітної роботи при допомозі німців буде потім заaproбоване українським громадянством на Україні, чи ні.

Коли вже говоримо про ці характеристичні риси настрою полонених, які утруднювали ведення української пропаганди, то треба ще згадати деякі, які не були вже звязані з фактом полону, а були принесені з дому. До таких рисів належить передовсім такий психічний настрій

полонених, який побуджував до критикования всього, до невдоволення із всього, до зневіри в усе та до недовірливості до других. Тому й ясно, що наші люде не могли зрозуміти, чому німці чи французи вдоволені зі своїх порядків. Вони не могли представити собі гарної школи й церкви, бо цього всього вони в себе не мали й не бачили. Не могли теж подивитись людським оком на урядовця, бо не знали інших урядовців, як тільки звісних їм російських. Не вірили другим, бо переконалися, що в Росії їх обдурювано, а зневірря їх опанувало, бо бачили, що в Росії не йшло до кращого. Словом, маса полонених була настроєна песимістично, вона склонна була все негувати.

Не диво, що коли прийшлося їй почути в таборі про українську справу, то вона мусіла до цього поставитися негативно; це виходило з цілого її психічного настрою. І коли ця маса, або скажім ліпше, певна частина її набрала потім инакшого настрою, то тут видно власне наслідки еволюції, яку вона перебула під впливом просвітної роботи в таборах. Це поясняє нам, чому в перших кількох місяцях просвітної роботи подобались масі полонених саме такі виклади, яких метою була критика політично-суспільних відносин на Україні та взагалі в Росії. Це потрапила маса погодити навіть зі своїм русофільським почуттям. Пізніше вона прислухувалась уже й викладам позитивного змісту. В парі з песимістичним настроєм видно було між полоненими дуже розбуджену фантазію. Вона була, хоч хвилимовим, але все таки приємним відпочинком для людей песимістично настроєних. І коли наслідком української пропаганди збудилось у них національне почуття і станула їм перед очима будуча Україна, то вона, очевидно, мусіла показуватись вимріяним ідеалом, звязаним у великій мірі з фантазією. Будуча, незалежна Україна не могла виглядати так, як сучасні держави з усіма їх недостатками, а мусіла бути чимось инакшим, чимось далеко кращим. Вона

мусіла принести повне щастя українському народові. А що земельна справа лежала найбільше на серці нашим людям, то, очевидно, будучу незалежну Україну звязувано з ідеальною розв'язкою земельної справи.

Звідси можемо зрозуміти, що виклади, які ставляли такі рожеві образи, мусіли притягати до себе слухачів, і вони найбільше подобались побіч цих, в яких оперовано негативною метою. Таке побуджування фантазії було разом з тим демагогічною метою і вона головно в перших місяцях просвітної роботи була в уживанню по таборах. Ясна річ, що революція російська і потім українська були уважані подіями, які повинні здійснити цей вимріяний ідеал і тому їх приняла маса полонених з великою симпатією і одушевленням.

Тим способом ці риси психічного настрою маси полонених або були перешкодою й тому почасти гальмували українську пропаганду, або могли її спровадити на невластиву дорогу. Багато залежало тут, очевидно, і від одиниць, що були провідниками просвітної роботи, хоч, очевидно, їм не так легко було поставити себе зовсім самостійно й незалежно від цього настрою маси.

Розвивання незалежного українського почуття між полоненими мало ще в цьому велику перешкоду, що полонені взагалі не розуміли ідеї націоналізму, не кажучи вже про український націоналізм. Правда, маса полонених відчувала інстинктивно свою окремішність від великоросів чи поляків, але цей інстинкт був прикритий зверху якоюсь російською ідеологією на зразок цього, що Росія, це могутча, багата країна, яка має, що правда, лихих чиновників, і де нема справедливости, передовсім що до земельної справи, але все таки ця країна чимось краща від других. Вона дуже могутча й тому непобідима. Національне почуття вяжеться тісно з російською державністю та ідентифікується з нею на полі «єдинства руського народу». Уважати себе не руським, а українцем, все одно, що бути проти-державним чинником, чоловіком,

який не бажає поліпшення обставин життя в Росії, хоч би дорогою революції, а хоче розпаду Росії на те, щоби чужинці над нею запанували. Поставити себе на цю точку, що українська національність і російська імперія — це зовсім не рівнорядні поняття, маса не вміла. Тим пояснюється власне, що українська пропаганда по таборах натрапила на такий великий опір з боку маси. Тай навіть тоді, коли наслідком української пропаганди зачалось у маси розбуджуватися національне українське почуття, навіть тоді воно ще ставить класові інтереси, а саме земельну справу вище національної ідеї. І треба було щойно дальших місяців просвітної роботи, щоби побіч земельної справи виступили на плян такі річі, як національна школа, українська мова як урядова і т. п.

Коли говоримо про ці риси настрою полонених, які більше чи менше гальмували розмах просвітної роботи між полоненими, то слід вказати ще на такі риси, які цій роботі пособляли. До таких належить між иньчим цікавість, яку виявляли полонені при викладах. Це видно було у всіх трьох таборах і вона перемогла зчасом і страх перед Росією і неохоту до «німецько-української спілки», і песимістичний настрій. Наші люде чим дальше, тим більше заглядали до залі викладів, заходили до школи, а зайшовши там, вже не могли так легко відірватися від цього, тим більше коли виклади, що їх виголошувано, були дійсно інтересні. І треба сказати, що це властиво вратувало справу української пропаганди, хоч хвилями здавалося, що ціла робота не допровадить до ніяких результатів. Як полонені захоплювалися викладами, видно з цього, що при цілій своїй неохоті до «буржуазії», за яку вважали членів Просвітних Виділів і членів Президії С. В. У., вони все таки відносилися до них з пошаною. Не пошкодило багато навіть те, що членами Просвітних Виділів не були їх земляки, а переважно австрійські українці, які відріжнялись від своїх закордонних земляків політичними й соціальними переконан-

Вальтер фон Любберс,
сотник при пруському военному Міністерстві.

нями, а навіть инакшим розумінням національного питання.

Не можна заперечити також і цього факту, що полонені виказували доволі велику здібність у науці і здо-

ровий простий розум. Це мусів завважити кожний з цих учителів, який має довшу практику в своїм заводі.

Можна би ще звернути увагу на одну характеристичну рису полонених, а власне на їх велику охоту до балачки. Можливо, що на те вплинув полон, бо ж не можна забувати цього, що всі курсисти були в перших кількох місяцях просвітної роботи зовсім увільнені від всякої иньчої роботи й могли віддаватися вповні науці тай балачці. Ця охота до балачки, охота до дискусювання була дуже корисним чинником при просвітній роботі, хоч не можна заперечити й цього, що коли вона торкалася справ тяжких до розуміння, наприклад справ політичних, то тоді дискусія робилася нераз балачкою без реального змісту.

Не може бути очевидно завданням цієї праці аналізу психічного настрою маси полонених, але коли порушено тут деякі питання з цього поля, то зроблено це тільки тому, що деякі психічні моменти відіграли чималу роль при просвітній роботі по таборах. Для психолога тут поле незвичайно вдячне.

Але ж і для соціолога-історика ці маси представляються інтересно. В таборах полонених українців бачимо концентрацію людей для одної мети, яку можемо бачити хіба по таборах військових. Пригадуються теж великі монастирі чи то на горі Агос, чи деякі монастирі бенедиктинські, як н. пр. в Монте Кассіно чи в Бейроні, де життя зв'язане не тільки з релігією, але і з наукою та штучкою. Тільки воно в таборах все таки більше всестороннє й різноманітне. Цю різноманітність було видно, як що було приглянутись докладніше трьом табороам українців-полонених. Одні з полонених слухали так зв. вищих курсів, иньчі ходили до народньої школи, иньчі бували лишень на вічах, иньчі знов займалися агітацією в українському чи проти-українському дусі й були заводовими агітаторами, як другі заводовими музикантами, акторами, чи співаками. Там знову були ро-

бітники мистецького промислу, малярі, тут знов редактори, учителі, друкарі, переплетчики, торговщики, а врешті заводові політики, члени таборових «парламентів» і «правительств», канцелярійні та адміністраційні урядовці і т. п. Як що додати до цього всяких театральних кравців і шевців та всяких служачих, а врешті січовиків, які могли нагадувати військо, то маємо багато з цієї різноманітності, що її бачимо на ширшій арені — на волі. Тільки тут ця різноманітність була дуже сконцентрована й тому зараз впадала в вічі. Впрочім, що до свого суспільного складу маса полонених була доволі одноманітна. Подавляючу більшість складали собою хлібороби, за ними ішли щойно фабричні робітники. Інші класи не входили чисельно в рахубу, бо губилися в цій масі. Все ж таки була тут і т. зв. інтелігенція, на яку складалися народні вчителі, фахові актори, канцелярійні урядники, то що; найменше було людей з університетським образованием.

Що до національних почувань можна цю масу полонених поділити на три групи з тим, що чисельне відпопснення цих груп улягло наслідком української пропаганди великим змінам. Ці групи були би такі: 1) Свідомі українці, 2) темні, рівнодушні люде до національного питання, т. зв. малороси або хохли і 3) ворожо настроєні до українства люде, які називали себе «руськими», а яких свідомі українці називали «чорносотенцями». З цих трьох груп переважала, очевидно, значно з початком просвітної роботи група друга, щоби потім уступити першій групі. Але жадна з тих груп не пропала цілковито. Ще в лютім 1918. р. трапляються тут і там русофіли, хоч процент їх дуже маленький, і заховалися при життю люде темні, рівнодушні до національної справи. Тим способом маса полонених перейшла на точці національного почування дуже радикальну еволюцію, яку побачили української пропаганди по таборах завершив потім вплив українського визвольного руху на Україні.

Великі зміни перейшла маса що до політичних переконань. Коли з початком роботи русофілство було у масі загальним, хоч було видко опозиційний настрій до російських порядків та російських міродатних кругів, то з розвитком життя в таборі зачала пробивати собі дорогу ідея автономії України, а між меншими гуртами свідомих українців ідея незалежної України. З хвилею вибуху російської революції зміцніли на якийсь час симпатії до всеросійського визвольного руху, але потім вони занепадають під впливом сепаратистичної політики українського громадянства на Україні і проголошення незалежності української держави. Правда, появляються тут і там симпатії до московського більшовизму, але ці симпатії не були обґрунтовані основніше і їх придушувала українська державна ідея.

Про партійне життя між полоненими приходиться сказати небагато. Людей, які признавалися до партійної приналежности в Росії, було дуже мало, а тут в таборах не виробилось теж партійне життя. Не було впрочім у програмі ні С. В. У., ні Просвітних Виділів розбуджувати партійне життя. І коли деякі члени Просвітних Виділів провадили в таборах партійну політику, зорганізувавши соціально-демократичну партію, то все таки дійсних соціально-демократів знайшлося у таборах небагато, таксамо як і справдішних соціально-революціонерів, які так себе називали на взір цих, які себе так називали на Україні. Одні й другі були радше суспільними радикалами і свій радикалізм зводили до земельної справи. Але думати наприклад, що маса полонених була за соціалізацію землі на Україні було би так само невірно, як те, що маса готова платити високі ціни за панську землю. Впрочім партійні програми не цікавили їх надто, тай маса їх звичайно не розуміла.

Не була цікава для полонених також церковна справа. При історії кожного табору це видко дуже добре. У цьому напрямі не було видко зміни протягом цілої про-

Др. Еріх Копп,
директор «Товариства для попирання внутрішньої колонізації».
світної роботи. Лишень для інтелігентних одиниць було
ясно, що церковну справу не можна легковажити і що
постулятом українця повинна бути автономія української
церкви.

Про діяльність С. В. У. по таборах і про діяльність Просвітних Виділів там же буде мова при історії кожного табору зокрема, тут можна тільки дещо зазначити. Ця діяльність мусіла обіймати такі поля: 1) Просвіту, в тісному цьому слова значінню, а саме науку поодиноких предметів, чи то за посередництвом зорганізованих шкіл, чи курсів і окремих викладів, 2) просвіту національну цеб то національне й політичне виховання, 3) практичну науку організації. Ці три групи вязалися тісно й взаємно себе доповняли. Третя група була, що правда, чисто практичною наукою, але й дві перші стали почасти такими ж остільки, що полонені з розвитком просвітної роботи самі перебрали в певній мірі роботу на себе. Вони учителювали в народній школі, давали научні виклади, редагували часописи, виголошували політичні бесіди, словом — вели українську пропаганду так в самім таборі, як і на робітничих командах. Правда, Просвітні Виділи мали все таки перший голос на всіх полях. Вони давали найцінніші виклади й тому напрям виховання остався все таки в їх руках і, очевидно, в руках члена Президії С. В. У. Скорописа-Йолтуховського. Лишень що до науки організації полонені станули з часом зовсім самостійно. Це сталося тоді, як на місці Просвітних Виділів стали начальними організаціями Генеральні Старшини, а ще більше тоді, як дотеперішній провідник просвітної роботи по таборах Скоропис-Йолтуховський виїхав у червні 1917. р. з Німеччини. Постановлення Генеральних Старшин на чолі українських громад у трьох таборах було одною з найважливіших епох в історичному розвитку громад трьох таборів. Завдяки цьому дістали полонені право самі управляти українськими громадами. Це сталося насамперед у вецлярському таборі наслідком т. зв. листопадової реформи в 1916. р., потім у раштатському, а вкінці в наймолодшому зальцведельському таборі. Ці три громади представляли собою рід федерації, яка мала свій осередок у берлін-

ській Централі С. В. У. і якої видимим знаком були також міжтаборові конференції. З хвилиною вибуху російської революції ці три громади, які вже й перед тим управляли собою почасти в державних формах, тепер зачали вважатися немо́в маленькими республіками зі своїми парламентами, правительством і президентами, чи головами громад.

Як що йде мова про характер української пропаганди взагалі, то треба сказати, що він був зложений з двох елементів: з позитивного, який лежав у цьому, що полоненим подавано позитивні відомості так з українознавства, як і взагалі з різних областей наук, і з негативного, де розводилася критика політично-суспільного ладу в Росії. Оба ці елементи вязались звичайно зі собою, хоч у перших часах дореволюційної доби переважав елемент негативний, щоби потім дати більше місця позитивному елементові. З вибухом революції в Росії настало замішання що до методи і від тоді не було властиво ніякої методи в дальшій роботі, а самі події в Росії і на Україні провадили людей за собою. Можна мати різні погляди на методи просвітної роботи в таборах, але коли вона була двояка, то власне достосовувалася до маси полонених. Позитивна метода брала на увагу цікавість полонених, а негативна рахувалася з тим, що такий спосіб пропаганди був власне до вподоби нашим людям і міг приєднати людей до спільної роботи. І не можна заперечити цього, що саме пропаганда неговання дуже прискіпила просвітну роботу по таборах, хоч могла мати (і часом мала) відемні наслідки особливо там, де критика політично-суспільних відносин у Росії не була звязана тісно з поставленою українською ідеєю.

Одначе найбільше причинився до прискіпшення темпа національної еволюції по таборах факт, що ціла ця 50 000-а маса полонених була сконцентрована в трьох таборах. Правда, в самих таборах не було більше як половина цієї маси, а від літа 1916. р. було її таки значно

меньче, але все таки сконцентровання кільканадцятьтисячної маси полонених у трьох таборах показало свої наслідки, зв'язані з такою концентрацією. При такій концентрації можна було провадити просвітну роботу дуже інтенсивно й еволюція українських громад ішла дуже скоро. Увільнені від роботи мешканці табору мали змогу від рана до вечера це чи те почути, цього чи иньшого навчитись. Зачавши від астрономії, а скінчивши на таких практичних викладах, як наприклад про кооперацію — усе тут подавалося полоненим. Спів, оркестра, театр і кіно — це були разом з тим і приємні річі, які можна було дуже часто почути. Як що додати до цього можливість мати кожної хвили кілька часописів і книжок всякого змісту, то з цього бачимо, що культурні обставини зложились як найкраще. З того боку не одно полоненим не доставатиме, як вернуть в українські села. Їм захочеться почути хоч би від часу до часу викладів, вони захочуть бібліотеки чи часописів, бо це вже тісно зв'язалося з їхнім життям. Їм пригадається в неділю театральна вистава чи концерт, а як побачать недостаток організаційного життя у наших мас на Україні, не втерплять і пороблять заходи, щоби заснувати просвітні чи економічні товариства та зорганізують аматорські театри чи хори. Все те буде наслідком перебутого життя в таборі.

Очеридна річ, що ця концентрація причинилася також до сильнішого відпору з боку ворожих елементів до української справи. Як ця проти-українська агітація відбувалась і які вона діставала гострі форми, про це буде мова при історії кожного з цих трьох таборів, але можна зараз зазначити, що бували хвили в деяких таборах, коли здавалося, що вся просвітна робота в таборах була зовсім захитана. Приходило нераз ставити собі питання, чи взагалі провадити далі цю роботу.

Але коли такі хвили назвати кризою, то дякуючи знов же цій концентрації, криза минала скорше, чим це

Всеволод Козловський,
секретарь Президії Союзу визволення України.

робиться в нормальних обставинах, хоч часом полишала хронічні признаки й тягнулась не раз тижнями, а навіть місяцями.

Іньча річ, що така неприродна концентрація мала теж і свої лихі наслідки. Вони не проявлялися, поки ще час полону не був довгий і поки в таборах перебувало по кілька тисяч людей. Але коли в другій половині 1916. р. і потім іще більше в 1917. р. обмежено число полонених у самих таборах, тоді справа значно змінилася. Це видно було передовсім по цих людях, які цілий час перебували в таборі, а яких число було в кожному таборі коло 200. Вони з часом перестали для себе бути інтересними і, виговорившись з собою, не мали вже теми до живіщої виміни думок. Вони перемучилися як викладами, так і організаційною роботою; усе те перестає вже їх цікавити. Наслідком цього підупадає в таборах просвітна робота, а організаційне життя робиться чим раз більше формою без змісту. Революція в Росії і український визвольний рух електризують цих полонених, що правда, але вже тоді вони нездібні до щирого одушевлення, як це могло бути кілька місяців перед тим. І тому сталося дуже добре, що якраз ці старі мешканці табору виїхали з першими січовими відділами на Україну. Тут не було їм вже місця і вони могли при дальшому побуті затратити ці свої духові прибутки, що їх набули наслідком виховання в таборі. Далеко довше втрималися при душевному здоров'ї полонені, що знаходилися на робітничих командах, а не мали тяжкої роботи. Вони виявили далеко більше одушевлення на звістку про визвольну боротьбу на Україні. Це видно з листів, що їх писали полонені з робітничих команд до центральних українських організацій в таборах.

Просвітна робота на робітничих командах зачалася систематично в другій половині 1916. р. й тягнулася з деякими переривами цілий час праці у таборах. Вона лежала в цьому, що українські початкові організації на-

значували з кожного табору довірених людей, т. зв. мужів довір'я, які від часу до часу обїздили робітничі команди. Там мали вони реферати, давали пояснення в справі просвітної роботи й організації і т. д. Німецькі військові влади прийшли і тут у поміч українській справі: вони подбали про матеріальне забезпечення мужів довір'я і йшли їм на руку при сповнюванню їхніх завдань. Робота мужів довір'я мала дуже добрі наслідки, бо причинилась у великій мірі до освідомлення цих людей, які мало або зовсім не брали участі в українському руху, що йшов по таборах.

Тим способом між таборами й робітничими командами був зв'язок доволі сильний, про що може також свідчити жива кореспонденція, яка провадилася між начальними організаціями й полоненими з робітничих команд. До скріплення цієї зв'язи причинилися багато часописі, які виходили в таборах, і бібліотечний рух, від коли таборові бібліотеки зачали обслуговувати полонених на робітничих командах.

Як що приглянутись історії життя українських громад у трьох таборах, то видно між ними велику аналогію. Причини цього були різні. Вони походили напевно з цього, що провід у просвітній роботі трьох таборів мав член Президії С. В. У. Скоропис-Йолтуховський в своїх руках, що між таборами були взаємини і одна громада впливала на другу, що склад Просвітних Виділів у поодиноких таборах був менше-більше однаковий, що приблизно однакова була метода в просвітній роботі. Але поза тим, хто знає, чи не важнішу ще роль відіграли ці позитивні й негативні риси психічного настрою українців полонених, про які була мова попереду. Ці риси були спільні полоненим усіх таборів і вони ще більше дозволяють нам зрозуміти цю аналогію. Це була ця елементарна сила, яку не могла змінити в так короткім часі ніяка метода, ніяке педагогічне виховання. І це власне може задікавити історика-психолога без огляду

на те, чи йому цікава сама українська робота в таборах. Тут він може знайти цікавий приклад реакції маси, виставленої під вплив духової струї, яку їй накинено ізо вні. — Еволюція життя українських громад в усіх **трьох** таборах виявляє історичні доби, які ріжняться між собою доволі значно. Ці доби не йдуть синхроністично з собою в трьох таборах, бо просвітна робота не зачалась у них рівночасно. Найстаршим що до того був рапшатський табір, вецлярський стояв по середині, а наймолодшим був зальцведельський. Щойно з часом вирівнюються ріжниці в розвою трьох громад і в половині 1917. р. їх вже властиво не видно. Рік 1918. застає всі три громади на тім самім степені еволюції.

На цім можемо закінчити наші вступні уваги. При історії кожної української громади трьох таборів поговоримо про те докладніше.

Відбулася величезна еволюція. Так берлінська Централя С. В. У., як і Просвітні Виділи С. В. У. в цих трьох таборах вложили праці дуже багато. Та робота не пропала даремне. Тому справедливо каже провідник просвітної роботи в українських таборах у Німеччині Скоропис-Йолтуховський у вище поданому листі, що »в неволі за дротом зросли кадри вільних людей і величезна більшість московських рабів вернеться з полону... цілком свідомими українцями...«

Цікаве, що це сталось якраз на німецькій землі, немов би сповнилися Шевченкові слова, сказані з іронією:

»Колись будем
І по своєму глаголать,
Як німець покаже,
А до того й історію
Нам нашу розкаже...«

Це сталось тим способом, що німці уможливили і прийшли в поміч українській пропаганді.

Історія української громади в Раштаті

Раштатський табор, бльок IX-ий.

Доба перша.

Від початку просвітної роботи в таборі дня 12. травня до основання Центрального Комітету дня 31. серпня 1915.

I. Маса полонених і українська пропаганда.

Раштатський табор перший у Німеччині, в якому зачалася просвітна робота, ведена Союзом визволення України. Наслідком цього він має спеціальне становище між трьома таборами, де розміщено українців полонених. В цій добі, про яку тепер мова, він був одним українським табором, бо у Вецлярі і Зальцвеледі не сконцентровано ще тоді українців. Тим способом це була перша проба в Німеччині провадити в таборах українську пропаганду й головне поле діяльності Централі С. В. У., яку в квітні 1915. р. утворено в Берліні. Концентрація українців полонених у Раштаті зачалася в травні 1915. р. так, що в другій половині ц. м. число полонених лічило вже около 3000¹⁾. І зараз же придбала Централь людеі, які мали в цім таборі взяти в свої руки справу ведення української роботи. Вислано

¹⁾ Звідомлення П. Бензі з 18. 8. 1915., ст. 2.

там Петра Бензю і О. Початка, обох українців з російської тоді України. До помочі додано їм Івана Райляна, студента університету з Буковини, в характері переводчика. Дня 12. травня 1915. р. з'явилися вони в таборі і цей день треба вважати початком просвітної роботи в раштатському таборі¹⁾. У раштатськiм таборі мали бути зібрані виключно лишень українці, але тут попали й інші елементи. Побіч цих українців, які називали себе «малоросами», чи взагалі «руськими» з України, знайшлися тут і великороси з українських губерній, а навіть із вятської губернії. Траплялись тут поляки, було також коло 200 жидів і усе те перемішано разом та привезено до раштатського табору²⁾. Цікавим способом дісталися тут полонені із вятської губ. Довідавшись з німецького приказу, що мають зголошуватись українці, вони відносили цей приказ до себе, вважаючи себе за «українців», цб то таких, що мешкають на «окраїнах» руського народа³⁾. Поляки й жида зісталися тут тому, що походили з українських губерній.

Інакше воно й не могло бути. При цілій замішанині в самій назві на означення нашого народа, не знати було властиво, кого кликати до табору, чи «малоросів», чи «хохлів», чи «руських» з України, бо свідомих українців між великою масою полонених знайшлося, очевидно, небагато.

І ціла ця мішанина, яка 12. травня 1915. р. доходила до 3000 чоловік⁴⁾, знайшлась у раштатському таборі саме тоді, як вище згадані пропагатори української справи прибули до табору.

Переважали, очевидно, люде неграмотні, але й грамотні мали невелику освіту, не кажучи вже про національне освідомлення. Інтелігентних сил можна було знайти тут

¹⁾ Звід Початка з 21. 6. 1915., звід. Бензі я. в., ст. 3.

²⁾ Звід. Початка я. в.

³⁾ Тамже.

⁴⁾ Звід. Бензі я. в.

дуже небагато, а між ними лише кількох, які прихильно ставилися до української справи¹⁾). Правда, маса почувала себе чимось відмінним од великоросів, але вона не здавала собі належито з цього справи. Це було, так сказати б, інстинктивне відчуття окремішності, але розум невелику відгравав роль при цьому. Вони може й любили цю «хохлацьку» мову, як вони її часто називали, бо вона їм пригадувала їх рідню, яку вони полишили далеко на Україні в себе дома, але говорити нею їм чогось не приходило. Російське життя сильно відбилося на них і вони старалися говорити по руськи, хоч ішло їм це дуже невміло. Вийшло таке, що в дійсності вони говорили якоюсь чудною мовою, де перемішувались українські слова з московськими. Чому властиво вони так говорили, то їм самим мабуть не було це ясно, таксамо як і неясні їм були всякі думки про об'єднання «русскаво народа». Вони русифікувались зовсім без участі своєї волі й розуму, як це дерево, що на ньому мох нарастає. Вони знали одно, що є царь, якого вони шанували тому, бо його боялись, та що є велика Росія, яка ось тепер розібє своїх противників і стане ще сильнішою, а вони піддані цього великого царя.

Але та маса не була все таки без життя. Правда, з маси виділялися підпрапорщики, які все і всюди маркували свій руський патріотизм й були готові словами обстоювати і царя, і отечество, але були між ними й такі, хоч їх було небагато, які цікавилися українською справою²⁾). Найважливіша однако ж річ була ся, що на дні душі маси лежало ще дещо иньче. Це була справа землі, яка цікавила кожного³⁾). Росія не дала їм цієї землі, яку вони сподівалися дістати ще в 1915. році, й тому в цілім тім привязанню до російського життя, в цім свого

¹⁾ Звід. П. В. з 1. 9. 1915.

²⁾ Протокол Делєгації з 12. 6. 1915.

³⁾ Звід. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 14.

рода патріотизмі навіть, який можна було побачити, в таборі, була одна струна, в яку можна було вдарити, щоби масу покликати до думання, — а це власне клич: »Земля для народа«. І коли про це прийшлося говорити кому небудь у таких дусі, щоби землю віддати народові, то тоді можна було, як не на царя Миколу II., то бодай на його попередників сказати й дещо нечемне, а вже ж коли б говорити про конфіскацію панських, а навіть державних земель, то тут напевно не було що боятись опозиції¹⁾. У деякого всі ці думки показувались, очевидно, далеко більше скристалізовані, але таких не було багато і їх треба вважати лишень одиницями в масі. І у сих вже видко виразніщу опозицію до Росії. Перш за все вони не могли дарувати війни Росії. »Війну викликала правительственна шайка«, казав один з них у своїй промові до полонених дня 19. 5. 15.; »народ не має з неї ніякого хісна, хіба це, що родини жовніврів, які знаходяться на фронті, збулися робочих рук і терпіли нужду; горілку сказав царь не видавати в Росії, бо боявся, що під впливом алькоголю може народ сміліще виступити, а то й відмовитись від війни«²⁾. Інші, це були українці з вороніжської губернії, казали знов, що вони тепер мають більше розуму, чим в 1905. р. і бачуть, що так дальше бути не може й мусить цьому настати кінець³⁾. Були й голоси, які впрост казали, що лишень через розбиття Росії можна буде діждатись кращої долі, й рішучо стояли на цьому, що треба самостійної України⁴⁾. Але все те були виїмки в цілій масі. Впрочім, як ця маса представлялася, знаємо вже з попереднього. Вони виявляли багато негативних черт, які мусіли утруднювати українську роботу. Головне ж з усього передовсім, що ця маса не чула себе вкраїн-

¹⁾ Тамже ст. 17.

²⁾ Тамже ст. 15.

³⁾ Звід. Початка з 21. 6. 1915.

⁴⁾ Тамже і протокол Делегації з 12. 6. 1915.

ською. Між 3000 людьми, які знаходилися тоді в таборі, ледви кількох почувалося українцями.

Так виглядав тоді український табір. Могло здаватися, що ціла праця задумана Союзом визволення України, даремна. Тому й не дивно, коли один з полонених сказав, що українська пропаганда в таборі, це «одно цебро води в морі»¹⁾. Однак він помилився, а правду сказав. Інший полонений, що з одної іскорки вибухає потім полонієм²⁾. Таку іскорку бажав власне вкинути «Союз визволення України» в раштатський табір.

Перше привітання трьох делегатів від С. В. У. відбулось, можна сказати, цілком прилично. Очевидно, від такої маси, як ми її бачили, не можна було вимагати дійсного привітання.

Маса, побачивши цивільних людей, здивувалася перш за все їх прибуттям, а вже ж напевно найбільше їх хохляцькою бесідою. Делегати зайшли наразі до двох бльоків³⁾, де було вже по 1000 людей і тут зачали балачку з людьми, виясняючи їм, яка ціль їх прибуття, хто їх вислав сюди, і т. д. Мешканці табору мовчали та більше слухали, що їм говорено. Напевно, вони не поняли відразу, про що тут іде. Правда, знайшлось і кілька прихильних голосів, як от цей: «Ми зле живемо матеріально і хоч в цьому Ви нам не допоможете, то допоможете поставити голови й розум наших несвідомих земляків на добру дорогу»⁴⁾. Деякі просили, щоб зайти до них до бараку, й просили принести їм книжки. Люде з одного бараку вислали навіть від себе делегацію в тій цілі; там був один свідомий українець, член «Просвіти»⁵⁾. Один полонений цікавився тим, чи правда це, що Грушевського й соціально-демо-

¹⁾ Звід. Бензі з 28. 8. 1915.

²⁾ Тамже.

³⁾ Раштатський табір був поділений на десять частей т. зв. бльоків. Кождий бльок містив у себе 10 бараків так, що всіх бараків було 100.

⁴⁾ Звід. Початка з 21. 6. 1915.

⁵⁾ Звід. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 3.

кратичних депутатів вислано у Сибір, просив, щоб йому дати «Кобзаря» і історію Грушевського, розмовляв, як це він став українцем при війську завдяки сьому приятелеві¹⁾ і т. п. Наші делегати мусіли, очевидно, осмілитись такими висказами і зі свого боку розповіли їм про ціль свого прибуття, про політику С. В. У., а перш усього вважали своїм обов'язком передавати Шевченкового «Кобзаря», у виданні Союзу, де була виложена платформа Союзу. Але разом з такими голосами зачали відзиватись і інші: «Ми хочемо їсти, а цього, що Ви кажете, нам не треба», казали деякі²⁾. Інші нарікали, що тут у таборі гірша їжа, чим у тих таборах, де вони перед тим були, в Баварії і Саксонії, і показували невдоволення, що їх привезено до Раштату³⁾.

Це було немов вістуном цього, що недовго потім мало настати в таборі. Така маса, як та, що була тут у таборі, має свою спеціальну психологію. Непросвічена, незорганізована, при звичаєна кермуватися радше інстинктом, чим розумом, вона могла різно віднестися до української пропаганди. Делегатів Союзу вона, можна сказати, прийняла доволі спокійно, без якогось неприхильного реагування, але цей перший день не рішив іще справи. Було би досить піднести якийсь ворожий клич проти української пропаганди, клич, який легко знайшов би відгомін у масі та був для неї зрозумілий, а вже маса могла б поставитися негативно зараз же до цілої справи.

Це можна було тим легше зробити, що відомі вже нам делегати С. В. У. відразу виступили з пропагандою самостійної України при допомозі осередніх держав, здається наслідком цього, що ще не знали, кого мають перед собою⁴⁾. Така маса, з таким психологічним вигля-

¹⁾ Там же.

²⁾ Там же.

³⁾ Там же.

⁴⁾ Там же й прот. Делегації з 12. 6. 1915.

дом, не могла, очевидно, гаряче віднести до самої справи, пропагованої делегатами, та до їх самих. Коли вона відразу не зареагувала, то тільки тому, що й вона не зорієнтувалась, у чому діло, але було досить кільканадцяти годин, вистарчило мати між собою кількох, які скорше зрозуміли справу, й настрій мусів вийти такий, якого певно не сподівалися делегати Союзу, а який був зовсім природною проявою. Ці з полонених, що говорили про самостійну Україну, про розбиття Росії, могли це говорити щиро, але це були одиниці між масою. І вони могли дійсно прихильно поставитись до Делегації. Одначе в масі полонених Делегація не могла знайти співчуття. Іти разом з нею означало зраду цареві, зраду Росії, а вони й так, попавши в полон, боялись суду над собою. І тому маса не могла відважитись. Вона бачила в своїй уяві будучі шибениці, що на їх будуть висіти всі «зрадники» царя й держави, як тільки прийде кінець війни і царь верне на чолі побідного війська до своєї столиці та потягне до суду. Йти з Делегацією С. В. У. значило б іти на зраду й наражувати себе потім у Росії на смерть, або бодай на переслідування. Ці міркування так природні, що й нема що над сим більше розводитися. Загальне почуття страху опанувало з дуже малими виїмками цілий табір. А цього було вже, очевидно, досить для маси. Цей страх показав їм потім легко дорогу, по якій вони повинні йти, щоби не стягнути на себе якої небезпеки.

Першими, які пішли на цю дорогу, були підпрапорщики; їх було в таборі певно яких дві-три сотні¹⁾. Вони рішучо виступили против цієї «зрадницької» роботи й против її пропагаторів. За кільканадцять годин од приходу делегатів у табір вони вже зорієнтувались і рішили зачати рішучу боротьбу з Делегацією та голошенням нею українством. Не можемо ніколи забути й цього, що

¹⁾ Звід. Початка з 21. 6. 1915 і Бензі з 28. 8. 1915.

в таборі можна було подибати не одного бувшого члена охрани, який, очевидно, вважав за свій обов'язок стояти в перших рядах у боротьбі з українською роботою, і, як член охрани, являвся масі тим, якого треба боятись і тут в таборі, і в Росії по війні¹⁾.

Агітація підпрапорщиків зачалась од цього, що українську роботу в таборі признано німецькою роботою, а делегатів Союзу названо німецькими агентами. «Німці не можуть розбити Росію, тому шукають різних способів», казали вони²⁾. «Нам не потрібно української мови, ми маємо руську», казали другі³⁾. Агітація за «об'єднанням» пішла на добре. «Чорногорці», — казав один, — кажуть завжди на питання, кілька їх є: «Нас з руськими сто сімдесят мільйонів», значить і нам, малоросам, треба те саме казати⁴⁾. — Коли 12. травня можна було почути такі голоси, що «ліпше вертати під чорта, чим під Москву, то тепер боялися таке казати й казали, що від Росії не можна відриватись, бо тоді Україна дістанеться німцям, а це буде лихо і для Росії, і для України, і вона буде як горох при дорозі⁵⁾. З делегатами не хотіли говорити, бо вони говорять по хохлацьки, а вони хохлів вже в Росії не любили⁶⁾.

Але аргументів було мабуть замало і тому треба було взятись до діла енергичніше. Та тут підпрапорщики взяли до справдішної терористичної методи. Знаючи настрої людей, які вже на добре напугались «української зради», розпускали вони в таборі всілякі тривожні думки. Людей залякували передовсім карами, які чекують приклонників українства. Пригадувано їм, що в Росії родиться багато конопель і цього року вони заро-

¹⁾ Звід. Початка з 21. 6. 1915 і звід. Райляна з 16. 6. 1915.

²⁾ Звід. Початка з 21. 6. 1915.

³⁾ Тамже.

⁴⁾ Тамже.

⁵⁾ Тамже.

⁶⁾ Звід. Митівського з 26. 8. 1915.

дили дуже добре. Списувано номери полонених з тим, щоби потім їх ніби то подати російським властям до ужитку. (Кожний полонений в таборі був назначений номером.) Кому це не допомогло б, грожено биттям, а навіть смертю¹⁾. Словом²⁾ зачалось те, що можна було бачити в Росії, з боку «істинноруських чорносотенців». При тім усім вони зачали й чинно виступати. Одного полоненого, прихильного українській справі³⁾ вони таки набили, а одного з членів Делегації спас від цього лишень револьвер, який він мав при собі і про якого істновання в кармані підпрапорщики догадались⁴⁾. Не кажу вже про такі факти, як відбирання українських книжок від своїх товаришів і засилання ріжного рода доносів до німецької управи на прихильників української справи⁵⁾.

Не дивно, що при такому тероризмі прихильники української справи мусіли затихнути. Вони боялися навіть входити в розмови з делегатами, бо за це грожено їм побиттям⁶⁾. Таких відважних як Петро Яременко, що, не зважаючи на цей тероризм, виголосив дня 19. травня різьку промову проти Росії і її царя, знайшлось ледви кількох, між ними Олекса Полуботок, який зараз зачав заходитись коло української пропаганди⁷⁾. Відрадным фактом було й те, що знайшовся гурток людей, які не боялися слухати такої промови. Це треба було вважати в тодішніх обставинах теж за свого рода відвагу. Тим способом зараз з початку українська пропаганда знайшла для себе великі перешкоди. Це були перші чорні хвилі для української справи в таборі.

Стояло питання, що в такій ситуації робити, і це питання в першій мірі ставила собі, очевидно, Делегація.

¹⁾ Звід. Митієвського з 15. 8. 1915., Райляна з 21. 8. 1915 і Бензі з 28. 8. 1915.

²⁾ Звід. Початка з 21. 6. 1915.

³⁾ Звід. Райляна з 21. 8. 1915 і звід. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 7.

⁴⁾ Звід. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 5.

⁵⁾ Звід. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 15 і звід. Початка з 21. 6. 1915.

Вона мала на меті позаводити курси з усіх ділянок знання, але не знайшовши відповідних сил між самими полоненими, вона сама, в числі трьох, не могла цього зробити¹⁾. Тай ворожий настрій в таборі був такий, як ми бачили, що годі було думати про яку небудь плянову роботу. Делегація рішила тому відкрити тільки курси для неграмотних, і по бльоках провадити бесіди на політичні теми²⁾. Але і цей курс для неграмотних, на який записалось коло 100 чоловік, не міг довго існувати. Більшість виписалася назад, перелякана тероризмом підпрапорщиків, прочі відважніші ходили ще, але в чим раз меньчим числі, врешті одні поїхали на роботу, а другі також дали залякатись підпрапорщиками й покинули курси. Наслідком цього цей перший курс, проіснувавши тиждень, перейшов до історії³⁾. Тим способом делегація стояла все ще безрадна перед масою полонених, яка тимчасом чисельно побільшувалась з дня на день, бо все звожено «українців» до табору і число їх доходило дня 16. травня 1915. р. до 7000 чоловік⁴⁾.

Зіставалися «політичні бесіди», які теж мала в своїм пляні Делегація. І ці бесіди чи реферати, виголошувані членами Делегації між гуртками полонених (певно невеликими), були найважливішою й властиво одинокою роботою Делегації в таборі через довший час, попри роздавання книжок, які прислано від Союзу⁵⁾. Одначе й ці реферати, хоч як цікавили свідоміших українців, причинились теж лишень до цього, щоби роздратувати широку масу. Такі реферати приміром, як реферат про самостійну Україну, виголошений членом Делегації Бензею дня 16. травня 1915., викликували, що правда, дискусію й примушували людей до цього, що вони ставили потім такі

¹⁾ Звід. Райляна з 16. 6. 1915.

²⁾ Звід. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 5.

³⁾ Тамже.

⁴⁾ Акти командантури раштатського табору з 1915. р.

⁵⁾ Звід. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 14 і звід. Райляна з 21. 6. 1915.

питання, як ось наприклад: Чи може Україна самостійно існувати, чи не попаде вона в руки німців або якої иньчої держави? Чи не було би все таки краще зістатись при Росії, як що вона признала би Україні автономію? ¹⁾). Одначе для маси ці реферати цілком не підходили. Одно хибя було добре й могло мати колись ширші наслідки, як що самостійність України звязувано з земельною справою, як це було зроблено власне в згаданім рефераті ²⁾). Таксамо добра була гадка Делегації оснувати в таборі хор і театр, бо це могло притягнути з часом людей до роботи, хоч це, поки що, мусіло також зістатись на папері ³⁾).

Тим способом більша частина плянів, які уложила собі Делегація, цілком не увійшла в життя. До цього причинилось, очевидно, багато й те, що сама Делегація не мала між масою полонених не то ніякого авторітету, але й маса відносилась до неї дуже вороже. Очевидно, цього не могли не бачити члени Делегації. Вони шукали тому моральної підпори між полоненими, тільки й тут не можна її було знайти в достаточній мірі. Крім Полуботка і Яременка тай ще може декого не видко було визначніших людей в таборі, які взялися би до справи пропаганди, а цього всього було, очевидно, за мало. І от цих двох людей стало все таки помічними Делегації. Полуботка вислано до пропаганди там, де Делегація не мала, з огляду на ворожий настрій, приступу, а Яременко теж брав участь у роботі ⁴⁾). Як українська справа стояла в таборі, видко з того, що коли прийшлося порохувати свідомих українців у деяких бльоках, то порохувати їх можна було на пальцях одної руки. І так, на приклад, в третім бльоці (правда, одним з найбільше во-

¹⁾ Звідом. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 4.

²⁾ Звідом. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 14.

³⁾ Прот. Делегації з 23. 5. 1915.

⁴⁾ Звід. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 15, і Райляна з 16. 6. 1915.

рожо настроєних до українства) дорахувавсь один член Делеґації лишень чотирьох свідомих українців¹⁾.

А тимчасом робота підпрапорщиків ішла далі, хоч може не так інтенсивно, а бодай не так голосно, як це було в перших днях по приїзді делеґатів у другій половині травня. Біда була і в цьому, що підпрапорщики мали деяку власть у своїх руках. Німецьке начальство табору уладило справу так, що поставило підпрапорщиків вище иньчих полонених. Підпрапорщики не тільки користувалися свободою від всякої роботи, але разом з тим були й тим чинником, який стояв між німецькою адміністрацією й масою полонених та був немов посередником у всяких справах. І це посередництво підпрапорщики вміли використовувати для своїх інтересів. Перш за все вони його вживали на те, щоби ріжними способами пошкодити нашим людям у німецького начальства. В таборі говорено, що свідомого українця покарало німецьке начальство за те, що він ніби то не повинувався своїй старшні²⁾, цеб то підпрапорщикам, а в дійсности це мав бути несправедливий донос підпрапорщика, який німецька адміністрація, не розбираючи, в чім діло, брала за правду й на тім опиралась. Очевидно, що це становище підпрапорщиків шкодило дуже багато українській справі. Наші люде знайшлись дійсно в критичнім положенні. Наразити себе підпрапорщикам значило стягнути на себе гнів німецької низчої адміністрації, а потім зовсім не рожеву будучність у Росії. І власне з цієї причини Делеґація хотіла конечно позбутись підпрапорщиків з табору. Вона відносила в цій справі до командантури табору, але справа йшла дуже поволі і підпрапорщики робили своє діло дальше³⁾. Так стояла справа протягом цілого місяця червня. В червні через якийсь час треба було навіть зовсім припинити роботу, бо в таборі пока-

¹⁾ Тамже.

²⁾ Тамже.

³⁾ Прот. Делеґації з 23. 5. 1915.

залась заразлива хвороба, й тому підпрапорщики панували тепер всесильно.

Однакож агітація підпрапорщиків, хоч вона й була терористична, все таки не могла doprowadити до цього, щоби маса все жила під знаком страху. Маса могла кінець кінцем успокоїтись, розважити собі цілу справу, а тоді й висвободитися зіпід опіки підпрапорщиків. Та ці подбали вже про те, щоби масу все чимось зелектризувати. І так коли сотник фон Любберс з воєнного Міністерства оглядав раштатський табір, вони розпустили звістку, ніби то німці хочуть свідомих українців вислагити в скорому часі на фронт¹⁾. Цього лишень треба було нашим людям. Страх взяв знов гору й разом з тим настала нова хвиля ворожих виступів против українства. »Настало чисте пекло«, читаємо в однім звідомленні з цього часу. »Людей наших тероризували чорносотенці незвичайно, грозили їм то побиттям, то смертю; книжки розкидувано по долівці так, що з IV. б'юку треба було всі книжки забрати, щоби їх охоронити перед знищенням²⁾. Наслідок був такий, що цим разом і прихильники українства перелякались та рішили відбитись із цього пекла й поїхати на роботу. І знайшлося лишень трьох відважних і терпеливих, котрі рішили все таки зістатись в таборі, між ними Полуботок, хоч його спроба організувати драматичний гурток і поставити »Хазяїна« Карпенка-Карого звелася на нінащо³⁾.

Не зважаючи на все, Делегація не опускала рук. Вона відбувала свої наради в справі роботи в таборі і, що найважливіше, на такі наради покликувала часом також і полонених (в червні 1915. р. це сталося два рази, а саме дня 12. і 18. ц. м.)⁴⁾. Факт сам по собі цілком природний

¹⁾ Звідом. Райляна в 21. 8. 1915.

²⁾ Тамже.

³⁾ Тамже.

⁴⁾ Прот. Делегації з 12. 6. 1915 і звідом. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 8.

і не має великої ваги, але все ж таки слід його підчеркнути як початок участі полонених в організаційнім життю, яка потім мала дійти до великих розмірів. Думати про якийсь зорганізований гурток, чи товариство між полоненими було тоді неможливо й Делегація зісталась, як і досі, одинокою організацією, яка веде роботу в таборі. Її наради були самі собою не дуже цікаві, але оживлялись все тоді, коли на них покликуюно полонених. Очевидно, полонені входили тут лишень з дорадчим голосом і їх присутність залежала від волі Делегації. На одній такій нараді, а саме дня 12. червня 1915. р., забиравало голос аж чотирьох полонених. Цікаве те, що при обговорюванні платформ Союзу визволення України один полонений виступив з думкою, що український нарід, як би вже мав мати самостійну державу, то не бажав би монархії, а бажав би республіки. Інчий доказував знов, що Україну може нам збудувати лишень Німеччина та Австрія, і вони певно поставили б на Україні монархію¹⁾. Така дискусія показує, що Делегація відразу зачала велику політику, бодай в такім тіснім гуртку, коли не можна було цього зробити на ширшій місці. Але разом з тим це доказ, як мало мала Делегація практичного зміслу, коли при такім настрою в таборі високо літала думками.

Далеко реальнішим було те, що прийшлося сказати про життя в таборі. І тут ми чуємо цікавий висказ Левченка, який завважує, що в II. бльоці підпрапорщики не дуже ворожі, бо навіть щільно читають «Кобзаря» Шевченка й історію Аркаса. Лишень, казали деякі, що вони не можуть явно помагати українській справі, бо за те чекала би їх кара в Росії²⁾. Цей висказ дає багато до думання і він вчасти відслонює душу підпрапорщиків. Правда, тут іде річ не про всіх підпрапорщиків, але це можна в деякій мірі приложити до всіх

¹⁾ Прот. Делегації з 12. 6. 1915.

²⁾ Тамже.

їх. Коли б у них не було страху перед карами в Росії, не було б у них і цієї ворожнечі до українства і не один з них замість покинутися українською книжкою підняв би її з землі, хоч не з пошани для цієї книжки, а просто зі звичайної цікавості. Як бачимо, цей російський патріотизм, що його показували підпрапорщики перед масою, був у великій мірі комедією, щоби поставити себе в очах маси, а потім колись і в очах російських властей в як найкращому світлі. І коли ця кляса потрапила таку роль перебрати на себе, коли вона потрапила показати тільки ненависти й злоби, то це тільки доказ, як здеморалізована була ціла та кляса російського війська, що мала назву підпрапорщиків.

На нараді з 12. червня 1915. р. бачимо першу смілу думку з боку полонених, висказану на адресу Делегації. Вони кажуть, що члени Делегації далеко менше мають довіря у маси полонених, ніж вони самі, що тут на нараді, та що Делегація поступила дуже хибно, коли відразу виступила між масою з думкою самостійної України і порозкидала брошури між масою на цю тему ¹⁾. Закид цілком справедливий. Так то Делегація повинна була собі у великій мірі приписати вину цього, що робилося в таборі. Невідповідно дібрана метода в роботі, недостаток орієнтації і практичного змісту були причиною, що знайшлися такі бльоки, де члени Делегації не могли навіть показуватись, а висилали там з роботою свідомого полоненого.

Але здавалось, що все зміниться зараз на краще. Очікувано приїзду трьох сотень полонених з Шваненбурга, між якими вели вже освідмлюючу роботу від травня 1915. р. Іваницький, Бахталовський і Віктор Левицький ²⁾. Про тих полонених говорено, що це свідомі українці, з яких більше чим половина хоче з оружжям

¹⁾ Тамже.

²⁾ Звідом. Іваницького з 21. 8. 1915.

в руках іти битися за Україну¹⁾. В цих словах було напевно ще щось більше, ніж пересада, але все таки нових гостей очікувано з нетерпеливістю й покладано на їх великі надії²⁾.

І дійсно ці гості, вибрані для раштатського табору³⁾, приїхали дня 10. липня 1915. р. в числі 324. Але тут зайшла знов велика несподіванка. Нові гості, посидувавши з ворожими бльоками, хоч і були від них дротом відділені, зараз же 11. липня змінили свій фронт цілковито. Очевидно, агітація підпрапорщиків ішла через дрти й вона зробила те, що «шванебурці» заявили, що не хочуть учитись та не хочуть знати цивільних, цеб то членів Делегації, а цивільних називали «українськими королями»⁴⁾. Як бачимо, картина дуже прикра, але це знов доказ, якою невиробленою масою, без глибших почувань і розуміння справи, були ці маси українських полонених, що дістались до Німеччини. Що до цих полонених з Шванебурга, то показалося потім, що тільки мала частина була так настроєна, що могла zostаватись у таборі; всі иньчі ставилися ворожо до української справи. Через те їх не задержувано в таборі і вони відіхали на роботу. Тоді ж відіхали з табору і сто підпрапорщиків, яких вислано до иньчого, не-українського табору⁵⁾.

Це мусіло трохи причинитися до успокоєння табору, бо з кінцем липня не чуємо вже про якусь сильнішу проти-українську акцію в таборі. Але недовго потім знов зачалась атака ворожих елементів. Цього можна було напевно сподіватись раз через те, що не всіх ворожих підпрапорщиків вивезено з табору, а друге, що агітація підпрапорщиків показала вже свої наслідки в

¹⁾ Звідом. Бензі з 28.8.1915, ст. 10.

²⁾ Звідом. Райляна з 23.8.1915.

³⁾ Звідом. Іваницького з 21.8.1915.

⁴⁾ Звідом. Бензі я. в.

⁵⁾ Тамже, ст. 11.

настрою цілої маси. Настрій маси був такий, що справді Делегація не могла провадити між нею поважну роботу. І тут вона рішила справу поставити инакше; вибрати всіх прихильних, або бодай байдужних людей до української справи, умістити їх разом, і розвести свою діяльність між цєю вибраною частиною. Одначе і ця спроба не тільки що не допровадила до певних успіхів, а противно викликала небажані наслідки. Вибір людей зроблено дуже незручно¹⁾, не узгляднено нераз родинних і приятельських звязків, а це мало, очевидно, такий наслідок, що ворожнеча виступила знов яскраво. Вона виявилася зараз по тій нещасливій перебірці, що відбулася між 8. а 12. серпня і в днях 17. і 18. серпня дійшла до кульмінаційної точки²⁾. На свідомих українців роблено формальні напади³⁾, членів Делегації, яка тимчасом назвала себе «Просвітним Виділом С. В. У. у Раштаті», висмівано і врешті два бльоки, в яких власне уміщено, як здавалось, найприхильніший до українства елемент, ухвалили у себе, що вони не будуть брати участі в ніяких наукових курсах, які тоді проваджено в таборі, а 7. блок заявив навіть твердо німецькій старшині, що він не хоче, щоби «цивільні» приходили до них, а ні то хай їх німецька старшина вивезе з табору⁴⁾. Цей настрій був так сильний, що не дався змінити навіть тоді, коли в таборі завдяки заходам сотника Козака, який з початком серпня приїхав тут до табору і мав бути посередником між командантурою та Делегацією, поліпшено їду й німецьке начальство зачало прихильніше відноситися до української справи⁵⁾. Противно, це пояснювали тоді так, що в тій цілій зміні з боку німецького начальства криється якась хитрість. Тим-

¹⁾ Звідом. П. В. з 1. 9. 1915.

²⁾ Тамже і звідом. Бенві з 3. 9. 1915 і Гуцайла з 3. 9. 1915.

³⁾ Звід. П. В. з 1. 9. 1915.

⁴⁾ Звідом. П. В. з 1. 9. 1915.

⁵⁾ Тамже.

часом Делегація, до якої належало тепер 8 членів і в якій нарадах брали участь також два перекладчики українці, якраз тоді провадила поза табором при участі члена Президії С. В. У. Скорописа-Йолтуховського інтенсивні наради над справою роботи в таборі¹⁾. Перш за все вони зараз зорганізувались як «Просвітний Віділ Союзу визволення України в Раштаті», якого головою став назначений Союзом Осип Безпалко, народній учитель з Черновець. Він якраз приїхав з Фрайштадту, де працював кілька місяців у таборі полонених українців і завдяки цьому приїхав до Раштату з певним досвідом²⁾.

Засідання нового Просвітного Віділу відбувались що два-три дні (в другій половині серпня відбулось їх шість)³⁾ і вони принесли передусім те найважливіше, що рішено цілком змінити методу в роботі. Не зважаючи на те, що якраз в тім часі офензива осередніх держав посунулася далеко на схід і оживились надії свідомих українців, що ось уже може незадовго буде розбита Росія й повстане Українська держава при допомозі осередніх держав, не зважаючи на все те, а числячись з реальними фактами, а саме з сучасним настроєм у таборі, голова Просвітного Віділу Безпалко виступив з гадкою, щоби поки що зовсім закинути «самостійницьку» роботу і взагалі не виступати з ніякими гострими політичними кличами⁴⁾. Дальша практика показала, що це була дійсно самотньо можлива дорога, якою треба було йти в таборовій роботі.

З такою зміненою тактикою рішив Просвітний Віділ приступити тепер до широкої маси. Підготувивши трохи до цього полонених, тим способом, що члени Просвітного Віділу розійшлись по бльоках і зачали відповідну

¹⁾ Прот. П. В. з 15. 8. 1915.

²⁾ Звідом. Іваницького з 31. 8. 1915.

³⁾ Прот. П. В. ч. 1—6 з р. 1915.

⁴⁾ Прот. П. В. з 25. 8. 1915.

агітацію, скликано коло 20. серпня віче у великій залі. Це було перше віче в раштатському таборі. Несподівано зібралось тут багато людей, бо було їх коло 2000¹⁾. Таке велике число учасників можна собі пояснити тим, що певно кинено в табір якийсь популярний клич, щось в роді такого, ніби тут на вічу буде йти мова про поліпшення долі полонених, чи щось такого подібного. Одні йшли отже ж з цікавості, і таких було певно найбільше, а були певно й такі, які хотіли й тут заложити свій протест, як би хто виступив з українською справою. Але ці останні перерахувались. Референт Безпалко вмів справу так попровадити, що не було причини до протесту. Про самостійну Україну, очевидно, не було ані слова, а говорилося загально про поліпшення долі полонених тут у таборі і про значіння просвіти. Наслідок був такий, що мову прелегента винагородила часть слухачів оплесками²⁾. Це віче показало отже ж, що з нашими людьми можна було говорити, і це вже був великий здобуток для справи пропаганди. Іньча річ, що в цих розмовах треба було виключати все те, що могло подразнити полонених, отже ж навіть і такі річі, як уживання слова «Україна», «українці». Для наших полонених існували тоді тільки слова «Малоросія» і «малороси»³⁾. Віче успокоїло трохи полонених. Це не значить, що вони вже не перешкоджували дальшій роботі, бо знайшлись уже такі люде, які підчас рефератів, виголошуваних на різні теми, вважали за свій обовязок кричати та свистати й доскулювати свідомим українцям ріжними способами. Все ж таки реферати й курси можна було провадити і коло цих рефератів та курсів зачали чимраз більше гуртуватися слухачі. Це віче було разом підготовкою до другого віча, на яким мала бути обговорена докладніше ціла робота в таборі. І з такою

¹⁾ Тамже.

²⁾ Звідом. П. В. з 1. 9. 1915.

³⁾ Тамже.

програмою відбулося друге віче недовго потім, бо дня 31. серпня¹⁾. На вічу перший голос забрав знов голова П. В., Безпалко. Він представив слухачам справу дальшої роботи в таборі, зазначаючи, що роботу повинні положені взяти в свої руки, бо ж тут іде о добро самих полонених. Це було приготуванням до цього, щоби учасники віча вибрали собі зпоміж себе членів до «Центрального Комітету». І дійсно такий комітет вибрано на вічу з тим, що він мав стояти на чолі цілої організації між полоненими, яка власне тоді зачала ставляти перші кроки²⁾.

Українську пропаганду зіставлено поки що на боці. Полоненим показано замість цього що иньчого, а власне це, що було їм ближче, що мусіло їм подобатися. Це були справи засновання кооперативної чайної спілки й робітні для артистичного промислу³⁾. Віче перейшло дуже добре. Про~~шу~~ву референта винагороджено грімкими оплесками, не зважаючи на те, що кількох противників викрикувало підчас віча⁴⁾. Це показувало, що настрої маси став вже цілком инакший; заразом це була перша програма ворожих елементів, яких від тоді називано «чорносотенцями».

Тим способом віче з 31. серпня закінчило нарешті сю велику кризу, яка з малими переривами протягом трьох місяців існувала в таборі. Це й рішило долю дальшої роботи. Маса не хотіла вже видко безоглядної боротьби з Просвітним Виділом і зіставила «чорносотенців» на боці. Вона бачила, що Просвітний Виділ може її все таки стати в пригоді (наприклад основанням чайної спілки) й тому зачала навіть приглядатись і иньчим зарядженням Просвітного Виділу, отже ж курсам і рефе-

¹⁾ Звідом. Митівського в 2. 9. 1915.

²⁾ Звідом. Іваницького в 31. 8. 1915.

³⁾ Звідом. Бензі в 3. 9. 1915.

⁴⁾ Звідом. Бензі в 3. 9. 1915.

ратам¹⁾. А в цих курсах і рефератах лежала саме головна вага пропаганди.

II. Просвітньо-організаційна робота в таборі.

Провадження курсів і рефератів з поля різних наук мала в пляні Делегація зараз, як лишень з'явилась у таборі, але як уже знаємо, не могла цього зробити й залишила все те, обмежившись тільки до улаштування розмов на різні теми. Порущувано на пр. земельну справу на Україні, справу політичної самостійности народів, справу економічного зв'язку України з Москвою, представлявано платформу Союзу визволення України²⁾ і т. д. Але ці реферати слухались звичайно невеликими гуртками людей, хоч бувало й таке, що число слухачів доходило до сотні³⁾. Впрочім не всі реферати були до вподоби нашим людям, а деякі, де говорено про самостійну Україну, викликували ворожнечу в таборі. Не можна однак сказати, що навіть і такі реферати з політичною українською тенденцією не принесли ніякої користі. Знайшовся все таки хоч невеликий, правда, гурток, який прислухувався уважно навіть таким викладам і забирав голос у дискусії⁴⁾. І цей гурток, який в перших тижнях роботи не був певно більший як 10—20 чоловік, був сталим контингентом на всіх рефератах⁵⁾. Тим способом поволеньки витворювався духовий центр серед маси. З початком липня здавалось Делегації, що можна буде нарешті справу курсів поставити на ноги, уложено тому цілий ряд курсів, які мали увійти в життя. Але і тим разом справа не пішла вперед, а курс німецької мови, який зачався власне для прибулих людей з Шване-

¹⁾ Прот. П. В. з 28. 8. 1915.

²⁾ Звід. Бензі з 28. 8. 1915 і прот. Делегації з 12. 6. 1916.

³⁾ Звід. Бензі я. в.

⁴⁾ Тамже.

⁵⁾ Прот. Делегації з 20. 7. 1915,

бурґа, мусів бути зараз же перерваний, наслідком ворожого настрою в таборі. До цього причинилось і те, що в таборі відбувалась безперестанно міґрація, одні відїжджали з табору на роботу, другі приїжджали до нього¹⁾. Недостача свобідних бараків на такі курси теж тут відгравала свою роль²⁾.

Щойно в другій половині серпня 1915. р. заведено систематичні курси в таборі. Утворено курс для неграмотних³⁾, курс арифметики й геометрії та курс німецької мови⁴⁾. Число слухачів було, очевидно, дуже маленьке. Воно лічило 8 до 12 людей, але зараз по першому вічу зачало збільшатись, і до кінця серпня доходило до кількох десятків на деяких курсах⁵⁾.

Більше число учасників бувало на рефератах. Тут воно з кінцем місяця серпня доходило на деяких рефератах до 120. Ці реферати були ріжного змісту, але переважали теми суспільного, почасти політичного змісту. Говорено про суспільні класи, про їх боротьбу між собою, про суспільні інституції зі становища класового, про повстання й розвиток держав, про суть конституції і про горожанські права, дещо з історії України і про вагу просвіти⁶⁾ і т. п.

В тісній звязку з цією просвітною роботою була книжкова пропаганда. На цю справу звернула Делеґація зараз увагу тим більше, що дістала від С. В. У. книжки з тим, щоби їх роздавати в таборі⁷⁾. Але справу не можна було як слід поставити. Не було передовсім відповідного льокалю на утворення бібліотеки й тому книжки випозичували тим способом, що припошено деяку скількість до бльоків і там полонені могли їх дістати.

¹⁾ Прот. Делеґації з 20. 7. 1915.

²⁾ Звід. Райляна з 21. 8. 1915.

³⁾ Звід. Бахталовського з 2. 9. 1915.

⁴⁾ Прот. П. В. з 28. 8. 1915.

⁵⁾ Тамже.

⁶⁾ Прот. П. В. з 28. 8. 1915.

⁷⁾ Звідом. Райляна з 16. 6. 1915.

Тероризм підпрапорщиків і тут станув на перешкоді. При такому стані справи, коли ворожі елементи виривали читачам з рук українські книжки¹⁾ й розкидували їх по землі²⁾, відгрожуючись, що спалять бібліотеку³⁾, не дивно, що книжковий рух не міг бути великий. Він збільшився трохи щойно в другій половині серпня, коли отворено бібліотеку й коли ворожі елементи притихли в таборі⁴⁾. Все ж таки бібліотечний рух був невеликий, бо випозичених книжок у серпні було лишень 184. (Цікаво однак при сім, що найбільшу популярність мав «Кобзарь» Шевченка, який випозичило 159 людей, і книжочка Грушевського «Як жив український нарід», яку позичило 134 люда⁵⁾).

Що реферати й курси у звязку з відповідною лектурою причинились до уформовання світогляду бодай тісніших гуртків, об цім не може бути двох думок. І в цих гуртках уже говорилось виразно про те, що українському народові треба, як не самостійної України, то бодай політичної автономії, при чім земельна справа мусіла би бути передовсім розвязана; тут говорено про конфіскацію панських і державних земель⁶⁾. Неясним було тільки те, як ця самостійна Україна має виглядати, а деякі боялися власне, щоби вона, відірвавшись від Росії, не дісталася потім під панування німців⁷⁾. Однакж одно пробивалося у свідомих українців, а власне ворожий настрій до царського правительства, який деяких українців приводив до думки, що Росія повинна б бути розбита, а на її розвалинах мала би повстати українська держава. Що в деяких головах ця думка самостійної України міцно сиділа, це видко з цього, що вони навіть

¹⁾ Звід. Райляна з 21. 8. 1915.

²⁾ Тамже.

³⁾ Звід. Бензі з 28. 8. 1915.

⁴⁾ Прот. П. В. з 28. 8. 1915 і звід. Митівського з 2. 9. 1915.

⁵⁾ Звід. бібліотекаря за серпень 1915.

⁶⁾ Звід. Бензі з 28. 8. 1915.

⁷⁾ Тамже.

застановлялись над тим, чи в будучій українській державі має бути монархія, чи республіка.

Важною річчю було привчити також людей до організаційного життя, бо ж, очевидно, з того боку полонені представлялися також дуже слабо. І це певно мала теж на думці Централь С. В. У. в Берліні, висилаючи до раштатського табору людей для ведення просвітної роботи. Але в цій добі історії табору нічого властиво з цього не вийшло, і щойно в другій половині серпня 1915. р. зроблено перші початки на організаційному полі. Воно й не могло бути інакше при такому настроєві полонених, як він себе показував протягом трьох перших місяців просвітної роботи в таборі. Тим способом одинокою організацією була т. зв. Делегація С. В. У. Вона складалася із цих українців, яких прислала тут берлінська Централь в травні 1915. р. Їх було трьох. Щойно в липні приїхали два делегати: Михайло Іваницький, землемір з фаху, українець з Сибіру, і Валеріян Бахталовський (народний учитель з України) разом з переводчиком Віктором Левицьким (студентом університету), потім Василь Мороз, студент черновецького університету і Марко Митівський, українець з центральної України. В серпні приїхав Євген Гуцайло (народний учитель з Буковини) і врешті Осип Безпалко (народний учитель з Черновців), який вже передтим брав участь у просвітній роботі у фрайштадтському таборі. Тим способом число членів Делегації лічило 8, не враховуючи тут двох українців, які приїхали в характері переводчиків.

Про діяльність Делегації, яка в половині серпня назвала себе «Просвітним Віділом С. В. У.», була вже мова попереду. Зазначити ще можна б те, що до приїзду Осипа Безпалка не могла Делегація знайти відповідної методи в своїй роботі. Знайшовши масу полонених з такими психологічними чертами і з таким цілковитим недостатком у неї національного почування, вона не

достосувала свої методи до цього. Виступлення відразу з українською пропагандою було великою тактичною помилкою і ця помилка мусіла показати лихі наслідки. Це, що протягом трьох місяців не можна було провадити в таборі поважніщої просвітної роботи, було власне наслідком цієї схибленої методи. І щойно тоді, як в половині серпня змінено методу в роботі, ситуація в таборі змінилася зараз на краще. Тоді можна було подумати також і про організаційну роботу між полоненими. І дійсно оснований тоді «Просвітно-Суспільне Товариство», якого членами були лишень самі полонені¹⁾. Крім цього товариства повстають у другій половині серпня ц. р. т. зв. «просвітні гуртки», які складалися з полонених і які вибирали собі свій заряд²⁾. Таких гуртків було тоді, оскільки відомо, три; всі вони були числом невеликі. Один з них мав 12³⁾, другий 30 членів⁴⁾, про третій нема докладніших відомостей⁵⁾. Таксамо не маємо ніяких відомостей про те, оскільки ці гуртки проявляли свою діяльність. Однак певно, що властивий провід у цих просвітних гуртках, хоч не формально, але фактично лежав у руках одного чи другого члена Просвітного Виділу⁶⁾. Недовго потім, бо 30. серпня, зорганізовано також Бльокові Комітети, зложені з прихильників української справи⁷⁾. В тім часі робилися також заходи що до оснований кооперативно-комерційного товариства, яке потім назвало себе Кооперативною Чайною Спільною, і в тій цілі вибрано на вічу з дня 31. серпня комітет, зложений з шістьох полонених⁸⁾. Таксамо вибрано комітет, який мав мати контроль над

¹⁾ Прот. П. В. з 16. 8. 1915.

²⁾ Звід. Митівського з 2. 9. 1915.

³⁾ Звід. Митівського з 2. 9. 1915.

⁴⁾ Звід. Іваницького з 31. 8. 1915.

⁵⁾ Звід. П. В. з 1. 9. 1915.

⁶⁾ Тамже.

⁷⁾ Тамже.

⁸⁾ Звід. Бахталовського з 2. 9. 1915.

кантиною, що її уладила в таборі німецька адміністрація, і мав бути також присутний при видаванні їжі з кухні ¹⁾. Завершенням цілого організаційного життя було однак утворення »Центрального (надзінного) Комітету« дня 31. серпня 1915. р. Вибрано його на вічу у виді 18 людей, по трьох менш-більш з кожного бльоку ²⁾. Цей Центральний Комітет мав стояти на верху цілої організаційної системи в таборі і мав бути помічним органом для Просвітнього Виділу ³⁾.

Утворення Центрального Комітету, це свого роду епоха в історії табору. Це була перша поважніща організація, яку складали собою самі полонені. При такому складі комітету, де побіч свідомих українців засіли також і т. зв. малороси, не можна було дуже багато по ньому сподіватись, а саме не можна було сподіватись ініціативи, яка й на далі зіставалася при Просвітнім Виділі; все ж таки Центральний Комітет показався дуже корисною організацією для дальшого розвою громадського життя в таборі. Це було добре ще й задля цього, що до участі в роботі втягнуто елементи, які не хотіли себе, що правда, вважати українцями, а називали себе малоросами, але які стояли на роздоріжжю між українством і руською національною ідеєю. Це була дорога, по якій мала йти дальше робота в таборі, щоби притягнути до себе масу, яка менш-більш індеферентно, а не вороже ставилася до української справи.

Цікаво було би знати, кільки могло бути свідомих українців з кінцем цієї доби. Але на те не можна дати докладної відповіді, бо ніякої статистики що до цього не проваджено в таборі. Але як зважити, що число слухачів на деяких рефератах було коло 100 людей, що Кобзарь Шевченка випозичило загалом 159 людей в серпні 1915. р. (перед тим таких певно знайшлось неба-

¹⁾ Звід. Перфецького з 3. 9. 1915.

²⁾ Прот. П. В. з 4. 9. 1915.

³⁾ Тамже.

гато), то можемо допустити, що взагалі приєднаних людей до української справи було в таборі коло 150. Це число дуже маленьке, коли зважити, що в серпні було всіх людей у таборі 3863¹⁾. Але разом з тим воно показує, яка велика робота чекала провідників української просвітної роботи в таборі.

III. Берлінська Централя С. В. У. і німецькі військові влади.

З хвилиною сконцентровання українців полонених у раштатському таборі виступило перед Централєю Союзу визволення України в Берліні важне завдання, яке вона мала сповнити. Перш за все вона подбала про те, що воєнне пруське Міністерство дозволило цивільним особам бувати в таборі й провадити просвітну роботу. Дальше стала Централя висилати книжки до табору, де власне мала бути утворена бібліотека для полонених, а також висилала фонди, потрібні для закупна наукових засобів і матеріяльну підмогу для членів Делегації. Централя вважала також konieczним зблизитися до полонених і тому висилала там свого представника. Таким представником являвся член Президії Союзу визволення України Олександр Скоропис-Йолтуховський, який в травні, в липні і потім в серпні 1915. р. відвідав раштатський табір²⁾. Про ці відвідини нема ніяких докладніших звісток. Не знаємо навіть, як поставилися полонені до представника С. В. У. Впрочім головним завданням представника Союзу було поки що те, щоби дати Делегації відповідні вказівки щодо просвітно-організаційної роботи й переконатись на місці про стан цієї роботи. Безперечно тодішній настрій полонених в таборі мусів дуже вражати представника С. В. У., але раз рішено провадити діло, то не можна було його припинити, тим

¹⁾ Акти номендатури рашт. табору з 1915.

²⁾ Звід. Скорописа-Йолтуховського з 2. 12. 1915.

більше, що перед очима стояв добрий приклад Фрайштадтського табору.

Важною річчю було те, як поставляться до української пропаганди німецькі військові влади в таборі.

Сотник Мартин Козак,
офіцер для українських справ у Раштаті.

Безперечно, вони мусіли дістати що до цього відповідні вказівки від воєнного Міністерства, але це могли лишень бути вказівки загального характеру і щойно практика поставила на верх такі, чи иньчі питання. — Нема чого дивуватися, що для німецької публики українська пропаганда показувалася чимось дуже дивним і незрозу-

мілим. Одначе коли вища військова адміністрація зачала все таки орієнтуватися в цій справі, то тяжше йшла справа з нижшою військовою адміністрацією в таборі.

Тримаючися військової схеми, вона оперла військову дисципліну в таборі на зв'язних підпрапорщиках, які тим способом являлись в першій мірі авторітетом і виконуючим органом для німецьких властей. Не розуміючи нашої мови, слухаючи переводчиків, елементу дуже непевного, який зв'язувався з підпрапорщиками, ця низша німецька адміністрація йшла нераз мимоволі проти української пропаганди¹⁾. Треба було щойно деякого часу, щоби вона в цілій справі освідомилась бодай настільки, наскільки це було конечно потрібне. Одначе поки що стояла справа так, що зрусифіковані підпрапорщики знаходили підпору у німецьких властей, а це ослабляло, очевидно, значіння Делегації й причинилось до цього, що підпрапорщики вирости в таборі на таку грізну силу.

Доперва з приїздом сотника Мартина Козака, який в цивільному сповняє уряд директора в реальній школі у Ганновері, пішла справа зовсім инакше²⁾. Сотника Козака прислало пруське воєнне Міністерство до Раштату з тим, щоби він в порозумінню з Просвітним Виділом і командантурою табору (командантом табору був генерал, тоді полковник Карло Людвик Лянґ) робити такі зарядження в таборі, які показались б конечними для успіхів української пропаганди в таборі. І зараз було видко, що сотник Козак, як старший педагоґ, розуміє цю педагогічну роботу, що її ведено в таборі. Наслідком цього багато було зроблено німецькими таборовими властями для української пропаганди. Передовсім викінчено будову великої залі, яка була призначена на виклади. В залі було уладжено також і сцену так, щоби тут могли відбуватись театральні вистави й концерти. Потім у кожному бльоці відступлено один барак на читальню, крім цього ула-

¹⁾ Прот. Делегації з 28. 7. 1915.

²⁾ Звід. П. В. з 3. 9. 1915.

джено барак для малярів і різьбарів та шкільні кімнати ¹⁾. Не менш важне було те, що командантура згодилась усунути дроти, які відгороджували один бльок від другого. Словом услівя для просвітної роботи укладалися чим раз краще і це давало теж запоруку, що робота буде могла даліше розвиватися.

Тим способом другу половину серпня 1915. р. треба вважати за яснішу хвилю в життю табору і з цього погляду.

IV. Огляд першої доби.

Перша доба в історії раштатського табору — це майже безпереривна криза в таборовому життю. Ця криза, яка виявлялася тим, що полонені поставилися нег'ативно до української пропаганди, тягнулася з малими переривами повних три місяці, від половини травня до половини серпня 1915. р. Показалось, що хоч до раштатського табору дозволено українців, то вони не почували себе такими. Українська пропаганда здавалася їм чимось штучно накинутим і зовсім непотрібним. Позбавлена всякого національного почування, всяких національних ідеалів, ця маса чула себе чужою для української справи й не хотіла спілки з українством. Замість цього видко у неї якусь невиразну форму російської ідеології. Російська держава ідентифікується у неї з поняттям руського народу, при чім для українства нема, очевидно, місця. Українство вона вважала чужою видумкою, а власне німецькою, яку видвигнуто на те, щоби пошкодити Росії, пошкодити »отечеству«.

Не диво, що така маса, знайшовши собі інтелектуальну підпору в зрусифікованих підпрапорщиках, цілих цих три місяці ставилася дуже ворожо до української пропаганди. Ця ворожнечість була ще скріплена страхом

¹⁾ Прот. П. В. з 28. 8. 1915 і звід. П. В. з 3. 9. 1915.

перед Росією і ворожим відношенням до німців, на яких землі велася власне українська пропаганда, але вона була все таки наслідком цих негативних рис вдачі полонених, про які була мова у вступних увагах. З такою масою була робота, очевидно, дуже тяжка й тільки довша праця та відповідно дібрана метода могли показати певні результати. А що власне цього не було, бо методу вибрано якраз невідповідну, тому й не дивно, що результатів не було видно. Здавалося навіть, що взагалі ціла дальша робота не doprowadить до цілі. Аж у другій половині серпня, коли пристосовано в просвітній роботі зовсім иньчу методу, справа рушила з мертвої точки. Завдяки цьому можна було провадити курси, давати реферати, а заразом приступити до організованя полонених. Видимим знаком цього було, що повстало Просвітно-суспільне Товариство, і потім дня 31. серпня 1915 Центральний Комітет. Це нові прояви в таборовому житті, які показували, що просвітне життя піде в таборі ясніщими дорогами. Від цього часу зачалася нова доба в історії табору.

Тарілка з дерева (Кустарна Спілка).

Гончарські вироби по зразкам Михайла Парашука
(Кустарня Спілка).

Доба друга.

**Від основання Центрального Комітету дня 31. серпня 1915
до утворення Генеральної Ради дня 9. лютого 1916.**

I. Загальний огляд життя в таборі.

Кінець серпня 1915. р. разом з його двома вічами й основанням Центрального Комітету був остільки важною хвилиною в історії рантатського табору, що саме тоді рішилася доля української пропаганди в цім таборі. Тоді показалося, що можна все таки провадити просвітну роботу, не виступаючи, очевидно, перед масою з ніякими політичними кличами, ані з українською національною ідеєю взагалі. Коли масу сяк-так успокоєно, то це не означало зовсім, що її прихилено до української справи. Вона, в засаді взявши, була властиво пасивною масою й могла йти в кожнім випадку в цей чи другий бік. І ціла річ була в цьому, щоби цю масу не відштовхнути від себе. Правда, боротьба мусіла йти тут далі, але це була би радше боротьба Просвітного Виділу і цієї шістори сотні більш чи менш свідомих українців з такою невеликою громадою активних чорносотенців, як їх тут

називали свідомі українці. Справа йшла о те, котра з цих партій здобуде собі перевагу над масою. Ясна річ, що «українська партія» виступила на дуже добру дорогу, коли закинула всякі політичні й навіть національні клічі та виступила лише з чисто просвітною роботою, зв'язуючи свою діяльність тільки з матеріяльними справами полонених. Инакше воно й не могло бути в такій ситуації. Тому й зрозуміле, що наприклад програма віча з 12. вересня с. р. містила в собі лише такі теми: 1) Звідомлення з діяльності Центрального Комітету, 2) Звідомлення з діяльності Просвітного Відділу, 3) Справа їжі, 4) Вибір одного представника з Центрального Комітету jako посередника до Червоного Хреста, 5) Справа уладження в таборі робітні мистецтва й 6) Вільні вніснення¹⁾. Все те були справи, яких могли спокійно вислухати навіть чорносотенці, не маючи нагоди до отвертих виступів на вічу. З другого боку маса мусіла признати, що на вічу не говорилось ані ніщо небезпечне, ані шкідливе. Протинно, вона могла признати дискусію на вічу в справі їжі, чи Червоного Хреста, за річ для неї першорядного значіння, над чим варта все таки поговорити. Тай звітові голови Просвітного Відділу вона не могла ніщо закинути. В йому говорилось про те, що Н. В. має провадити просвітну роботу, а заразом буде дбати також і про матеріяльні положення полонених. Утворення робітні мистецьких виробів могло викликати думку, що тут можна буде дечого навчитись, а факт, що на вічу була свобода слова, що тут можна було виступити навіть і з протинними думками що до просвітної роботи, також мусів робити своє вражіння. Полонені стояли перед чимось новим для них, бо цього вони в Росії не знали, але перед таким, що мусіло їм подобатись і отворило полоненим очі на цю ріжницю, яка була в Росії що до свободи слова, а цим, що власне було в

¹⁾ Прот. Н. В. з 12. 9. 1915.

таборі на вічах. Тай це було фактом не малої ваги, що на вічу побіч виголошуваних ломаною московською мовою промов виголошувано також українські промови, тай якраз ці промови, виголошувані по українськи, були цікавіщі змістом від иньчих. І тому маса привикла до цих промов. Вона не чула ненависного її слова «Україна» і вважала це самозрозумілою уступкою для себе. При такій уступці можна було побути на вічу й zostатись на далі руським патріотом, не зрадивши ні царя, ні отечества. Тим поясняється, що віча, які відбувались раз у тиждень, бували не раз доволі численні. Число учасників доходило до 2000, а навіть до 3000 людей і більше, як це бачимо наприклад на вічах з жовтня¹⁾.

Одначе не можна поминути й такого факту, що люде трьох бараків вислали дня 12. вересня до Просвітнього Виділу делегата з подякою за його просвітну роботу²⁾. Це показувало, як будилась національна свідомість у наших людей і як вони вміли оцінити діяльність С. В. У. у таборі між полоненими. Але найбільше потішаюче було те, що біля Просвітнього Виділу стояв вже гурток людей, який переймався чим раз більше українською справою і зачав брати активну участь у пропаганді. Цей гурток слідив пильно за подіями, що тоді робились на боєвих лініях і на політичній арені й зачав розуміти вагу хвилі для української справи. Правда, ініціатива виходила звичайно від Просвітнього Виділу, але цю ініціативу гурток приймав за свою. Це виявилось наприклад у справі українських земель, окупованих осередніми державами. Притоку до цього дала звістка, поміщена у львівській часописі «Українське Слово», де сказано було, що в Луцьку зачала виходити часопись у німецькій, польській і московській мові, тільки не в українській. Це зробило своє вражіння так між членами

¹⁾ Прот. віч з 14. 10., 20. 10. і 27. 10. 1915 і прот. П. В. з 2. 10. 1915.

²⁾ Прот. П. В. з 12. 9. 1915.

Просвітного Виділу, як і в гуртку свідомих українців полонених. На засіданню Просвітного Виділу дня 16. жовтня 1915. при участі президії Центрального Комітету Національної й Соціальної Секцій і трьох іще визначених полонених вибрано комітет, який мав цю справу взяти в свої руки¹⁾. Ця справа зробилася активною на засіданні Національної Секції з дня 15. і 19. жовтня²⁾. Там відбувся реферат члена Просвітного Виділу Василя Пачовського і зараз таки ухвалено відповідні резолюції. Цілу справу рішено поставити ширше й рішено скликати віче, в якого програму мала бути поставлена холмська справа³⁾. Те саме ухвалено також на засіданню Центрального Комітету з 19. 10.⁴⁾. Це було би перше політичне віче в таборі. Тема була, здавалось, дібрана дуже добре, бо політичне вістря зверталось проти Польщі і против осередніх держав, а не проти Росії. Можна було сподіватись успіху в цій справі, а певне було те, що піднесена справа політичного характеру випровадить масу полонених із буденних міркувань про поправу свого матеріального положення, та що змусить її призадуматись над тим, що робиться на українській території. Тай впрочім Просвітний Виділ теж був цієї думки, що час було би вже виступити з політичною думкою, правда, в дуже обережній формі⁵⁾. Для свідомих українців полонених це могло бути навіть бажанням серця й душі. Очевидно, що гурток свідомих українців чим раз більше захоплювався українською справою й набирав рішучости що до свого поступовання. Часи все таки змінилися, гурток збільшився, а його виступ на зборах Суспільно-просвітного Товариства дня 12. вересня дав йому гарне свідоцтво. Для характе-

¹⁾ Прот. П. В. з 16. 10. 1915.

²⁾ Прот. Т. Н. С. з 15. 10 і 19. 10. 1915.

³⁾ Прот. П. В. з 20. 10. 1915.

⁴⁾ Тамже.

⁵⁾ Прот. П. В. з 23. 10. 1915.

ристики подаємо тут зміст цього засідання так, як він записаний¹⁾: »На загальних зборах дня 12. вересня 1915. р. Суспільно-просвітного Товариства, в яких брало участь 60 полонених, учитель Чу-а, українець, але вихований в Сибірі, вніс пропозицію просити московський Червоний Хрест прислати їм московських книжок і шкільних підручників, щоб можна було в таборі провадити й московські курси, бо хоч ми українці, але не розу-

Вправи Січи 3. грудня 1915.

міємо по українськи. Цікаво однак, що присутні закричали його й кричали: ,Не хочемо тебе слухати, говори по українськи, бо ми тебе не розуміємо.‘ Наслідком цього він мусів замовчати. Інші полонені в промовах протестували й казали: ,Як хто не вміє рідної мови, то це соромно не використати теперішньої нагоди, щоб її навчитись. Досі нас Москва опанувала, хай нас лишать хоч тут, московських книжок ми не потребуємо, коли ми маємо свої.‘ Навіть один змосковщений білорус протестував, а один український робітник кричав зднерво-

¹⁾ Звід. Бензі з 3. 10. 1915.

ваний: «Це московська провокація, і тут, де маємо змогу навчитись своєму рідному, яке душить Москва, хочуть підсунути московські книжки.» Він хотів викинути Чу-у з залі; багато домагалось, щоби Чу-у виключити з Товариства, але дискусія не скінчилася, бо було запізно.»

Ми нароком подали тут доволі докладне звітлення з цього засідання, бо цілий цей випадок доволі характеристичний. Він показує, що деякі з свідомих українців полонених брали доволі гаряче вкраїнську справу. Очевидна річ, таким людям холмська справа лежала на серці й вони бажали б забрати голос у цій справі. А голос цей повинен бути сильний, він повинен іти тут хоч би в таборі від кількатисячної маси. І такого голосу бажали мати ці люде на вічу, яке мало відбутися дня 27. жовтня 1915. р. Чи були вони певні, що це віче піде по їх думці, цього ми сказати не можемо. Впрочім багато тут залежало від ріжних обставин, нераз припадкових, нераз дрібничок.

Бо ж очевидна річ, з такою масою, як вона себе показувала в таборі, не йшла справа легко. Настрій маси все був змінчивий і ніколи не можна було мати певности, як у даній хвилі поставиться маса в цій чи иньчій справі. Певних даних що до цього не було властиво ніяких, хіба це одно, що маса ставилася неприхильно до осередніх держав і спеціально до Німеччини, тай те, що польсько-українські відносини цікавили її дуже мало. Ясно тому, що всяка агітація, передовсім деструктивної натури, яка такій масі все більше підходить до смаку, була все дуже небезпечною для маси. Це бачили ми в перших днях просвітної роботи в таборі, коли маса віднеслася доволі прихильно до членів Делегації аж до часу, коли підпранорщики не розвели між нею агітацію. Те саме повторилось потім і з І. бльоком у вересні, який, поки був відділений від чорносотенців, ставився до просвітної роботи прихильно¹⁾, а пізніше,

¹⁾ Звід. Бензі з 3. 10. 1915.

коли чорносотенні агітатори мали до нього приступ, став одним з найбільш неприхильно настроєних бльоків¹⁾.

Тай тим разом »чорносотенці« не засипляли справи цілий час. Маємо звістки, що у вересні провадилась чорносотенна агітація²⁾. Очевидно, вона не була так інтенсивна, як це було наприклад з початком другої половини серпня і провадилась більш конспіративно, але наслідки й тепер показувалися виразно. Це видно з цього, що коли Національна Секція назначила 19. жовтня ц. р. нових баракових старших³⁾, прихильних менш-більш українській справі, то деяких з них не тільки що не пущено до бараків, але навіть побито⁴⁾. Характеристичним може бути й це, що навіть і між співаками, яких удалося згуртувати в хор, знайшлися такі, які не хотіли співати »Ще не вмерла Україна«, з неохотою співали пісні, де згадувалося про Україну, навіть такі пісні невинного змісту, як »Ой Морозе, Морозеньку«⁵⁾. Це останнє може виглядати неправдоподібним, коли зважити, що ця пісня їм була звісна дома й вони її певно співали вдома, як би не те, що завдяки чорносотенній агітації навіть і таким пісням піддавано особливше значіння, догадуючись усюди українсько-німецької спілки.

Вплив чорносотенної агітації мусів бути доволі великий, коли жиди, цей так сказати б політичний барометр, які свого часу висказали бажання зістатися в українському таборі, тепер станули на стороні чорносотенців і ставились неприхильно до української справи⁶⁾. Те видно було ще і з цього, що не можна було по бараках держати викладів, як це дехто плянував з членів

¹⁾ Прот. П. В. з 13. 11. 1915 і записки автора.

²⁾ Письмо П. В. до С. В. У. з 5. 9. 1915.

³⁾ Прот. П. В. з 20. 10. 1915.

⁴⁾ Прот. П. В. з 30. 10. 1915 і звід. Сусп.-просв. Гуртка з 21. 11. 1915.

⁵⁾ Прот. П. В. з 16. 10. 1915 і спостереження автора.

⁶⁾ Так бодай можна думати по цьому, що жидів рішено вивести з табору. Пор. прот. П. В. з 23. 10. 1915.

П. В.¹⁾. Тим способом обі сторони, як українська, так і чорносотенна робили своє діло. Ситуація була непевна й недармо голова П. В. Осип Безпалко остерігав, щоб на холмськiм вічу не виступати різко з українською справою, як цього дехто бажав власне з членів Просвітнього Виділу²⁾.

Дня 27. жовтня відбулося дійсно віче в холмськiй справі³⁾.

Це віче таке характеристичне своїм перебігом, що варто йому трохи приглянутись. На підставі протоколу цього віча воно виглядало так: Присутніх було 4000 людей. На порядку денному віча були: 1) таборові справи, 2) холмська й луцька справа, 3) внесення. По залагодженню першої точки забрав голос полонений Олекса Полуботок і сказав, що разом з німецькими та австрійськими військами йдуть польські ксьондзи й учителі, які хочуть на землях короля Данила, Володимира й Василька завести польську мову, віру й польські школи. По цій промові слідували шумні оплески від учасників віча. Потім попросив слова член П. В. Роман Перфецький і відчитав меморіал та резолюції, ухвалені на Національній Секції. Резолюції ці звучали так: 1) Щоби заведено українську мову як урядову на Холмщині і Волині; 2) щоби заведено українську мову як викладову по школах тамже і 3) щоби основано пять українських гімназій, а власне в Холмі, Берестю, Володимирі-Волинськiм, Острозі й Пинську; 4) щоби дозволено видавати українські часописи в Луцьку і по иньчих місцях Холмщини та Волині⁴⁾. — І як дальше зазначається в протоколі віча, ці резолюції ухвалено. Одначе після цього забрав слово полонений Ч-а й зачав в московськiй мові виступати проти української справи. Йому бють

¹⁾ Тамже.

²⁾ Тамже.

³⁾ Прот. П. В. з 30. 10. і 6. 11. 1915.

⁴⁾ Ці резолюції є в прот. П. В. з 20. 10. 1915.

браво, одні свищуть, другі кричать. Коли трохи успокоїлось, забрав слово один поляк й станув в обороні С. В. У. і П. В. Він сказав, що тут в таборі є стремління просвітити нарід, щоби він визволився зпід ярма москалів і польської шляхти. Промовець дістає оплески, а тоді голова П. В. пятнує виступ Ч-и. Підчас цього зачався загальний галас і голова віча мусів замкнути віче. Тим способом перше політичне віче не вдалось, як цього треба було. Маса вийшла з нього роздратована¹⁾.

Але, що так сталося, не дивує нас після цього, що ми сказали попереду. Тут рішили у великій мірі такі справи другорядного значіння, як невірний провід віча, довгий меморіал, то що. Тай показалося потім, що на віче була вибрана якраз невідповідна хвиля. Усунення давніх старших бараків і заступлення їх новими, яких заіменувала Національна Секція, дня 19. жовтня, а що найважливіше, заходи Просвітнього Виділу, щоби з табору вивести ворожі елементи, між ними також і жидів, усе те викликало чорносотенну агітацію, яка між масою знайшла, видно, співчуття²⁾. Просвітний Виділ може замало був зорієнтований, а може не брав справи надто трагічно, коли відважився якраз в цім часі виступити з політичним вічем. Впрочім не можна забувати цього, що в кількатисячній масі, яка тоді перебувала в таборі³⁾, щирх прихильників української справи було не більш кількадесяти чоловік, не рахуючи, очевидно, тут цих, що бували на викладах і були менше-більше приєднані до українства. Тай і число цих останніх не було в порівнянні з цілою масою велике й могло виносити 150—200 людей. Одначе треба завважати, що це перше політичне віче, хоч як воно не вдалось, не

¹⁾ Прот. віча з 27.10.1915.

²⁾ Прот. П. В. з 20.10. і 30.10.1915.

³⁾ В таборі було тоді присутніх 8298 людей. — Акти командтури рашт. табору з 1915. р.

мало якихось спеціальних лихих наслідків. Правда, на вічу чорносотенці віднесли перемогу, але це була перемога над невиробленою політично й несвідомою масою і ця маса могла при інших обставинах показати інакший настрій. Правда, чорносотенці могли ще цим похвалитися, що в кілька днів по цій вічу, дня 31. жовтня під час проповіді з нагоди літургії і посвячення на престольного хреста, поміж чотирьохтисячної маси вишло демонстративно кількадесятьох людей, коли в проповіді говорилося про нестійність поглядів у народній справі (це була альянс до віча з 27. жовтня)¹⁾. Вони могли ще й тим потішитися, що в одній бльозі не можна було ніяким способом провадити просвітної роботи, але на цьому був поки що і кінець їх здобутків на цьому полі²⁾. Протівно, можемо навіть завважити деяку реакцію з боку маси. Це видно з цього, що дня 3. листопада відбулось віче, на якому порушено холмську справу, й промовці удостоїлись оплесків³⁾, дарма, що двох чи трьох людей виступили знов з опозиційними промовами⁴⁾. Маса вислухала рефератів і віче закінчилось правильно. Але найбільше цікавим на цьому вічу було те, що представник С. В. У., Скоропис-Йолтуховський, який саме з початком листопада приїхав до раштатського табору, відважився отверто виступити з рефератом про самостійну Україну і цього реферату учасники віча, а було їх коло 2000, вислухали спокійно крім дванадцятьох, які вважали за відповідне опустити залю⁵⁾. Правда, тут багато заважило, що полонені ставлялися до Скорописа-Йолтуховського, як до українця з російської України, з більшим довіррям, чим до австрійських українців, з яких складався переважно Просвітний Виділ, але сам факт, що

¹⁾ Прот. П. В. з 8. 11. 1915.

²⁾ Прот. П. В. з 13. 11. 1915.

³⁾ Прот. віча з 3. 11. 1915.

⁴⁾ Прот. П. В. з 13. 11. 1915.

⁵⁾ Прот. віча з 3. 11. і прот. П. В. з 4. 11. 1915.

можна було з таким рефератом виступити в скільки день по першім «холмським вічу», показує найвиразніше, як мало відпорна була маса на всякі роблені над нею добрі, чи злі експерименти, і як мало виявляла логічного змісту. (Це видко також з цього, що деякі з цих людей, які слухали спокійно реферат про самостійну Україну, казали потім, що Україні треба для цісаря Вільгельма, а не для царя)¹⁾. Це показує zarazом і безрадість маси, яка властиво не знала, чого має держатися, чи йти в цю, чи иньчу дорогу. Цю дорогу показували їм з одного боку «українська партія», з другого ж боку «чорносотенці».

Просвітний Виділ бачив дуже добре, яка небезпека грозила масі з боку чорносотенців. Це видко з цього, що на засіданню Просвітного Виділу і президій Центрального Комітету, Національної і Соціальної Секцій з дня 30. жовтня 1915. р. цілий час обертається розмова біля справи чорносотенців, і повстало таке питання, як наприклад, щоби виділити в окремі ब्लюки чорносотенців²⁾. Те саме бачимо й на засіданню цих організацій дня 13. листопада і 18. грудня 1915. р., де одні є за тим, щоби чорносотенців виділити в окремий ब्लюк, иньчі бажали б їх вислати з табору³⁾. Одначе поки що здавалося, що маса все таки визволяється поволі зпід впливу чорносотенців. Це видко було хоч би і з цього, що віча бували чим раз спокійніші, а в половині листопада відбулося перше віче, де не було ніяких опозиційних виступів⁴⁾. Правда, що віча зайнялись переважно лише таборовими справами, цеб то там порушувалися справи, які торкалися життя-буття полонених і відбувались реферати більш космополітичного змісту про світові події⁵⁾.

¹⁾ Прот. П. В. з 20. 11. 1915.

²⁾ Прот. П. В. з 30. 10. 1915.

³⁾ Прот. П. В. з 13. 11. і 18. 12. 1915.

⁴⁾ Звід. Безпалка з 20. 11. 1915.

⁵⁾ Прот. П. В. з 6. 11. 1915.

Члени хору з диригентом Омеляном Терлецьким (х), заступником диригента Поляковом (хх)
і солістом-тенором Воликом з січня 1916.

При такому настрою маси рішено уладити концерт у честь Тараса Шевченка¹⁾. Особа Шевченка була ще найбільше популярна між нашими людьми, а це видно було хоч би з цього, що Кобзарі Шевченка випозичувано найохотніше з таборової бібліотеки²⁾. І дійсно в днях 17. і 27. листопада відбулися два Шевченківські концерти³⁾. Програми цих концертів не різнилися нічим від звичайних таких концертів, але це було потішаюче, що настрої обох концертів був поважний і слухачі заховувалися прилично. Це не перешкодило, що правда, деяким потім дещо посміятись над цими концертами, а власне на тему живих образів, але кінець кінцем ці концерти мусіли все таки зробити свій вплив на масу⁴⁾. Зробили своє реферати та курси, які цілий час відбувались. Маса зачинала спокійніше дивитися на справу й показувала цікавість чогось довідатися, чогось навчитися. Це бачимо з цього, що число слухачів на викладах і в школі зростає чим раз більше і всякі організації дістають що раз більше нових членів. Словом українська громада кріпшає чим раз більше, вона організується по різних товариствах, а число курсистів збільшується. Чорносотенці чують мабуть свою безсильність і хоча провадять далі свою агітацію, то все таки не можуть здобути в таборі переваги. Видко, що маса була вже менше приступна для експериментів чорносотенців. Але що агітація чорносотенців йшла далі, видно з цього, що не тільки в листопаді, але ще і в грудні 1915. р. була думка у П. В. вислати чорносотенців з табору і в цій справі робилися заходи⁵⁾.

Що настрої маси ставав чим раз кращий та що

¹⁾ Тамже.

²⁾ Пор. наприклад звіт. бібл. за серпень 1915.

³⁾ Прот. П. В. з 27. 11. 1915.

⁴⁾ Записки автора.

⁵⁾ Прот. Т. Н. С. з 4. 11. 1915. Прот. П. В. з 18. 12. 1915 і Прот. Н. С. 5. бл. з 26. 12. 1915.

вона поволі зближалась до української справи, до української громади, доказом цього може бути факт, що на вічу, яке відбулося в другій половині грудня голова П. В. говорив побіч світових подій також про самостійницький рух на Україні і за те дістав оплески від учасників віча (було їх коло 2000), а одного демонстранта, який підчас цього реферату свиснув, побито й викинено зі залі¹⁾.

Це віче, так би сказати, антитеза до віча з 27. жовтня. Показалося, що інтенсивна просвітна робота робила з кожним місяцем великі поступи між масою. Це видно було наприклад по тім, що коли командантура робила з кінцем грудня 1915. р. списи полонених по народностям, то українці ставлялися вже окремо від великоросів²⁾. Були також і такі факти, що, наприклад, на курсі української мови, який провадив полонений Тарасовський, люде висказували бажання навчитись українській правонисі³⁾. Значить, чорносотенці програвали боротьбу з українством. Але все таки чорносотенці не хотіли признати своєї програної і не тільки що вели свою підпольну роботу, але в першій половині січня 1916. р. зачали знов тероризувати прихильників української справи. З протоколу Національної Секції 7.б'юку з дня 11. січня виходило, що в цім б'юці українська справа була сильно загрожена чорносотенцями. Там били чорносотенці свідомих українців і відгрожувались убивством. Ситуація була така, що треба було просити інтервенції німецьких військових властей, наслідком чого 40 ворожих українству людей вислано до ізоляційного (10.) б'юку, який власне тоді на бажання П. В. утворено в таборі⁴⁾. Цю нову бучу у таборі викликав факт, що підчас Різдвяних свят на святочних приняттях виголошу-

¹⁾ Звід. Безпалка з 25.12.1915.

²⁾ Прот. П. В. з 2.1.1916.

³⁾ Звід. Тарасовського з 18.12.1915.

⁴⁾ Прот. П. В. з 18.1.1916.

вано антимосковські промови. Пішла чутка, що там продавано Росію (а на святочних прийняттях були присутні також сотник Козак і деякі інші німецькі офіцери, які належали до таборового німецького начальства), і це випроводило русофільські елементи з рівноваги. На оправдання наших людей можемо хіба те сказати, що між цими чорносотенцями були також і родовиті москалі, жиди та молдаване, але було між ними також багато й родовитих українців¹⁾. І цей чорносотенний тероризм не переводився у сьомім бльоці і в другій половині січні. В однім бараці розірвано Кобзаря Шевченка і шкільний зошит, та взагалі у сьомім бльоці не було безпечно мешкати свідомим українцям²⁾. Наслідком цього було те, що з початком лютого 1916. р. около 2000 чорносотенних українців, москалів, молдаван і жидів вивезено з табору³⁾.

Обчистивши тим способом табір, можна було сміливіше виступити з українською пропагандою. Вона провадиться вже виразно, почавши від грудня 1915. р., на різних курсах і рефератах, а вершком цього є проголошення громади полонених раштатського табору «самостійною Україною» на засіданню Генеральної Ради дня 9. лютого 1916. р. — в присутності понад 200 членів Генеральної Ради й кількох сотень зібраної публіки⁴⁾. Це був також знак часу, що по однім викладі на курсі господарства відспівано при участі 200 людей гімн «Ще не вмерла Україна»⁵⁾.

Словом, поступ було видко. Як що нагадати часи з половини серпня 1915. р., коли здавалося, що всякі проби провадження просвітної роботи в таборі не допровадять до мети, з тим, що тепер було, то треба ска-

¹⁾ Звід. Безпалка з 19. 2. 1916.

²⁾ Прот. Н. С. 7. бл. з 24. 1. 1916.

³⁾ Звід. Безпалка з 19. 2. 1916.

⁴⁾ Прот. Ген. Ради з 9. 2. 1916.

⁵⁾ Звід. Сергієва з 5. 2. 1916.

зати, що цих кілька місяців просвітної роботи не минуло надармо. Це відбулась еволюція в так скорім часі, що такої не видно в нормальних відносинах, на світовій арені історії. І річ очевидна, бо й обставини були тут виїмкові. Кількатисячна маса зібрана разом, між якою ішла дуже скоро всяка зміна думок, жила більше концентраційним життям, чим це звичайно бува на волі, а передусім на селах, де життя розвивається все дуже поволі. Це ми побачимо також, як що приглянемося ближче самій українській громаді, її організаційному й просвітному життю.

II. Українська громада.

1. Організаційне життя.

Як перед 31. серпня 1915. року, так і тепер вістається Просвітний Виділ організацією, яка стоїть на чолі просвітно-організаційної роботи в таборі. На чолі його стоїть учитель народної школи з Черновець на Буковині Осип Безпалко, який, так сказати, є душею цілої роботи в таборі. Протів його волі не робиться нічого в таборі і він звичайно сам виступає з ініціативою¹⁾. Просвітний Виділ змінив свій вигляд в цій добі значно. Члени Просвітного Виділу О. Початок і Марко Митієвський виїхали з кінцем вересня до ведлярського табору, а перед тим іще виїхали з Раштату переводчики Іван Райлян і Віктор Левицький. Замість цього прибули у вересні до Просвітного Виділу красний адвокат з Бірки коло Львова др. Роман Перфецький, артист-різьбар Михайло Паращук і гімназіальні професори зі Львова: Василь Пацовський (письменник) і Омелян Терлецький, в жовтні гімназіальний катехит з Буковини о. Петро Катринюк, а в листопаді поет, професор гімназіальний а

¹⁾ Прот. Ген. Ст. в 18. 11. 1916.

Кракова Богдан Лепкий. Тим способом усіх членів Просвітнього Виділу було 12.

Робота Просвітнього Виділу мусіла йти далі по тій самій лінії, як її визначено з кінцем серпня 1915. р. Треба було, значить, і надалі ховатись зі всякими політичними й національними кличами, а виступати перед масою з самою лише просвітною роботою, гуртуючи по волі коло себе свідомих українців, які потім могли би бути помічні в просвітній і організаційній роботі. Ясно було, що побіч просвітної роботи, яка, очевидно, мусіла стояти на першому плані, організування полонених мусіло бути другим завданням Просвітнього Виділу, не тільки тому, що згуртування прихильників до української справи витворило би громаду, яка, почувавши в собі єдність, вважала би себе безпечнішою перед всякими атаками чорносотенців, але ще й тому, що розбудження організаційного духа та привчення наших людей вязатися в товариства могло показати колись добрі наслідки, з хвилею, як би полонені вернулися на Україну. І дійсно Просвітній Виділ бачив у своїй роботі ці два головні завдання, звязуючи з цим іще й справу матеріального положення полонених. Це останнє зроблено не тільки з людських мотивів, але також тому, бо ясно було, що коли Просвітній Виділ покажеться якими успіхами в цій справі, то тим способом зможемо легше масу прихилити до себе. Що до просвітної роботи, то тут не поставлено властиво так тепер, як і ніколи потім, якоїсь виразної програми. Очевидна річ, що такі річі, як курси для неграмотних, мусіли зараз стати на першому плані, але ясне було, що цими курсами годі було приєднати масу. Треба було виступати з чимось таким, що могло зацікавити масу. Впрочім багато залежало від складу Просвітнього Виділу, з чим він міг саме виступити, й це властиве рішення долю просвітної роботи. А тут справа стояла так, що людей з фаховим знанням було в Просвітнім Виділі небагато, а прочі могли давати виклади

лише загального змісту, переважно з суспільних наук. Наслідком цього не було на засіданнях Просвітного Виділу спеціальних дискусій що до тем викладів, які мали виголошуватись полоненим, як і що до самого способу викладів. Переважала^в все таки думка в Просвітному Виділі, що передовсім треба наладити суспільні справи, та й взагалі давати просвіту з матеріялістичним підкладом, бо це найліпше відповідатиме їх світоглядові¹⁾. Впро-

Таборова орхестра з кінцем 1915.

чим членам Просвітного Виділу зіставлено що до викладів як найбільшу свободу й вони своє діло робили відповідно до свого знання і ораторської здібности. Одинокі самозрозумілі обмеження було в цьому тільки,

¹⁾ Це видно і з цього, що на засіданню П. В. з дня 23. 10. 1905. р. і потім з 13. 11. 1915 зроблено закид одному членові П. В., що він викладає історію України в «націоналістично-ідеалістичнім духу», а треба вязати справу політичної самостійности України з «потребами мужицтва й робітництва».

що всякі політичні й національні питання мусіли стояти у вересні та ще й почасти і в жовтні поза рамами діяльності¹⁾.

Інакше стояла справа з організаційним боком роботи. Ці справи обговорювано на засіданнях Просвітнього Виділу докладніше і з цього боку була дискусія далеко живіща²⁾. Найважливішою справою була передовсім справа відношення Просвітнього Виділу до свідомих українців у таборі. І в цій справі пішов Просвітний Виділ дуже розумною дорогою. Відбуваючи свої засідання звичайно раз у тиждень, разом з тим Просвітний Виділ робить також наради разом з президіями важніщих організацій. Тим способом повстає в таборі рід компромісу між Просвітним Виділом і свідомими громадянами з табору, що до проводу в роботі. Правда, це ми вже бачили й давніше, бо й так звана Делегація робила наради з полоненими, але коли давніше це було чимось випадковим, то тепер це увійшло в систему, і в таких засіданнях, які відбувалися правильно що тижня, брали участь крім Просвітнього Виділу, також і президії Центрального Комітету, Національної і Соціальної Секцій, тай ще часом деякі визначні діячі в таборі³⁾. Інйча річ, що члени згаданих президій не виявляли ні багато ініціативи, ні надто великого розуміння, як провадити пропаганду, і в дійсности Просвітний Виділ рішав про всякі важніші справи⁴⁾.

Не зважаючи на те, все таки була думка у Просвітнього Виділу, а бодай у деяких його членів, що полонених треба виховувати так, аби вони набрали самостійности в організаційній роботі. Про те говорено часом доволі рішучо на засіданнях Просвітнього Виділу, й

¹⁾ Прот. П. В. з 23. 10. 1915.

²⁾ Про те свідчать протоколи П. В. з якого ~~небудь часу~~.

³⁾ Пор. протоколи засідань П. В. при участі президії товариств полонених за час від 4. 9. 1915 до 9. 2. 1916. р.

⁴⁾ Тамже.

ухвалено було навіть з кінцем листопада, що ніхто з членів Просвітного Виділу не може дати себе вибрати головою організації, зложеної з полонених¹⁾). Виїмком був тут, очевидно, голова Просвітного Виділу, який був головою цього начального заряду, зложеного з вільних учителів і з полонених, і тим способом стояв далеко вище в очах полонених, чим усі інші члени Просвітного Виділу. Просвітний Виділ був теж тої думки, що в таборі повинні б повстати всякого рода організації, почавши від чисто утилітарних, а скінчивши на українських національних. І дійсно Просвітний Виділ виходить усе з ініціативою в цій справі. Було тільки неясно, чим повязати опісля ці організації з собою. Але що ціла організація полонених повинна бути сцентралізована, це видно з цього, що з малими виїмками (Кооперативне Товариство Чайня) всі гурти, які організуються, дістають назву Секції. Ці Секції мали потім разом складати якусь одну організаційну цілість. Правда, були між членами Просвітного Виділу й інші погляди що до цього, бо наприклад Роман Перфецький хотів у січні 1916. р. створити з української громади організацію на взір державної, а з Секцій поробити окремі товариства, але ці погляди не знайшли тоді більшости так у членів Просвітного Виділу, як і у президій трьох найважливіших таборових організацій, і їх зреалізовано, хоч з доволі великими змінами, значно пізніше. Впрочім Просвітний Виділ був обережний що до організаційного життя. Крім одної так званої Національної Секції, яка мала чисто українську марку, не творено в цих часах таких організацій, а така справа, як основання «Січі», станула в плані шойно в листопаді і грудні 1915. року, тай Просвітний Виділ настільки був обережний, що перед масою показувався індиферентним до цієї справи, а організування Січі віддав в руки самим полоненим²⁾). Побач

¹⁾ Прот. П. В. з 2. 10., 24. 11. і 10. 12. 1915.

²⁾ Прот. П. В. з 4. 11. і 4. 12. 1915.

справи просвітної і організаційної Просвітний Виділ узяв у свої руки і справу поліпшення життя-буття полонених. Він, а власне його голова, який був посередником між Просвітним Виділом і полоненими, а військовими властями в таборі, звертався нероз чи то в справі поліпшення їжі, чи в иньчих таких справах з бажаннями до військових властей в таборі і тут неоднo вдалось йому досягнути.

Усе те разом взявши підносило в очах полонених Просвітний Виділ чим раз вище. Вони бачили в ньому не тільки людей, які дбають про просвіту й організацію маси та про її матеріяльне положення, але разом і українське начальство, яке завдяки підпорі німецьких властей могло навіть і доволі енергічно поставитись до маси. І тут ми приходимо до справи, яка може видається найдразливішою із усіх иньчих, а саме до справи висилки полонених з раштатського табору в иньчий табір і справи утворення ізоляційного б'юку в самому таборі. Обі ці справи були нероз предметом дискусій і на засіданнях Просвітнього Виділу, і на засіданнях організацій, зложених з полонених. Найгостріше зачіплено цю справу на засіданнях Просвітнього Виділу в жовтні 1916. року, коли між членами Просвітнього Виділу, до яких тоді належали вже й українські офіцери-полонені, прийшло до великих непорозумінь з більш і меньч принципіальних причин що до методи роботи в таборі¹⁾. Але як би там не дивитись на цю справу, то одно ясне, що всякі репресійні акти Просвітнього Виділу, на які давали згоду самі полонені²⁾ через свої організації, були викликані в цій добі історії табору такими фактами, про які ми вже знаємо, як побивання наших свідомих людей ворожими українській справі елементами, як це було

¹⁾ Прот. П. В. з 17. 10. і 18. 10. 1916.

²⁾ Прот. П. В. з 9. 10., 20. 10., 13. 12. і 18. 12. 1915, звідом. Сусп. проєв. Гуртка з 21. 11. 1915, прот. Н. С. 5. бл. з 26. 12. 1915.

власне в жовтні 1915. р. тай іще в січні 1916. р. і т. п. Безперечно, що Просвітний Виділ пішов в цій справі може не раз задалеко, але, як бачимо, так його, як і свідомих полонених заставляли до цього особливі обставини в таборі, серед яких не легко було знайти якийсь відповідний педагогічний спосіб, щоби уможливити просвітну роботу. Не можна ніколи забувати й цього, що цих дванадцятьох членів Просвітного Виділу й кільканадцятьох більш рухливих свідомих українців зпоміж полонених знаходились серед кількатисячної маси, якої настрої ми вже знаємо, й вони двигали цілий тягар просвітної роботи на своїх плечах, а заразом і відповідальність за цілу роботу. Це мусіло визивати у цих людей певну нервовість, викликувану ворожими виступами проти так важної української роботи.

Організаційне життя в таборі зачалося вже і в попередній добі історії просвітної роботи. Вже й тоді повставали між полоненими гуртки, які звязували людей органічно. Цей звязок лежав у цьому, що вибрано провід гуртка, який мав держати людей при собі. Але це були лише дуже невиразні форми організаційного життя і ці гуртки не мали якогось більшого значіння, з виїмком хіба одного «Просвітно-суспільного Товариства». Про діяльність цих гуртків не чуємо нічого й вони мабуть більш існували на папері, ніж в дійсности. Щойно утворення Центрального Комітету було першою організацією, яка опиралася на сильніших підставах, і яка в цій добі виказала доволі інтенсивну діяльність. Цей Центральний Комітет, який виходив з вибору, бо до нього належало 30 членів, вибраних по трьох з кожного бльоку й затверджуваних потім вічем¹⁾, у вересні був найповажнішою організацією, зложеною з полонених, і поволі здобував собі пошану між ними²⁾. До

¹⁾ Заг. звідом. П. В. з 14. 10. 1915.

²⁾ Прот. П. В. з 2. 10. 1915.

його діяльності належали всякі справи, які торкалися життя-буття полонених, справи харчу, мешкання, справи висилки людей з табору на роботи¹⁾ або до иньчого табору²⁾, справа кореспонденційного бюро, яке мало провадити кореспонденцію з полоненими на робітничих командах в справах просвітних³⁾ і т. п. Центральний Комітет збирався також на наради з німецьким офіцером з Українського Відділу в справі ладу й порядку в таборі. Але крім цього Центральний Комітет займався часом і справами політичного значіння, як наприклад холмською справою, яка потім була предметом віча з 27. жовтня 1915., тай взагалі уладжував віча, які відбувались що тижня⁴⁾. Наслідком цього Просвітний Виділ рахується з Центральним Комітетом і кличе його президію правильно на спільні наради, що відбувались кожного тижня, почавши від 4. вересня⁵⁾. Але згодом становище Центрального Комітету, як першорядної організації полонених, зачало підупадати. Перше віче в холмській справі з 27. жовтня, яке уладив Центральний Комітет, було вершком його значіння в українській громаді. Показалося, що власне те, що було причиною зросту його значіння в таборі, принесло йому потім упадок в українській громаді, коли вона зачала ставати на погі. Центральний Комітет був занадто опертий на демократичних підставах і тому мав занадто невиразну марку, щоб могти устоятися на першому місці між иньчими організаціями. В ньому все таки переважали байдужні, або навіть і ворожі українській справі елементи, а це мусіло ставити його низче в очах свідомих громадян. Це бачили й деякі члени Просвітнього Виділу, коли з кінцем грудня виступили навіть з такою думкою, щоб Цен-

¹⁾ Прот. П. Б. з 18. 9. і 29. 9. 1915.

²⁾ Прот. П. В. з 20. 10. 1915.

³⁾ Прот. П. В. з 27. 11. 1915.

⁴⁾ Прот. П. В. з 2. 10. і 20. 10. 1915.

⁵⁾ Прот. П. В. з 4. 9. 1915.

тральний Комітет цілком знести, а його агенди передати иньчій організації, яка тоді в таборі доволі сильно стояла, так званій Національній Секції¹⁾. Йому дозволено, що правда, далі існувати, але він, полагоджуючи адміністративні справи, ніколи вже не дійшов до цього значіння, яке мав у вересні й жовтні 1915. року.

Замість цього приходять до значіння иньчі організації, які поступенно повстають у таборі. Вересень і жовтень — це час повстання різних цих організацій. Початок зроблено з так званим Суспільно-просвітним Товариством, яке повстало ще в першій добі, але тепер розділилося на дві секції: політичну (яка зараз потім, бо в половині вересня, називається Національною) і суспільну²⁾. Крім цього повстає «Кооперативна Чайна Спілка», яка з днем 25. вересня входить в життя³⁾, а по бльоках повстають гуртки, на взір тих, що були в першій добі історії табору⁴⁾. Крім цього починають гуртуватись і співаки і 25. вересня мають уже хор з 96 людей⁵⁾. Організується також робітня мистецького промислу, яка в першій половині вересня має 25 робітників⁶⁾. Важною річчю було те, що українська громада заінтересувалась таборовою адміністрацією, а саме начальниками бльоків і бараків, т. зв. старшими бльоків і бараків. Як уже знаємо з попереднього, німецьке таборове начальство утворило для підмоги собі бльокових і баракових старших, яких само назначувало. Знаємо теж, яку роль відгравала ця старшина в житті табору. Ясна річ, що цієї справи не можна було легковажити, а треба було власне цю інституцію використати для

¹⁾ Прот. президії П. В. з 24. 12. 1915.

²⁾ Прот. Політичної Секції з 12. 9. 1915, прот. П. В. з 25. 9. і 20. 10. 1915, звідом. П. В. з 14. 10. 1915.

³⁾ Звідом. Бахталовського з 3. 10. 1915.

⁴⁾ Прот. П. В. з 4. 9. 1915.

⁵⁾ Прот. П. В. з 25. 9. 1915.

⁶⁾ Прот. П. В. з 12. 9. 1915.

цілів української справи. Вже у вересні голова Просвітного Виділу взявся до цієї справи й відбував з бльоковими й баракowymi старшими часті засідання, щоби їм представити їх завдання що до української справи¹⁾. Але справа не йшла легко, бо бльокова й баракова старшина уявляла із себе елемент дуже ріжноманітний тай багато мала в собі елементів ворожих українській справі. Це заставило власне поставити справу радикально. Вибір старшини передано в руки Національної Секції і вона дня 19. жовтня назначила нову старшину²⁾, яка 20. жовтня відбула перше своє засідання³⁾. Не зважаючи на те, що цю нову старшину прийнято почасти неприхильно, а навіть ворожо, повстала все таки організація, яка була тісно звязана з українською громадою і її підчинялась. Не змінило факту й те, що німецьке начальство теж мало надзір над цією старшиною і що ця старшина була обовязана виповняти прикази німецьких властей, що торкались до ладу й порядку в таборі. В звязку з тим було зорганізовано в листопаді зводних, що були підручниками старшини⁴⁾. З початком жовтня гуртується театральна дружина, яка називає себе Артистичною Секцією і з днем 10. жовтня зачинає свої публичні виступи⁵⁾. Словом у вересні й жовтні повстають підвалини під організаційне життя в таборі на ширшу скалю і воно потім протягом слідуєчих місяців скріпляється завдяки цьому, що ці організації консолідуються й формуються чим раз сильніше, та що прибувають дальші нові, а то січова організація, яка повстала з кінцем листопада⁶⁾, Аграрна Секція, що організується

¹⁾ Прот. П. В. з 2. 10. 1915.

²⁾ Прот. П. В. з 20. 10. 1915.

³⁾ Тамже і прот. П. В. з 23. 10. 1915.

⁴⁾ Звід. Перфецького з 20. 11. 1915.

⁵⁾ Прот. П. В. з 23. 10. 1915.

⁶⁾ Прот. П. В. з 4. 12. 1915.

з кінцем грудня 1915. р¹⁾), й Редакційний Комітет²⁾). Тим способом організаційне життя в таборі дістає чим раз то виразніші форми. Воно стає різноманітним і прихильники української справи мають змогу провадити роботу на різних полях, відповідно до свого хисту.

З усіх цих організацій, що повстали в тих часах, дійшла до найбільшого значіння так звана Національна Секція. Хоч названа «Секцією», була вона в дійсности окремим товариством, яке, що правда, залежне від цієї начальної корпорації, а власне від Просвітнього Виділу, злученого з президіями Центрального Комітету та Національної й Соціальної Секцій, що творять разом так званий «Просвітний» або «Учительський Гурток», але все таки ця організація управляється доволі автономно. Правда, вона має моральний провід в особі члена Просвітнього Виділу (в цім часі були такими провідниками члени Просвітнього Виділу Перфецький і Іваницький), але завдяки складові своїх членів вона показує своєрідне життя. Вже сама назва була характеристична. Слово «Національна» (Секція) показувало відразу ціль цього товариства. Саме слово було для полонених досить чуже в такому розумінню, як його треба брати, а звичайно баламучено його зі словом «націоналістичний». Що противники української справи із цієї назви кували свою зброю, це цілком правдоподібно, але назва все таки приймалась і організація прийшла до сили.

Початків її треба шукати в «Просвітньо-суспільному Товаристві», яке повстало ще в серпні 1915. року і з кінцем серпня мало 42 членів³⁾). Воно займалося веденням курсів суспільних наук, до чого запрошувало головню членів Просвітнього Виділу. Це Товариство, як вище згадано, витворило з себе побіч Соціальної Секції Політичну Секцію. Ця Секція мала потім відповідно

¹⁾ Звід. Іваницького з 31. 12. 1915.

²⁾ Прот. Т. Н. С. з 14. 12. 1915.

³⁾ Спис членів Просвітньо-суспільного Гуртка з 30. 8. 1915.

зорганізуватись. Дня 5. жовтня ухвалено на засіданню заряду Секції змінити назву цієї організації й назвати її Національною Секцією¹⁾. При тім усім круг ділання цієї організації збільшувався поступенно, бо вона взяла зараз у свої руки справу іменування бльокової і бараккової старшини²⁾ і виступила опісля з політичною акцією в справі Холмщини, про що знаємо з попереднього. Тут гуртувалися, очевидно, всі найкращі робітники в українській справі, й належати до цієї організації вважалося моральним обов'язком для свідомого українця. А статут цієї організації був так зложений, що організація могла стати на широких підставах. Крім центральної організації, яка з хвилею отворення всіх десятиох бльоків лічила 50 людей, мали бути потворені в кождім бльоці так звані »Бльокові Національні Секції«, які мали лічити по 50 членів. Тим способом Національна Секція, як би була переведена в цілости в життя, могла би лічити 500 членів. Ціла ця організація була оперта на виборній системі, так, що з кожного бараку вибрано 5 членів до Бльокової Національної Секції, а Бльокова Національна Секція мала вибрати по 5 людей до Центральної Національної Секції.

Відповідно до ширини організацій програма діяльності Національної Секції була теж широка³⁾. В статуті було сказано, що ціль Української Національної Секції освідомляти національно полонених українців і організувати їх. На своїх нарадах повинні члени Національної Секції радити над тим, що треба українцям робити, щоби піднести український нарід як націю на те становище в міжнароднім концерті, яке її по праву належить. Членом Секції може стати кождий українець, який признає самостійність українського народу й зо-

¹⁾ Прот. Політичної Секції в 5. 10. 1915.

²⁾ Тамже і прот. П. В. в 20. 10. 1915.

³⁾ Статут Української Національної Секції.

бовяжеться платити місячно 2 фенігі членської вкладки. В статуті згадується теж, що Національна Секція має уладити національний семінар, де за посередництвом рефератів і дискусій мають її члени діставати національне виховання. З часом ця організація стає першою організацією, яка рішає всякі справи, що вяжуться з просвітною роботою в таборі, отже ж крім нагляду над бльоковою й бараковою старшиною, належать до неї і такі справи, як висилка людей на роботу, причім Національна Секція рішає, кого можна вислати на роботу, а кого треба для користи української справи зіставити в таборі¹⁾. Національна Секція ухвалює теж, кого треба з табору перевести в иньчий табір, як небезпечного українській справі²⁾ і т. и. Ясна річ, що такі справи, як справа таборової часописі увійшли також під обради Національної Секції. Вона вибирає зпоміж себе людей до Редакційного Комітету³⁾ й установляє назву для часописі, як це бачимо в грудні 1915. року⁴⁾.

В жовтні стоїть Національна Секція ще не так дуже сильно на ногах і число її членів певно не більше як кількадесят⁵⁾. Вона виявляє з себе організацію, яка складається з людей вишуканих і покликаних до неї з поодиноких бльоків. До половини жовтня годі було знайти таких людей по всіх бльоках⁶⁾ і щойно з початком листопада бачимо поступ з цього боку. Зачинають повставати бльокові організації Національної Секції, а першою зявляється тут бльокова організація Національної Секції в осьмому бльоці, яка виказує 17 членів⁷⁾.

¹⁾ Прот. Т. Н. С. з 17. 12. 1915.

²⁾ Тамже.

³⁾ Прот. Т. Н. С. з 14. 12. 1915.

⁴⁾ Прот. Т. Н. С. з 17. 12. 1915.

⁵⁾ На те вказує невелике число членів Нац. Секції ще з початком грудня 1915. р.

⁶⁾ Прот. П. В. з 20. 10. 1915.

⁷⁾ Прот. Н. С. 8. бл. з 7. 11. 1915.

З кінцем листопада справа посувається наперед так, що в першій половині грудня бачимо вже шість блокових Національних Секцій, в двох початки до цього й лише два блоки (3. і 4. блок) не показують ніякого життя по собі¹). Протягом грудня бачимо знов поступ в організаційному життю Національної Секції, у всіх блоках є вже організації²). Гарно розвивається Національна Секція в п'ятому блоці³), а передовсім у осьмому, де коло 1. січня 1916. року лічиться 43 членів⁴).

Це організування блокових Національних Секцій так займало уми членів Національної Секції, що не звернено уваги на те, щоби улагоджувати для своїх членів відповідні реферати, з якимись цікавіщими темами. Протоколи засідань так таборової як і блокових Національних Секцій з цього часу виказують, що тут на засіданнях ішла звичайна агітація в українській справі меньш-більш у формі балачки без якогось справді реального змісту. Проводили її самі полонені, а внімково тільки члени Просвітного Відділу. Недостаток рефератів був причиною, що Національна Секція не розвивалася чисельно так скоро, як би можна цього сподіватись, хоч, очевидно, тут входили в гру в першій мірі обставини в таборі, а власне відпорність маси на українську пропаганду і проти-українські виступи ворожих українству елементів. Як би там не було, Національна Секція все таки гуртувала в собі чим раз більше число людей і з кінцем грудня 1915. року воно мусіло доходити до півтретя сотні, а може й більше⁵).

¹) Протоколи блокових Нац. Секцій з першої половини грудня 1915.

²) Прот. П. В. з 2. 1. 1916, прот. Н. С. 2., 5., 6., 7., 8., 9. і 10. блоку з другої половини грудня 1915.

³) Протоколи Н. С. 5. бл. з грудня 1915.

⁴) Прот. Н. С. 8. бл. з грудня 1915 і спис членів Н. С. 8. бл. з кінця грудня 1915. або початку січня 1916.

⁵) Число членів Нац. Секції з цього часу годі означити, бо нема списів членів, а як є які, то годі означити навіть при-

В січні 1916. року не бачимо цього розмаху, який показала Національна Секція з кінцем минулого року. Вплинула тут може в певній мірі сильна контр-агітація чорносотенних елементів і їх чинні виступи, а може почасти й Різдвяні свята, які трохи відвернули увагу провідників національної роботи від організаційного життя по бльоках ¹⁾. Але замість цього життя по самих бльокових секціях набирає повнішого змісту. На порядок денний входить справа запорозької Січі й агітація за нею. На цю тему провадяться широкі дискусії, які виконують не раз ціле засідання бльокової Національної Секції ²⁾. А тимчасом число членів мусіло збільшуватись скоро й воно дійшло правдоподібно з кінцем цієї доби до 500.

Що дала Національна Секція своїм членам в цій добі? Як сказано, не було тут якихось спеціальних рефератів, які торкались би національного питання. Але замість цього йшли балачки, які оберталися коло цього, що, аби народові було ліпше, щоби він мав такі права, як иньчі народи та щоби його другі шанували, то він мусить передовсім добре зорганізуватись, бо лишень зорганізований народ потрафить добитися належних йому прав ³⁾. І немов би прикладом, як добиватися своїх прав, можуть бути засідання таборової Національної Секції з дня 15. і 19. жовтня 1915. року, де розведено дискусію в справі Холмщини й ухвалено резолюції з бажанням, щоби на Волині й Холмщині були заведені українські школи й часописі ⁴⁾. Дуже корисною річчю було те, що

близно час зладження цих списів. Одно знаємо, що 3., 5. і 8. бльок мали разом около 100 членів у грудні 1915. Це були найбільше освідомлені національно бльоки.

¹⁾ Прот. Т. Н. С. з 2. 2. 1916.

²⁾ Прот. Н. С. 5. бл. з 6. 2. 1916 і прот. Т. Н. С. з 28. 1. 1916.

³⁾ Протоколи Т. Н. С. і бльокових Н. С. з грудня 1915, січня й лютого 1916. р.

⁴⁾ Прот. Т. Н. С. з 15. 10. і 19. 10. 1915.

бльокові Національні Секції уладжували читання по бараках і дискусії¹⁾, бо це втягало в просвітній рух навіть і таких людей, які не показувалися ніколи ані на викладах, улажжуваних у великій залі, ані в інших бараках, призначених на виклади. Правда, на цих засіданнях Національної Секції, яких число прим. у грудні доходило тижнево до кільканадцять, говорилося також багато зайвого, трачено багато часу на вибір зарядів, які звичайно що місяця змінювались, а нераз частіше, наслідком виїзду членів зарядів на робітничі команди, але це доказ, як наші люди були не вироблені на організаційнім полі²⁾. Дальша практика могла їм показати власне безхосенність таких балачок і привчити їх висловлятися більше річево на всяких громадських сходинах. Поки що ці балачки мали цю користь, що наші люди, які привчилися говорити якоюсь українсько-московською мішаниною, вправлялись говорити між громадою українською мовою. Корисно було також і те, що ब्लюкові Національні Секції уладжували часом ब्लюкові віча. Хоч на цих вічах не приходила під обради українська справа і там дискутовано над життям-буттям полонених, але вже цей факт, що ці віча улажжувала Національна Секція, збільшив її повагу між масою полонених³⁾. Постановлення організації на таких широких підставах мало ще в цьому вагу, що наші люди, які почувалися українцями, бачили на очах зріст маси свідомих українців. Цих кілька соток людей, злучених організаційно зі собою, це було вже число, яке давало нашим людям певне почуття сили й надію, що українська справа не тільки тут у таборі, але і там на Україні мусить іти наперед. Як показував цей приклад тут у таборі, між нашим народом можна все таки знайти людей, які готові згурту-

¹⁾ Прот. Н. С. 6. бл. з 26. 12. 1915 і Т. Н. С. з 10. 12. 1915.

²⁾ Характеристичними в цьому згляді можуть бути протоколи Т. Н. С. з 19. 11. 1915 або Н. С. 10. бл. з 22. 12. 1915.

³⁾ Звід. Перфецького з 18. 12. 1915.

ватися разом і спричинитися своєю працею до національного освідомлення нашого народу. Корисним було при цій організації також і те, що вона не станула на партійному ґрунті, а перед її очима стояли все національні справи. Про політичний бік української справи говорено тут мало. На це не були ще приготовані цих кілька соток членів Національної Секції і коли піднесено холмську справу, то роблено те більш на національній основі, не виступаючи поки що публично з ніякими виразними політичними кличами¹⁾. Тим способом Національна Секція показала дуже корисною організацією в таборі. Вже саме число членів ставило її на визначне становище між всіма таборовими організаціями, а вже ж що до ідейности своїх членів, то вона стояла на першому місці.

Правда, не всі члени Національної Секції були однакові. Побіч діяльних членів і щирих українців, є тут і більше пасивні люде, які не розуміють іще добре української справи, але все таки цих кількасот, скажім 500 людей, це була маса, яка все таки поставилася на точці національної самостійности українського народу. Що до політичного вироблення цієї громади, то тут справа представлялася ще невизначно й побіч невеликого гуртка людей, які обстоювали ідею політичної незалежности України, переважна частина членів стояла на ґрунті політичної, а навіть лише національної автономії. Це видно хоч би з цього, що відношення членів Національної Секції до Запорозької Січі було в більшости холодне й коли з початком лютого 1916. року підносилися голоси, щоби всі члени вступали в Запорозьку Січ²⁾,

¹⁾ Це не перешкаджало цьому, що члени П. В. й деякі полонені пропагували в приватних дискусіях ідею незалежної України, а Скоропис-Йолтуховський виступив навіть отверто на вічу з думкою політичної самостійности України. Прот. віча в 3. 11. 1915.

²⁾ Прот. Н. С. 6. бл. з 3. 2. 1916.

то знайшлися голоси противні цьому навіть між провідниками блокових Національних Секцій і багато членів не вписалося в Запорозьську Січ¹⁾. Це доказ, як багато ще було людей навіть і в Національній Секції, які бажали здалека стояти від всякої політики, та як вони неприхильно дивилися на Січ, власне тому, що підозрівали в ній політичну закрутку.

Інакший характер мала так звана Соціальна Секція. Вона з ніякого боку не може рівнятися з Національною Секцією, але коли ставимо її тут разом з Національною Секцією, то тільки тому, що початок її такий самий, як і Національної Секції. Соціальна Секція повстала так же само з Просвітно-соціального Товариства в половині вересня 1915. р.²⁾. В жовтні Секція була вже зорганізована, як окреме товариство, що має своїх членів, свій заряд і свої фонди, які складаються з членських вкладів. Товариство маленьке числом, бо членів налічувало від 12 до 21, і складалося з бувших членів соціалістичних партій в Росії, а саме з членів Української С.-Д. Спілки, Української С.-Д. Робітничої Партії і Російської С.-Д. Партії³⁾. Тим способом увійшли в склад цього гуртка люди, які вже дечого навчилися з організаційного життя в Росії. Це видно зараз по дискусіях, які провадилися на зборах. Гурток відбував свої загальні зібрання що тижня, але крім цього відбувались іще «неофіційні» засідання⁴⁾. Під цими «неофіційними» засіданнями треба розуміти сходи членів, в якім небудь часі, що не були обов'язкові для членів. Товариство улаштовувало на своїх засіданнях реферати на соціальні теми⁵⁾. Члени товариства стояли остільки при

¹⁾ Прот. Н. С. 5. бл. з 6. 2. 1916.

²⁾ Прот. П. В. з 25. 9. 1915 і звідом. П. В. з 14. 10. 1915.

³⁾ Прот. заг. зібрання робітників, членів У. С. Д., У. Р. Н. і Р. С. Д. з 2. 10. 1915.

⁴⁾ Прот. С. С. з 13. 11. 1915.

⁵⁾ Пор. н. пр. прот. С. С. з 6. 11. 1915.

українській «національній ідеї», що належали до Національної Секції. Але гурток не показував у себе великої дисципліни й деякі члени гуртка не являлися на засіданнях, так, що це було ~~нераз~~ предметом нарад гуртка ¹⁾. В життю громади товариство не мало більшого впливу, не зважаючи на те, що його президія належала до начальної управи табору. І тому число його членів було маленьке. Це можна пояснити тим, що до товариства приймали тільки людей з виразними соціалістичними поглядами. Таких людей було, очевидно, в таборі дуже небагато, як взагалі тяжко було в таборі знайти людей з яким небудь виробленим партійним світоглядом. Коли ж у таборі був взагалі опозиційний настрій до суспільного ладу, то це зовсім не значило, що люде почувалися соціалістами. Їх радикалізм зводився головню до аграрної справи.

Коли Соціяльна Секція виявляє з себе партійну організацію, то Аграрна Секція стоїть знова на безпартійному ґрунті так, як Національна Секція. Тільки круг ділання цієї Секції зовсім інакший. Вона займається власне аграрною справою, і в цьому напрямі йде тут робота. А що аграрна справа на Україні тісно звязана з національною, то тим способом Аграрна Секція вяжеться з Національною Секцією і є немов її доповненням. Однак вона далеко молодша від Національної Секції. Початки її сягають до другої половини грудня 1915. року, коли виступає на Просвітнім Виділі план утворити Аграрну Секцію і в тій цілі робиться пропаганда ²⁾. З кінцем грудня вона зорганізувалась ³⁾. І цікаво, що з ор гані зовано її зовсім на інакший лад, чим на приклад це було з Національною Секцією. Коли та опиралась на системі територіяльній табору, бо її діяльність мала прак-

¹⁾ Прот. С. С. з 25. 11. і 23. 12. 1915.

²⁾ Звід. Іваницького з 25. 12. 1915 і звід. Безпалка з 25. 12. 1915.

³⁾ Звід. Іваницького з 31. 12. 1915.

тичне значіння, то Аграрна Секція опирається на територіальній системі України. Членів Секції поділено на групи, відповідно до цього, з яких вони губерній України походили, і тим способом утворено одинацять губерніяльних гуртків. Ці гурти висилали від себе по 3 представників до Центрального Заряду, який кермував цілою роботою Аграрної Секції¹⁾. Про діяльність цієї Секції в цій добі є дуже мало відомостей²⁾. Не знаємо навіть кілько членів вона мала, хоч як би зважити, що на кількох перших сходах було 200—300 учасників³⁾, то можна припустити, що таке ж могло бути менше-більше й число членів, тим більше, що аграрна справа все цікавила наших людей.

Ще молодша ніж Аграрна Секція була Просвітна Секція. Вона повстала щойно з кінцем січня 1916. року так, що її діяльність припадає на пізніші часи.

Приходимо тепер до цієї організації, яка в третій добі історії української громади в Раштаті стала одною з найважливіших організацій і яка, так сказати б, була цією точкою, навколо якої довший час оберталось життя української громади полонених. Маємо на думці товариство Запорожська Січ. У цій добі воно щойно народжується і з кінцем цієї доби ставить перші кроки свого розвитку. Основання Січі в таборі лежало в планах Централі Союзу визволення України. Іще у вересні 1915. р., а може ще скорше, робила Централь заходи, щоби можна було придбати для раштатського табору п'яток січових стрільців з Австрії, які мали би в раштатському таборі перебрати на себе справу Січі, але з цього нічого не вийшло⁴⁾. Впрочім при цім настроя, який панував тоді в таборі, справа Січі не могла

¹⁾ Тамже.

²⁾ Про діяльність Аграрної Секції маємо тому мало відомостей, бо всі протоколи засідань цієї Секції десь запряпалились.

³⁾ Звід. Іваницького з 30. 1. 1916.

⁴⁾ Письмо П. В. до С. В. У. з 29. 9. 1915.

бути актуальною, хоч про її і в листопаді і в грудні говорилося часом на засіданнях Просвітного Виділу. Говорив про те також член Президії Союзу визволення України Скоропис-Йолтуховський на засіданню Просвітного Виділу дня 4. грудня 1915. року¹⁾. Але ці пляни, що мали на увазі поважну форму Січі, на взір «Січей» чи «Соколів» у Галичині, зісталися поки що плянами. Правда, коло 1. грудня 1915. р. повстає гімнастичне товариство під назвою «Залізник»²⁾, яке в кілька день потім перемінило свою назву на «Запорожська Січ»³⁾, але це товариство довгий час не має поважного характеру й головною його програмою діяльності є наука танців, в якій бере участь до 70 людей⁴⁾. Тай деякі з наших людей уважали дійсно Січ товариством, якого метою є лишень улаштування забав і прогульок⁵⁾. Щойно з кінцем січня і з початком лютого 1916. року товариство вступило на властиву дорогу. Тоді то відбулися збори Січі, де обговорювано справу організації Січі. В цих часах уже відбувалися руханкові вправи (фот. ст. 86.), а товариство лічило вже 200 членів⁶⁾. Тай взагалі справа Січі стає на деннім порядку всяких нарад і є предметом агітації. Вона з Просвітного Виділу переноситься на засідання блокових Національних Секцій і иньчих організацій і там над нею відбуваються дискусії⁷⁾. Тоді рішено також на засіданню Просвітного Виділу звернутися до Союзу визволення України

¹⁾ Прот. П. В. з 4. 11. і 4. 12. 1915.

²⁾ Прот. П. В. з 4. 12. 1915.

³⁾ Прот. П. В. з 13. 12. 1915.

⁴⁾ Прот. П. В. з 24. 12. 1915, прот. Т. Н. С. з 28. 1. 1915 і звіт, Ведмедя з 11. 12. 1915.

⁵⁾ Прот. Н. С. 7. бл. з 29. 1. 1916.

⁶⁾ Звіт, Ведмедя з 6. 2. 1916.

⁷⁾ Прот. учит. збору з 29. 1. 1916., прот. Т. Н. С. з 28. 1. 1916, Н. С. 7. бл. з 29. 1. 1916, Н. С. 6. бл. з 3. 2. 1916 і Н. С. 5. бл. з 6. 2. 1916.

в справі строїв для січовиків¹⁾. Але, як сказано, властивий розвій Січі треба покласти на третю добу. Тут зроблено лише добрий початок з Січчю. Говорити про склад Січі буде зовсім зайвим, коли зважимо, що січовики були звичайно членами Національної Секції і то її ліпшою частиною.

Приходиться тепер сказати дещо про три організації, які мали між собою те спільне, що всі займалися мистецтвом, а це Товариство ім. Лисенка, Артстична Секція й Кустарна Спілка. Що до першого, то початків його треба шукати у вересні 1915. р., коли то зорганізовано хор, який з кінцем вересня 1915. р. лічив 114 осіб²⁾. Але ця цифра виказує тільки хвиловий стан хору, звичайно число членів хору лічило від 60—80 членів³⁾. Доперва з кінцем грудня 1915. р. воно дійшло до сотки, і таким зістається до кінця цієї доби⁴⁾. Перший публічний виступ хору треба покласти на день 3. листопада 1915. р., і від цього часу хор, а потім і оркестра, яка в листопаді зложилась⁵⁾, дають від часу до часу концерти⁶⁾. Аж дня 31. січня 1916. р. зв'язано оба ці гурти разом в основанім з тою метою Товаристві ім. Лисенка⁷⁾ (фот. ст. 93. і 99.).

Про склад цього товариства треба сказати, що воно мало український характер, бо переважали тут свідомі українці, але воно мало теж у своєму складі людей, які, хоч були аматорами співу чи фаховими музикантами, але що до національної свідомости представлялися індіферентно, а навіть ворожо. Впрочім треба зважити й те, що власне між музикантами побіч українців

¹⁾ Прот. П. В. з 4. 2. 1916.

²⁾ Звід. Терлецького з 30. 9. 1915.

³⁾ Звід. Терлецького з листопада й грудня 1915.

⁴⁾ Звідомлення Терлецького з грудня 1915.

⁵⁾ Записки Терлецького.

⁶⁾ Прот. П. В. з 30. 10. і 4. 11. 1915.

⁷⁾ Тамже. Про Товариство ім. Лисенка годі теж докладніше знати, бо всі протоколи запропастились.

було також і кількох жидів. Коли ворожі елементи могли перебувати в Товаристві ім. Лисенка, то тільки тому, що годі було із самих свідомих українців зложити оркестру та й в хорі надавалася нераз неодна голосова сила, не зважаючи на те, що власник її був людиною непевною з національного боку.

Ліпше представлялися з цього боку члени Артистичної Секції. Артистична Секція теж не була

Перші члени Артистичної Секції.

зараз убрана у форму товариства й набирає такого характеру щойно в половині листопада 1915. р.¹⁾). Перед тим був це собі звичайний гурток, зложений з фахових акторів (хоч таких було дуже небагато) й переважно аматорів театральної сцени. Цей гурток зачав складатись з початком жовтня і перший раз виступив на сцені дня 10. жовтня у формі так званого літературного вечера,

¹⁾ Прот. А. С. з 15. 11. 1915.

на якому крім деклямацій та гумористичних монологів відспівано теж кілька пісень¹⁾). Артистична Секція мала в своїм складі понад двадцять люда, як що рахувати сюди всякі технічні сили й театральну прислугу²⁾).

Зовсім аналогічний розвій з організаційного боку мала Українська Кооперативна Кустарна Спілка. Вона так само, як і музичне Товариство ім. Лисенка і Артистична Секція, не мала якийсь час організаційної форми, хоч робота з обсягу артистичного, домашнього промислу провадилась тут під проводом члена Просвітнього Відділу, різьбара Михайла Паращука. У вересні утворено цю робітню і вона з первісного числа 25 учасників робітні³⁾ збільшується поступово й налічує в цій добі 45 до 65 учасників⁴⁾. В листопаді був плян перемістити її на товариство, оперте на кооперативних підставах, яким вона й дійсно потім зробилася⁵⁾. В грудні ухвалено було відповідний до цього статут⁶⁾). Справа була уладжена тим способом, що частину чистого доходу діставали члени Кустарної Спілки відповідно до виконаної роботи, частина йшла до спільної каси Спілки, яка потім розділяла ці гроші між членів відповідно до вложений уділів, а врешті частина йшла до німецької таборової, військової каси, за що Спілка одержувала даром від військового начальства матеріял (дерево тощо) на свої потреби. На чолі Спілки стояв заряд вибраний членами Спілки, а побіч нього була оціночна комісія, яка назначувала ціну на виконані вироби⁷⁾. Що до свого складу, то Кустарна Спілка мала в собі різні елементи і побіч свідомих українців були тут і люде пасивні, а навіть неприхильно

¹⁾ Прот. П. В. з 23. 10. 1915 і відомости автора.

²⁾ Прот. А. С. з 7. 2. 1916.

³⁾ Прот. П. В. з 12. 9. 1915.

⁴⁾ Звід. Парашука з листопада і грудня 1915.

⁵⁾ Прот. П. В. з 27. 11. 1915,

⁶⁾ Звід. Перфецького з 11. 12. 1915.

⁷⁾ Звід. Парашука з 20. 11. 1915.

настроєні до українства. Коли ці останні, не зважаючи на свої погляди, звязалися з тим товариством, то це тільки доказ, що в цім товаристві можна було чогось навчитися таї ще підпомогтися матеріально. Кустарна Співка зорганізувалась остаточно в другій половині січня 1916. р. і від тоді мала в собі такі відділи: різьбарню, малярню, рисувальню, модельовання й гончарство ¹⁾ (фот. ст. 82. і 121.).

Члени Кустарної Співки при роботі з різьбарем Мих. Парашуком.

На кооперативних підставах збудовано теж і торговельне товариство під назвою «Кооперативна Чайна Співка». Основання такого товариства було, очевидно, дуже оправданою річчю. Наші люде могли практичним способом навчитися провадити торгозлю і діловодчі книжки, могли паглядно навчитися, на чім полягає кооперація, і які приносить користи. З матеріального боку могла Чайна Співка рахувати теж на гарні успіхи, бо при присутности в таборі з кінцем вересня 4877 лю-

¹⁾ Звід. Парашука з 29. 1. і 12. 2. 1916.

дей¹⁾), можна було сподіватись, що торговельний рух буде доволі великий. Початки її бачимо в першій половині вересня 1915. року, коли то в присутності 168 членів відбулися перші загальні збори Чайної Спілки. На цих зборах ухвалено статут і означено близьке круг діяльності Спілки. З огляду на те, що в таборі були німецькі кантини, де продавано деякі засоби поживи, передовсім оселедці (також тютюн), тому, щоби не витворювати конкуренції, німецьке таборове начальство дозволило Спілці торгувати тільки чаєм, всякими солодоцями й овочами²⁾. Недовго потім, бо 25. вересня ц. р., Чайна Спілка увійшла в життя з капіталом 91 м. 80 ф., зложених у 360 паях. І зараз же торгівля в Чайні розвинулася дуже гарно. В перших шістьох днях розпродано було 1800 літрів чаю (по 4 ф. літра) і багато всяких солодоців так, що цих шість днів принесло Спілці 87 мк. чистого доходу³⁾. Розвій Спілки йшов скорим кроком наперед, так що в половині листопада вона вже мала 400 членів з 604 паями⁴⁾. При тім усім уложено було так, що лише члени основателі могли мати кілька паїв (найбільше 5); усі інші члени Спілки могли мати лиш один пай⁵⁾. Це зроблено тому, щоби торгівля в Спілці не сталася монополією кількох людей. Число членів Спілки збільшувалося поступенно й налічувало з початком грудня 1915. року 1070 з 1270 паями⁶⁾, а в другій половині цього місяця до 1120 членів; в січні 1916. року Спілка мала 1190 членів і 1357 мк. пасвого капіталу. В часі від 1. жовтня 1915. р. до 1. лютого 1916. р. продала Спілка товарів на суму 20 470 мк. і мала чистого зиску 3002 мк.

¹⁾ Акти командантури рашт. табору з р. 1915.

²⁾ Прот. заг. зібр. Чайної Спілки з 14. 9. 1915.

³⁾ Звід. Бахталовського з 3. 10. 1915.

⁴⁾ Звід. Бахталовського з 20. 11. 1915.

⁵⁾ Прот. заряду Чайної Спілки з 3. 10. 1915.

⁶⁾ Звід. Бахталовського з 12. 12. 1915.

З цього кождий член Спілки дістав пересічно 2,75 мк.¹⁾. Що Спілка розвивалася добре, то багато заважило також те, що адміністрація була добре зорганізована й правильно функціонувала. Про якісь надужиття не було мови. Добрим виховавчим прикладом було й те, що виступлено з думкою, щоби Спілка зі свого чистого зиску давала певні суми на публичні цілі. Це могло людям показати, яку роль можуть відгравати у нас різно-родні торговельні спілки й фінансові товариства, підпомагаючи матеріяльно всякі культурні інституції чи товариства. Очевидна річ, що Чайна Спілка при своїм різноманітнім складі, де були люде з ріжними національними переконаннями, не могла давати датків на які би не було українські цілі. Датки йшли тому якийсь час лише на гуманітарні цілі. І так в жовтні ухвалено дати 50 мк. на німецький Червоний Хрест, як подяку за те, що командантура табору дозволила відкрити в таборі Чайну Спілку²⁾, в грудні призначено було 50 мк. для львівських українських сиріт, 50 мк. для раштатських сиріт, а 25 мк. на таборову лікарню³⁾. Але вже в січні бачимо поступ, бо тоді ухвалено 200 марок на таборову народню школу. Заразом Чайна Спілка сповняє роль немов посередника між свідомою українською громадою й пасивними, чи навіть неприхильними елементами в таборі. Це було одиноке товариство, що гуртувало в собі більшу масу ріжнородних елементів, а найбільше зі всіх товариств, що до числа своїх членів. Ніяке товариство не могло навіть в приближенню виказатися такими чисельними загальними зборами, як власне ця Спілка; в грудні бувало присутніх на зборах близько 800 людей⁴⁾. В порівнянні з числом людей, які в січні перебували в таборі, а було їх тоді 8344, число членів Чайної Спілки

¹⁾ Розсвіт з 5. 3. 1916.

²⁾ Прот. заряду Чайної Спілки з 31. 10. 1915.

³⁾ Звідом. Бахталовського з 26. 12. 1915.

⁴⁾ Звідом. Бахталовського з 14. 12. і 19. 12. 1915.

представляло 10% цілої маси полонених, перебуваючих у таборі¹⁾).

Це були б усі організації, які в цій добі сформувалися як товариства. Назви цих організацій «секції» не перешкоджають уважати ці секції, як окремі товариства, бо не було в таборі такого товариства, якого частинами були бн отсі секції. Вони залежали, що правда, від начальної української управи в таборі, яка, як знаємо, складалася з Просвітного Віділу й президії Національної Секції, Соціальної Секції та Центрального Комітету, одначе ця начальна управа мала надзір також і над иньчими організаціями, які не називалися секціями, як наприклад Музичне Товариство ім. Лисенка, Кооперативна Кустарна Спілка, чи Кооперативна Чайна Спілка.

Побіч цих товариств можна ще згадати Редакційний Комітет, який не мав бути хвилевою появою, а мав зайнятися видаванням таборової часописі. Цей Комітет повстав у грудні 1915. року, вибраний таборовою Національною Секцією і складався з 8 людей, між ними, з двох членів Просвітного Віділу²⁾), але він не увійшов в життя і в лютім зорганізовано иньчий Комітет. Відмінний характер від усіх таборових організацій мала організація бльокових і баракових старших. Тут належало десятиох бльокових, з них один був zarazом головою над цілою бльоковою й бараковою старшиною; і 100 баракових старших. Число їх відповідало скількості бльоків і бараків. Баракова старшина, це були начальники бараків, які мали над собою старших бльоків. Одні й другі були адміністраційними урядовцями в таборі і як такі підлягали німецьким таборовим властям. Вони мали дбати про лад і порядок у таборі і предкладати німецьким властям звідомлення зі своєї діяльності. Але від коли справу назначування старших бльоків і бара-

¹⁾ Акти командантури рашт. табору з р. 1915.

²⁾ Прот. Т. Н. С. з 14. 12. 1915.

ків передано Національній Секції з тим, очевидно, що німецьке начальство мало право затверджувати цю старшину, а навіть і усунути декого, звичайно за порозумінням з головою Просвітного Відділу, від тоді баракова старшина стає у залежності також і від українських таборових властей. Правда, вона пераз не дуже зважає власне на авторитет українських властей, бували нераз люде, які ставляли себе пасивно, а навіть неприхильно до української справи¹⁾, але від коли можна було між свідомими українцями знайти придатних до цього, а своїх від української роботи людей, від тоді бльокова й баракова старшина йшла на руку українській громаді. Вона на своїх засіданнях радила також над справою просвітної роботи по бараках, агітувала між своїми людьми за українською справою, йшла на руку Національній Секції в улаштуванні викладів по бараках²⁾ і т. п.

У звязку з німецькою адміністрацією табору стоїть також і огнева сторожа, що зорганізувалася десь із кінцем 1915. чи на початку 1916. р.³⁾ Тим способом початок лютого 1916. р. застає в таборі дванацять організацій, як що рахувати тут Редакційний Комітет і організацію бльокової і баракової старшини. Члени цих усіх організацій, це, так би сказати, зорганізована українська громада полонених. Її можна так назвати, очевидно, з деяким застереженням, бо, як знаємо, не всі організації мали чисто український характер, і між членами деяких організацій були люде, що стояли здалека від української справи.

Число людей, що належали до організацій з кінцем цієї доби, як рахувати Чайну Спілку, виносило би коло 1200, це значить небагато більше, як 14% усіх людей

¹⁾ Прот. Т. Н. С. з 2. 2. 1916., прот. Н. С. 10. бл. з 8. 12. і 15. 12. 1915.

²⁾ Протоколи засідань бльокової й баракової старшини з 1915. і 1916. р.

³⁾ Прот. П. В. з 13. 12. 1915.

присутніх тоді в таборі, а коли відрахувати людей пасивних до української справи, які гуртувались у Чайній Спільці тай іще в декількох товариствах, то число свідомих українців, які належали до організацій, могло доходити до 600, цеб то 7% цілої маси присутніх людей в таборі¹⁾. Це й була ця властива українська громада, яка була осередком цілої української пропаганди. А поза нею й поза цими 1170 членами Чайної Спільки стояла маса полонених, яка при великім числі присутніх людей у таборі, переважала значно чисельно. Вона не була, очевидно, зорганізована, але був один зв'язок, що лучив її все таки з українською громадою, а це власне загальні віча, на які приходили всякі люде. Участь людей на вічах була доволі велика. І так н. пр. у жовтні вона держиться числа від 2500 до 4000, це значить 51% до 81% усіх присутніх людей у таборі²⁾. В листопаді це число спадає на 2000 і на такій висоті держиться воно менше-більше аж до кінця цієї доби, при присутності в таборі в часі від листопада 1915. до початку лютого 1916. р. від 8554 до 8922 людей, це значить 22½% до 23%³⁾. Оскільки ці числа зближуються до правди, то це велике число учасників віч у жовтні можна пояснити тим, що якраз протягом цього місяця прибуло до табору майже 4000 нових людей, які йшли на віча з цікавості, непоінформовані ще докладно, які це віча. Щойно поінформувалися про українську пропаганду в таборі, а нагода до цього була саме на двох вічах з

¹⁾ За підставу обрахунку беремо число членів Нац. Секції, яке з кінцем цієї доби лічило около 500 людей. До цього треба додати членів Товариства ім. Лисенка й Артистичної Секції, яких назбирається кількадесят, а які власне не належали до Нац. Секції.

²⁾ Прот. віч з 10. 10., 14. 10., 20. 10. і 27. 10. 1915 і акти командантури рашт. табору з р. 1915.

³⁾ Прот. віча з 3. 11. 1915, звід. Безпалка з 25. 12. і 29. 12. 1915, звід. Бензі з 7. 2. 1916 і акти командантури рашт. табору з р. 1915 і 1916.

27. жовтня і 3. листопада 1915. р., де говорено про холмську справу і про платформу Союзу визволення України, ці нові гості відтягалися потім від участі на вічах.

На чолі Української Громади стояв Просвітний Виділ разом з президіями трьох організацій, а саме Національної Секції, Соціальної Секції і Центрального Комітету. Запрошено також і деяких визначніших людей зміж полонених, а власне цих, що провадили курси, чи мали виклади. Цей гурток людей не мав добре означеної назви. Звичайно називали його учительським гуртком. Його можна назвати начальною управою, бо поправді цей гурток людей управляв цілою українською громадою. Тут предкладалися всякі пляни що до ведення просвітної роботи, тут означувалося час засідань для поодиноких організацій, укладався плян курсів і викладів, всяких маніфестацій (концерт у честь Т. Шевченка) і т. п. Рішальним було те, що Просвітний Виділ входив у склад цієї начальної управи. Полонені занадто мало були ознайомлені з такою роботою, яка тут провадилась у таборі, щоби могли показатися чинником, що міг би давати напрям роботі. І хоч вони й забирали нераз голос на цих засіданнях, то ініціатива виходила все таки від членів Просвітного Виділу, а передовсім від його голови. Тай впрочім Просвітний Виділ приходив усе приготований на ці засідання і з тою метою відбував свої окремі засідання, де укладано все те, що мало прийти під обради начальної управи. Практика показувала, що завсіди рішали ухвали Просвітного Виділу, і хоч вони і йшли під дискусію на засіданнях начальної управи, то ця дискусія не приносила для Просвітного Виділу звичайно щось нового. Тим способом Просвітний Виділ протягом цілої цієї доби був провідником цілої роботи й давав її напрям.

Тай всякі організації, які розвивалися в таборі, повстали за ініціативою членів Просвітного Виділу й розвивалися завдяки їхній опіці. Це не були ще такі часи,

щоби полоненим можна було бодай в деяких організаціях передати самостійне ведення роботи. До цього їм не доставало практики й належного розуміння просвітної роботи в таборі. І коли перерахувати протоколи всяких організацій, то всюди видко, що члени Просвітнього Виділу відгравують першорядну й рішачу роль. Вийшло так, що хоч і кожда організація мала голову, вибраного зміж полонених, то дійсними провідниками були ці члени Просвітнього Виділу, які спеціально зацікавилися даною організацією і які взяли на себе опікуватися нею. В протоколах вони називаються часом «председателями». І так бачимо, що член Просвітнього Виділу, В. Бахталовський, опікувався Чайною Спільною та почасти Національною Секцією, Петро Бензя — Соціальною Секцією, Михайло Паращук — Кустарною Спільною, Іваницький — Національною Секцією й Аграрною Секцією, Роман Перфещкий — Національною Секцією, В. Мороз — Національною Секцією, а Омелян Терлецький — Товариством ім. Лисенка. Голова Просвітнього Виділу Осип Безпалко займався Центральним Комітетом, старшиною бльовою й бараковою, Січчю, але крім цього заглядав і до иньчих товариств (напр. до Національної Секції, Чайні, Кустарні) і, так сказати б, усе мав у своїх руках.

Коли приглянутися засіданням усіх організацій, які тоді були в таборі, то можна завважити те саме, що було видко при засіданнях Національної Секції. Скрізь видко ще невиробленість наших людей. Вони щойно приучуються всьому. Їм треба показати, як відбуваються вибори по товариствах, як вести дискусії, як провадити протоколи, як укладати статуту і т. п. У всьому тому члени Просвітнього Виділу були вчителями та інформаторами. Цього ніколи не можна забути, коли оглядаємо організаційне життя в таборі й бачимо в цьому такі чи инакші форми. Ясна річ, що з тягом просвітньої роботи витворив собі Просвітний Виділ уже і в цій добі людей з круга полонених, які, набравшись уже пев-

ного досвіду, стали потім помічниками Просвітного Виділу в його організаційній роботі. Такі імена як Полуботок, Кривусів, Литвиненко, Слюсар, Крижановський, Яременко, Дмитро Волошин, Яків Волошин, Сергіїв, Соломонів, Слюсарчук, Минько,¹ Волосів, Тарасовський, Ведмідь, Кіщанський, Кирилюк, Гайдай, Борусовський, Білан, Зірко, все будуть тісно зв'язані з історією громадського життя в таборі в цій добі¹). А це громадське життя, яке тут розвинулось у таборі, не стояло на місці. З початком лютого 1916. р. прийшло до важної реформи в організаційному життю української громади, яка мала на меті зв'язати тісніше з собою всі таборові організації. Розуміємо тут утворення Генеральної Ради і потім Генеральної Старшини — як начальних організацій в українській громаді.

Плани реорганізації української громади бачимо в грудні 1915. року. Ця справа обговорюється насамперед на засіданні президії Просвітного Виділу²), а потім є предметом нарад кількох засідань начальної управи, (в протоколах з січня її називають »Учительським Збором«). При тім виступають тут два погляди на справу, репрезентовані двома членами Просвітного Виділу. Один з них (репрезентований Безпалком) мав на меті зв'язати усі секції в одно товариство, а другий (плян Перфецького) стояв на зовсім инакшій становищі, бо мав на меті створення організації для української громади на лад державний. Начальні влади, це була би Генеральна Рада, яка відповідала би парламентові, й Генеральна Старшина, що відповідала би правительству, при чім усі Секції мали би бути окремими товариствами³). По дов-

¹) Тут напевно пропущено імена деяких людей, яких треба би для цілоти образу додати. Причина цього та, що матеріял джерельний неповний і неодноразово мусить чекати доповнення з боку цих людей, які були наочними свідками просвітної роботи в таборі.

²) Прот. През. П. В. з 24. 12. 1915.

³) Прот. П. В. з 2. 1. 1916, замітки до прот. П. В. з 2. 1. 1916.

ших дискусіях не вдержався ні один з цих проєктів, а зроблено щось посереднє. Дня 29. січня 1916. року ухвалено проєкт, по якому найвищою властю в українській громаді мала бути так звана Генеральна Рада, яка мала складатися із зарядів усіх організацій та цілого Просвітного Виділу¹⁾. У зв'язку з тим ухвалено також утворити Генеральну Старшину, яка мала бути найвищим виконавчим органом і мала складатися з голов усіх організацій і по двох референтів для кожного товариства з тим, що одним таким референтом мусів бути член Просвітного Виділу, а другим полонений²⁾.

Дня 9. лютого 1916. року зібралася у великій викладовій залі перша Генеральна Рада на своє засідання, в присутності коло 250 членів та при участі посторонної публіки в числі коло 500 людей³⁾. Засідання відбулося доволі святочно. Засідання отворив Кривусів, привітавши також присутніх гостей: сотника Любберса з воєнного пруського Міністерства, до якого круга діяльності належали власне українські табори, й сотника Козака, офіцера призначеного для полагоджування справ української пропаганди в раштатському таборі. Після вибору провідника нарад Генеральної Ради, яким став Кривусів, забрав голос голова Просвітного Виділу, Безпалко. Він сказав, яке значіння має Генеральна Рада для української громади в Раштаті, порівняв її з парламентами в державах і зараз приступив до читання статута, а саме цієї точки, де говорилося про назву української громади. Над тим розвелася невелика дискусія, після якої ухвалено одноголосно назвати українську громаду «Самостійною Україною». Головою Генеральної Ради вибрано Соломонова, скарбником Сергієва і секретарем Литвиненка⁴⁾.

Це перше засідання Генеральної Ради має важне

¹⁾ Прот. Учит. збору з 29. 1. 1916.

²⁾ Прот. Учит. збору з 7. 2. 1916.

³⁾ Розсвіт з 12. 3. 1916.

⁴⁾ Прот. Г. Р. з 9. 2. 1916.

значіння у розвитку громадського життя між полоненими в раштатському таборі. На чолі громади стояла тепер організація, яка дійсно була зв'язана з усіма таборовими організаціями й яка мала надавати напрям життю громади. Це було скріпленням цілої організаційної будови, що повстала в раштатському таборі, і її дальшою консеквенцією. Але zarazом це була зворотна точка в цьому розвою. Повстав центральний орган, в якому полонені мали змогу забирати голос у своїх громадських справах. Їм отворилась можливість при дальшій розвою громадського життя збудувати собі щось на лад громади, чи держави. Сама ж назва «Самостійна Україна», хоч її треба було розуміти переважно в національним значінню, показувала, що тепер розвій української ідеї повинен іти більш отвертими дорогами і міг у недалекий будучности показати ще гарніщі результати¹⁾. При цілій інтенсивности громадського життя можна було цього сподіватися в не дуже довгому часі.

А громадське життя йшло, як ми бачили, дійсно дуже інтенсивно. Коли число засідань всяких організацій в таборі може бути мірилом у цьому згляді, то воно показує, що життя на цім полі було найінтенсивніше підчас цієї доби в грудні 1915. року. Число засідань виносило що тижня правильно між 25—30 так, що в грудні 1915. р. відбулося сто кільканацять засідань. Що тих засідань було так багато, треба пояснити тим, що кожда організація відбувала свої засідання раз або два рази тижнево, причім, як знаємо, Національна Секція крім засідань центрального заряду мала ще засідання у всіх десятих

¹⁾ Безперечно, що ініціатори що до назви «Самостійна Україна» мали на думці національну й політичну самостійність України, але видно, що справа політичної самостійности України не мала тоді ще популярности, коли сам голова Провс. Відділу вважав за відповідне пояснити на засіданню Ген. Ради з 9 лютого 1916, що тут іде лише про національну самостійність українського народу. — Прот. Г. Р. з 9. 2. 1916.

бльоках. Очевидно, що попередні місяці виказують з цього боку менші числа, бо тоді було ще менше товариств. У січні 1916. року число засідань трохи менше, як у грудні 1915. р., але тут треба взяти під розвагу Різдвяні свята, які трохи, бодай на 3—4 дні, відвернули увагу наших людей від організаційного життя.

Цілком природно, що в цім великім числі засідань можна бачити зовсім небажану пересаду. Засідання забирали забагато часу й тим способом відвертали увагу наших людей від курсів та викладів, які тоді відбувалися в таборі, але коли так Берлінська Централь Союзу визволення України, як і Просвітний Виділ станули раз на цій точці, що наука організаційного життя незвичайно важна й конче потрібна для нашого народа, який не виявляв досі саме організаційного духа, то це власне наслідок цього. Впрочім ця гіперпродукція засідань була впливом аномальних обставин, в яких провадилась у таборі ціла просвітна робота. Тоді не можна було знати, що війна протягнеться так довго, раховано її на місяці, а не на роки, й тому наука мусіла йти дуже інтенсивно. Провідникам просвітної роботи в таборі йшло о те, щоби як найбільше людей мало нагоду сидіти в зарядах організації та сповняти там ділові функції, і щоби як найбільше їх привчилося чи то дискутувати на організаціях, чи брати участь у всяких виборах. Що це треба було вміти цінити, це знає кожний, хто був свідком початкової роботи в таборі, або читав початкові протоколи організацій. Наші люди мовчали здебільшого й не так легко було їх осмілити до висказування своїх думок на публичних нарадах. Випроводити наших полонених із цієї пасивності й зробити з них людей, які хочуть і вміють думати, було, очевидно, одним з найголовніщих завдань цілої просвітної роботи в таборі. Другим таким важним та й властиво ще важнішим завданням було дати нашим людям знання з різних областей науки і українства. До цього власне хочемо тепер приступити.

2. Просвітне життя.

Просвітне життя зачалось, очевидно, вже в першій добі історії табору, але наслідком ворожої постави «чорносотенців» не могло розвинути ся. Це були тільки початки на цім полі. Бували, як знаємо, хвили, що приходило ставити собі питання, чи взагалі буде можлива яка просвітна робота в таборі. Та й бували тижні, коли справді всяка просвітна робота була припинена. В цій добі змінили ся обставини цілковито; показало ся, що просвітну роботу можна буде провадити, очевидно, з деякими застереженнями. Ці застереження лежали в цьому, що зараз не можна було виступати з виразною українською пропагандою, що не можна було не тільки виступати з політичними кличами в роді самостійної України, але навіть національне питання треба було виставляти в обережній формі. Тут треба було йти поволі, методично. Треба було передовсім уміти стягнути полонених на виклади. Що до цього допомогли багато організації, що повставали в таборі, хоч би вони були такого «космополітичного» характеру як Чайня, або Кустарна Спілка, бо всеж таки в цих організаціях приходило до дискусій на тему просвіти й провадилась агітація за викладами. Друга річ лежала у самих викладах. Вони мусіли бути такі, щоби зацікавити слухачів, хоч би навіть і зміст їх не мав в собі багато реального змісту. Тому на першому місці не могла стояти справа української грамоти, хоч як ця справа була першорядної ваги з огляду на велике число неграмотних взагалі, а зокрема в українській мові, а мусіли станути такі виклади, як от про світові події, про суспільні відносини, про порядки в Росії, про господарство і т. п. Побіч них можна було щойно виступити з викладами українознавства та й взагалі зі шкільною наукою. Коли в будованню організаційного життя в таборі відгравав Просвітний Виділ першорядну роль, то в просвітній роботі ця його роля зазна-

чується ще сильніше. Цілий напрям виховання з цього боку йшов од членів Просвітного Виділу, і вони давали найцікавіші й найцінніші виклади. Виклади, що їх давали полонені, в більшім числі починаючи щойно з листопада¹⁾, були додатком до викладів Просвітного Виділу й обертались коло найелементарнішої науки.

Усі виклади, які відбувалися в цій другій добі історії табору, можна поділити на окремі виклади й курси. Перші з них, їх мали звичайно члени Просвітного Виділу, були або замкнені в собі поодинокі виклади, або обіймали часом цілість, зложену з кількох викладів. Курси обнімали більше число годин і ділилися на вищі (зложено їх у грудні в так званий людський університет) і низчі, які своїм змістом зближались до народніх шкіл низчого і вищого типу. Число викладів та курсів збільшувалося поступово, але одні й другі були вже у вересні. У вересні, жовтні й листопаді число викладів виносило понад сорок, а в грудні воно доходить до 60, не рахуючи тут за цілий час рефератів та читань, улаштованих Національною Секцією, яких число було теж доволі велике²⁾. В січні число викладів наслідком свят і кризи в Просвітнім Виділі значно менше. Подібно представляється справа з курсами. У вересні було 11 різних курсів, в жовтні 15, а в листопаді, грудні 1915. і січні 1916. р. коло 30³⁾. Число годин, коли взяти разом виклади й курси, було доволі велике. І так з кінцем листопада число годин виносило тижнево 136, це значить денно 22—23 години⁴⁾. А коли рахувати, що час, призначений на виклади, лічив 9 годин, то бачимо, що в цих годинах відбувалися рівночасно 2—3 лекції. Оче-

¹⁾ Прот. П. В. з 6. 11. 1915 і інші протоколи П. В. з цієї доби, а також звідомлення учителів.

²⁾ Це видно з протоколів Н. С. цієї доби.

³⁾ Протоколи П. В. і звідомлення членів П. В. та полонених з цього часу.

⁴⁾ Розклад праці П. В. з 22. 11. 1915.

видно, що у жовтні, а передовсім у вересні такого руху в просвітній роботі ще не було (в жовтні доходило число годин до 100)¹⁾, але за те в грудні був він іще більший так, що листопад можна вважати за середню міру з цього боку. Виходило би з цього, що в цілій другій добі відбулося з яких 650 лекцій, а разом з всякими читаннями і рефератами меньшого об'єму й меньчої вартости, які відбувалися по бараках і які були ведені самими полоненими, що найменше 750. Це число, очевидно, лише дуже приблизне, бо докладних дат подати годі, хоч би тому, що не один виклад не увійшов у джерельний матеріал, але воно все таки показує, як великий був просвітний рух у цій добі.

Це знов щось таке, чого не можемо побачити в нормальних обставинах, а саме на селах, з яких походила переважно частина маси полонених.

При такому положенні справи можна було дати полоненим багато духової поживи й таку поживу вони справді дістали. Зміст викладів чи курсів вищого чи низчого типу був різнородний так, що полонені раштатського табору мали нагоду набрати знання з різних областей науки. Виклади та курси можна поділити на кілька груп. Перша група, це виклади з українознавства. Тут належать курси історії України²⁾, курси української літератури³⁾, курс української граматики⁴⁾, далі виклади, що займаються спеціально українським питанням, як наприклад виклади на теми: окремішність української мови від московської⁵⁾, Україна в державнім бюджеті Росії⁶⁾, москвофільство української інтелігенції в Росії⁷⁾, при-

¹⁾ Плян науки П. В. з 10. 10. 1915.

²⁾ Звід. Пачовського з цієї доби.

³⁾ Звід. Ленкого з грудня 1915.

⁴⁾ Звід. Тарасовського з листопада й грудня 1915 і січня 1916.

⁵⁾ Прот. П. В. з 2. 10. 1915.

⁶⁾ Звід. Перфецького 18. 12. 1915.

⁷⁾ Звід. Тарасовського з 25. 12. 1915.

родні услів'я розвою України¹⁾), і т. п. Ці виклади мали на меті дати позитивне знання з українознавства. Це була підстава, на якій наші люде мали будувати свій національний і політичний світогляд. Коли з історії викладано передовсім часи козацькі, то роблено це тому, що ці часи близчі й тим способом зрозуміліші для наших людей. Але не занедбувано також і давнішої історії, з думкою показати, що ми мали свою окрему державу та що у нас державна ідея не пропала властиво ніколи. У викладах з літератури підношено красу нашого письменства, щоби нашим людям показати, що ми не маємо чого лізти у московську літературу, не знаючи своєї, бо ж наша криє в собі дорогоцінні скарби. А такі виклади, як про природні багатства України показували немов дорогу будучности України, по якій вона повинна йти, опираючися власне на власні сили. При тім усім переводилась і критика сучасного життя в таких викладах, як от про москвофільство української інтелігенції на російській тоді Україні, що мусіло, очевидно, викликати самокритику у свідоміших полонених. Така самокритика була дуже бажана з огляду на те, що наші люде були пасивні що до національного питання. Виставлялись уже й позитивні домагання на викладах, як наприклад: Якої нам треба школи?

В ідейному звязку з цією групою викладів ішли виклади, які ми зарахуємо до другої групи, а які займаються взагалі справою визвольного руху народів. Згадати можна такі виклади, як наприклад: Про народні права²⁾), про занепад народів³⁾), про визвольний рух у зах. Європі в 1848. р.⁴⁾), про боротьбу за землю і волю в Росії⁵⁾);

¹⁾ Звід. Перфецького з 11. 12. 1915.

²⁾ Прот. П. В. з 16. 10. 1915.

³⁾ Прот. П. В. з 2. 10. 1915.

⁴⁾ Звід. Бензі з 19. 12. 1915.

⁵⁾ Звід. Волосова з 25. 12. 1915.

про значіння цієї війни для українців¹⁾, про Вільгельма Теля, як суспільного діяча й борця за свободу²⁾, про се, чому народи боролися за горожанські й конституційні права³⁾, про значіння часописів для народу⁴⁾, про значіння Січі⁵⁾ і т. п. Ці виклади не тільки що давали певну скількість знання нашим людям, але немов накликували їх до обрахунку в справі свого народу.

Третя група викладів мала на меті виобразувати наших людей з політичного боку. Залічити тут належить такі виклади, як от: Про горожанські права і про устрій держав⁶⁾, про автономію і федерацію⁷⁾, про суть конституції⁸⁾ і т. п. Представляючи усе те, могли референти припускати, що їх слухачі напевно витягнуть з цього консеквенції, як тільки ці відомости приложать до політичного ладу в Росії. Вони упевняються в тому, що в Росії повинна настати як найскорше цілковита зміна політичного ладу. А такий спосіб думання міг бути тільки корисним для української справи.

Одначе далеко радикальніше пропагували опозицію до суспільного ладу в Росії виклади, які означувано загальною назвою суспільно-просвітних, а які складають собою четверту групу викладів. Тут ідуть такі виклади, як отсі: Пророки і їх соціальні змагання⁹⁾, як розходяться народні гроші¹⁰⁾, селянство у визвольному руху¹¹⁾,

¹⁾ Звід. Слюсарчука з 4. 12. 1915.

²⁾ Прот. П. В. з 25. 9. 1915.

³⁾ Прот. П. В. з 23. 10. 1915.

⁴⁾ Звід. Слюсарчука з 4. 12. 1915.

⁵⁾ Прот. П. В. з 25. 9. 1915.

⁶⁾ Прот. П. В. з 12. 9. 1915.

⁷⁾ Прот. П. В. з 12. 9. 1915.

⁸⁾ Прот. П. В. з 6. 11. 1915.

⁹⁾ Прот. П. В. з 18. 9. 1915.

¹⁰⁾ Прот. П. В. з 23. 10. 1915.

¹¹⁾ Звід. Бензі з 20. 11. 1915.

повстання релігій¹⁾, капіталізм і пролетаріят²⁾, національна справа й робітництво³⁾ й інші. Ці виклади вважались більше або менше із соціалістичним світоглядом, і коли їх виголошувано, то роблено це почасти з партійного переконання деяких членів Просвітного Виділу, почасти ж і тому, що опозиційний тон цих викладів якраз відповідав психічному настроєві наших людей. А референти припускали, очевидно, що такий опозиційний настрій причиниться багато до цього, що наші люди перейдуть з русофільського в український бік. Хоч виклади про земельну справу мали в собі також опозиційний тон, про що може свідчити проєкт аграрної реформи, виставлений Аграрною Секцією в березні 1916. року, або виклад про земельну справу в Зеландії⁴⁾, то все таки головна вага лежала в цьому, щоб показати людям, що таке кооперація в рільництві. Такі виклади, як про діяльність німецьких⁵⁾, французьких⁶⁾, італійських⁷⁾, ірландських⁸⁾ і данських рільних спілок⁹⁾, давали людям добрий приклад, як треба би і на Україні повести цю справу.

Коли ця група, назвемо її п'ятою, досить тісно вважася з українським питанням, оскільки йшло о земельну реформу, то інші виклади стояли вже на боці від української справи. Згадати тут можна курс науки господарства, ведений самими полоненими, кілька викладів з астрономії, виклади з історії природи, декілька викладів з релігійної моралі, курс про елементарні засади музики, всякі виклади при світляних образах, де по-

¹⁾ Звід. Бензі з 7. 2. 1916.

²⁾ Тамже.

³⁾ Звід. Бензі з 31. 1. 1916.

⁴⁾ Звід. Бензі 12. 12. 1915.

⁵⁾ Звід. Бахталовського з січня 1916.

⁶⁾ Звід. Тарасовського з 11. 12. 1915.

⁷⁾ Звід. Бахталовського з 19. 12. 1915.

⁸⁾ Звід. Бахталовського з 26. 12. 1915.

⁹⁾ Тамже.

казувано європейські міста, околиці¹⁾ і т. п. Одні з них давали практичне знання, як от курси господарські та про елементарні засади музики, інші чисто теоретичне, як наприклад виклади з астрономії, а врешті інші мали на меті головно розірвати трохи полонених. Це відносилося головно до цих викладів, які давалися в звязку зі світляними образами.

При викладах уживано наглядної методи, де цього вимагав сам предмет, як, наприклад, виклади з господарства, з історії України, з астрономії і т. п. Крім цих курсів, чи поодиноких викладів, які мали менш-більш загальніший характер і могли зацікавити кожного, були ще курси, що їх характер відповідав науці в народній школі. Народної школи в звичайнім розумінню того слова не було властиво в цій добі в таборі. Вона щойно організувалася при кінці цієї доби, а саме в січні 1916. р.²⁾ Але не зважаючи на те, наука йшла тими самими дорогами: подавано предмети, які потім увійшли в плян народньої школи, ріжниця в цьому тільки, що ця наука не була сцентралізована й не велася пляново. Ці курси, яких число в листопаді й грудні доходило до числа около трицять, а на яких викладалися поодинокі предмети, давали власне освіту народньої школи. В програмах цих курсів бачимо ось такі предмети: наука читання й писання в українській мові, граматика української мови, німецька мова, всесвітня історія й географія, арифметика й геометрія³⁾. І звичайно роблено так, що одному вчителеві приділювано до викладу два предмети. Комбінації були різні, але звичайно арифметика, яка мала найбільше курсів, йшла в звязку з другим

¹⁾ Прот. П. В. з 12. 9. 1915.

²⁾ Прот. Учит. збору з 29. 1. 1915.

³⁾ Звід. Бондарева, Слюсара, Тарасовського, Волосова, Савели, Соломонова, Минька, Слюсарчука, Крижановського від листопада 1915 до лютого 1916.

предметом¹⁾. Ці курси провадили звичайно фахові вчителі зпоміж полонених і тим способом полонені дуже підпомогли Просвітному Виділові в його просвітній роботі та прислужились українській справі. А для самих тих учителів була це разом з тим дуже добра практика в їх фаховому знанню.

Цікаво було би тепер знати, як ставилися полонені до цих курсів чи викладів і який вплив ці виклади зробили на масу. Бо що цей вплив мусів бути великий, то це зрозуміємо, коли зважимо, що маса була мало відпорна на всякі зовнішні впливи. Це видно було дуже добре з попереднього, коли була мова про загальний настрій в таборі.

Отже ж що до цього, то справа ріжно представлялася. Це залежало від теми викладу, від способу викладу й від місця, де відбувались виклади, і від часу цих викладів. Найбільше слухачів мали вечірні виклади, які відбувались у великій залі при допомозі світляних образів. Число слухачів доходило тут нерідко до 600—700, а виїмково і до 1000, а навіть і більше²⁾. Тут не ходило про зміст цих викладів, а рішало те, що показували світляні образи. Це був рід розривки для полонених і тим пояснюється така велика участь у цих викладах. За ними йшли щойно виклади, які відбувались перед вечерею, а яких змістом були політичні й суспільні теми (група третя й четверта). Тут число слухачів доходило від 300 у вересні 1915. року³⁾ до 500 в грудні 1915. р. і січні 1916. р.⁴⁾. Зі сего видно, що такі теми були до вподоби нашим людям і вони радо слухали тих викладів, тим більше, що вголошувано їх популярно і почасти в опозиційнім, а навіть демагогічним духу. Від української справи стояли вони трохи далше, і це була також при-

¹⁾ Тамже.

²⁾ Звід. Гуцайла з вересня, жовтня й листопада 1915. р.

³⁾ Звід. Безпалка, Перфецького й Бензі з вересня 1915.

⁴⁾ Звід. Перфецького з грудня 1915 і звід. Безпалка з січня 1916.

чина зросту слухачів на цих викладах. Тут приходили на виклади крім свідомих українців також і не цілком здекларовані українці, хоч все таки вже приєднані по трохи для українства. Багато слухачів мали також виклади, що займалися наукою господарства, чи то соціальним боком земельної справи. Ці виклади зачались у жовтні 1915. року і число їх слухачів відразу доходило до 300, а навіть і більше¹⁾. Склад слухачів тут знов инакший, бо були тут певно й такі люде, які бажали дещо почути з науки господарки, але від всякої політики стояли зовсім далеко.

Меньче слухачів виказували виклади з історії України. Число слухачів не доходило тут напевно ніколи до 300²⁾, а були часи, коли це число помітно впало, як це видко було в листопаді 1915. року³⁾. Що так сталося, на те зложились різні причини. Вони могли лежати і в самих викладах, які були може замало живі й популярні, але рішало те, що наші люде взагалі не цікавились історією⁴⁾. Це видко було так само і на викладах все-світної історії, які викладались ріжними вчителями зпоміж полонених. Дійшло до цього, що наприклад на курсах, які уладжувано по бараках, прилучувано до історії арифметику, щоби тим способом стягнути людей⁵⁾. Впрочім декого ці виклади української історії тому не тягнули до себе, бо різько ставили українську справу, чого не було власне видко звичайно на викладах чи то на політичні, чи на соціальні теми, бодай у перших часах цієї доби. — Далеко більшою прихильністю тіпились виклади з української літератури, але вони були

¹⁾ Звід. Сергієва від жовтня 1915 до лютого 1916.

²⁾ Прот. П. В. з 13. 10. і 6. 11. 1915 і звід. Пачовського від вересня до січня 1915.

³⁾ Прот. П. В. з 6. 11. 1915.

⁴⁾ Прот. П. В. з 13. 10. 1915.

⁵⁾ Звід. Бондарева, Іваницького, Крижановського, Слюсарчука й Тарасовського з листопада й грудня 1915.

звичайно призначені для інтелігентніших людей і вже тому не могли виказати великої фреквенції. Ці виклади зачалися щойно в грудні 1915. року й слухачів було понад 100¹⁾. Але коли спробовано виступити кілька разів з українською літературою перед ширшою масою, то маса поставилася до цього прихильно²⁾.

Подати докладне число людей, які взагалі брали участь у викладах, не можна, бо в цім напрямі не ведено ніякої статистики в таборі. Тут можна тільки робити здогади на підставі цих дат, якими розпоряджуємо. З їх виходило би, що з кінцем цієї доби число курсистів було більше як 1000 людей³⁾. Коли зважимо, що в таборі з кінцем цієї доби було 8344 людей⁴⁾, то виходить, що восьма частина присутніх людей в таборі могла рахувати себе до курсистів. Поступ величезний, коли порівняємо цей стан з тим, що було в першій добі історії табору.

Що до курсів з характером народньої школи, то тут можна завважити цікаву прояву. Наші люди горнуть до науки німецької мови, а побіч цього до науки арифметики й геометрії. Коли пр. у вересні курс для неграмотних виказує ледви 30 людей⁵⁾, то курси арифметики й геометрії виказують людей 75⁶⁾, а три курси німецької мови аж 180 людей⁷⁾. Це дається пояснити тим, що на німецьку мову ходили свідомі українці, які бажали свої відомости, які набували на різних викладах, збільшити ще знанням німецької мови. Таких людей назбиралось потім на курсах коло 200, а бувало їх

1) Звід. Лепкого з січня 1916.

2) Тамже.

3) Число це поставлене на підставі комбінації чисел, поданих у звідомленнях цих людей, які мали виклади.

4) Акти команд. рашт. табору з р. 1916.

5) Звід. Бахталовського з вересня 1915.

6) Звід. Іваницького з вересня 1915.

7) Звід. Безпалка і Мороза з вересня 1915.

нераз більше¹⁾). Що до арифметики й геометрії, то тут могли й заходити такі люде, які не дуже вязалися з українською справою, тай впрочім арифметика й геометрія тішились усе симпатією у наших людей. Не любили натомість таких нафк, як граматика, бо наприклад на науку граматики української мови не ходило звичайно більше як 50—70 людей²⁾. Курси для неграмотних стали на ноги у жовтні³⁾, а властиво в листопаді і грудні, коли учеників налічувано від 200 до 250 душ⁴⁾.

Число учеників цієї «народньої школи», розбитої на різні курси, улажжувані по різних бльоках, годі означити. Коли скажемо, що у вересні було учеників 200, в жовтні 300, в листопаді 1915. р. 400, а в січні і з початком лютого 1916. р. около 500, то ці числа подають у приближенню дійсний стан річ⁵⁾. Вони показують, що в справі елементарного навчання зроблено доволі багато. Пятьсот людей на шкільній лавці, це здобуток немаловажний.

Приходиться ще сказати кілька слів про музику, театр і кустарну роботу. З обсягу музики відбувалися виклади, що давали слухачам елементарні засади музики⁶⁾. Число учеників бувало між 30—40 і вони цікавилися цим курсом. Курс тривав півпята місяця. Він відбувався звичайно що дня і закінчився потім іспитом. При іспиті вимагано відомостей, які конче потрібні для диригента селянського хору. До іспиту зголосилося в днях 10., 11. і 12. лютого 1916. р. двадцять кількох людей. Із них: 19 одержало посвідки як здібні на диригентів,

¹⁾ Звід. Мороза з жовтня й листопада 1915.

²⁾ Звід. Тарасовського з січня і лютого 1916.

³⁾ Звід. Бахталовського з жовтня 1915.

⁴⁾ Звід. Бахталовського, Волосова, Савели і Бондарева з листопада й грудня 1915 і звід. Минька з грудня 1915.

⁵⁾ Ці числа поставлені на підставі комбінації поданих чисел учеників у звідомленнях провідників курсів.

⁶⁾ Звід. Терлецького від жовтня 1915 до 12. лютого 1916.

4 виказало певні відомості, але без здібности на диригентів, а кількох не видержало іспиту¹⁾. Що до самого співу, то розучувано різні хорові пісні. Системи у виборі творів не було, а співалося те, що було під рукою і було потрібне на концерти, які від часу до часу улаштовано. Перший виступ хору був дня 3. листопада 1915.²⁾ року з нагоди приїзду військових німецьких достойників, а недовго потім відбулися два концерти в честь Тараса Шевченка³⁾, потім концерти 8. січня і 7. лютого 1916. р.⁴⁾. Крім цього відбувалися концертні виступи хору при різних нагодах, на Різдвяні свята, то що. Такі концертні виступи хору приєднували теж людей до української справи. Вони стягали людей до залі, де приходилось їм побіч хорових виступів мимоволі послухати ще якогось реферату чи деклямації (Шевченківський концерт). Що до співаків, то вони з охотою брали участь у хоральних вправах, не зважаючи на те, що такі вправи відбувалися що дня правильно⁵⁾. Побіч хору давала також концертні виступи й духовна оркестра, яка зорганізувалась з кінцем жовтня. Репертуар її не був український, гралося всякі твори з чужої музичної літератури, а з українських гралося хіба те, що уложено було на оркестру автором цієї книжки⁶⁾.

Іще більшою атракцією були для таборової публіки театральні представлення. Зачалось від так званих літературних вечерів, які складались зі співу, монологів і деклямацій⁷⁾. Театральні представлення відбувалися звичайно кожної педілі й тішились великою участю публіки. Репертуар був добре дібраний. Почавши від листопада

1) Звід. Терлецького з 12. 2. 1916.

2) Прот. П. В. з 30. 10. 1915.

3) Прот. П. В. з 6. 11. і 27. 11. 1915.

4) Звід. Терлецького з 12. 2. 1916.

5) Звід. Терлецького від кінця вересня 1915 до 12. лютого 1916.

6) Наприклад Лисенка «Коломийки» і марш Садовського.

7) Прот. П. В. з 23. 10. 1915.

Полонений Петро́ Поляків
в ролі дівчини на сцені театру.

виставлено на сцені між иньчим такі твори: Мартин Боруля, Бурлака, По ревізії, Нахмарило, Бувальщина, Назар Стодоля, Безталанний, Наймичка й иньчі¹⁾. За-

¹⁾ Прот. Артистичної Секції з листопада й грудня 1915 і січня 1916, звід. Кривусева з цього часу.

вдяки цьому кожда неділя була чимось виповнена: як не було театрального представлення, то був концерт, бо це був одинокий день, в якому не було викладів. Музика, а ще більше театральні представлення стягали до залі навіть і таких людей, які тут не заглянули б на ніякі виклади. І в цім велике значіння існування в таборі так хору, як і театру для української пропаганди. Не одного чоловіка приєднали для української справи гарне театральне представлення чи концерт. Коли би кому не було ясне значіння цих двох чинників, як виховавчого способу для нашого народу, то тут в таборі знайшов би як найвиразнішу відповідь. Що до Кустарної Спілки, то артистичний провід лежав у руках члена Просвітного Виділу, різьбара М. Парашука. Він кермував передовсім відділом різьбарським і токарським, який мав кількадесять учеників¹⁾. Тут вироблялись всякі предмети з дерева, з артистичним закресом. Деякі з них показували добрий естетичний смак (фот. ст. 81. і 162.). Малярня могла вже виказатись досить великим числом робіт. Очевидно, ці роботи не переходили звичайної міри ділстантства, але були все таки приємним заняттям для людей. Деякі доперва в таборі ставили перші кроки чи в рисованню, чи в малюванні, а найважливішим ділом цієї малярської школи було вималювання іконостасу в таборівій церкві (фот. ст. 149.)²⁾. Школу малювання відкрито в листопаді й зараз вписались до неї 27 учеників³⁾. Потім число учеників стоїть трохи повище 20⁴⁾. Так в різьбарні, як і в малярській школі кладено на те особливу увагу, щоби твори виходили з українським характером, і тому ученики опиралися на взірцях української орнаментики⁵⁾. Малярська школа сповняла теж важне зав-

¹⁾ Звід. Парашука з 12. 2. 1916.

²⁾ Звід. Парашука з 31. 12. 1915 і 5. 1. 1916.

³⁾ Звід. Десятовського з листопада 1915.

⁴⁾ Звід. Ведмедя й Десятовського з грудня 1915 й січня 1916.

⁵⁾ Звід. Ведмедя й Десятовського з 6. 2. 1916.

дання у цьому, що ученики її малювали всякі декорації, потрібні для театру.

В таборі існувала також від вересня фотографічна робітня¹⁾. Тут брало участь кількох полонених під проводом члена Просвітного Віділу Єв. Гуцайла. Роблено фотографічні знімки так з таборового життя, як і знімки на приватне замовлення. Приладжувано теж діапозитиви для української історії і для космографії²⁾.

Побіч всіляких курсів і викладів велику роль відгравала теж бібліотека. Тут знаходились книжки всілякого змісту, виключно українські, тут були також і шкільні підручники. Дуже шкода, що не можемо за цей час подати якихось докладніших дат про рух бібліотечний. Про вересень не маємо ніяких відомостей, небагато теж маємо і про інші місяці тай і то дати дуже непевні. На всякий випадок виходить з них, що місячно позичувано в таборі в цій добі пересічно 2500 книжок³⁾. На кожного курсиста випадало би тому пересічно 2—3 книжок місячно.

Що до часописей, то було їх у таборі кілька: «Українське Слово», «Вістник Союзу визволення України», «Розвага». Їх роздавано даром і треба зазначити, що «Українське Слово» читали люде з дуже великою цікавістю, передовсім завдяки його відомостям про події на фронті⁴⁾. Про таборову часопись «Розсвіт» небагато прийдеться в цій добі сказати, бо вона зачала виходити щойно від січня 1916. року і її перше число вийшло з датою 23 т. м.

¹⁾ Прот. П. В. з 25. 9. 1915.

²⁾ Прот. П. В. з 23. 10. 1915. Впрочім відомостей про розвій цієї робітні нема в письменних джерелах.

³⁾ Звід. бібліотекаря за жовтень, листопад і грудень 1915. Найбільше збижене до правди число, подане у звідомленні з грудня 1915, яке виказує 2,460 позичених книжок. — У звідомленні з жовтня, де подано 5000 позичених книжок, зайшла, очевидно, велика помилка.

⁴⁾ Відомости автора.

Вона мала виходити раз у тиждень, видавана полоненими при допомозі деяких членів Просвітного Виділу. Утворений в грудні Редакційний Комітет складався з таких полонених: Слюсарь, Слюсарчук, Минько, Крижановський, Кривусів і Сергійв¹⁾). Перші числа часописі представлялися дуже добре. В статтях видно такт і педагогічний хист. Зручно, наприклад, підходить у часописі до маси з опозиційними поглядами що до російського правительства. Тесаме видно в статті, що говорить про Січ у таборі. Про Україну згадується тільки в поезіях, в статтях нема про неї ані згадки. Це зроблено тому, бо часопись була призначена передовсім для тих, які ще здалека стояли від української ідеї. Часопись була призначена не тільки для табору, але розсилалася поки що даром на робітничі команди полоненим українцям. Вона друкувалась в 1500 примірниках. Один примірник коштував в таборі один феніг. Часопись дуже скоро розходилась у таборі так, що вже третє число її розпродано в таборі в 600 примірниках протягом одного чи двох днів²⁾).

Побіч цієї світської науки, подаваної ріжними способами полоненим, подбано також про заспокоєння релігійних потреб полонених. В тій цілі Союз визволення України подбав про те, що спроваджено до табору православного священика з Буковини, о. Катеринюка. З днем 9. жовтня 1915. зачав він свою діяльність у таборі³⁾). Від того часу зачались Богослуження насамперед під голим небом, а потім у церкві, яку збудовано в таборі (фот. ст. 151.). Церков була уладжена відповідно до грецького обряду, з іконостасом, вималюваним членом Просвітного Виділу М. Паращуком і учениками малайської школи⁴⁾). Число учасників на Богослуженнях

¹⁾ Прот. Т. Н. С. з 14. 12. 1915.

²⁾ Звід. Слюсаря з 6. 2. 1916.

³⁾ Заг. звід. П. В. за вересень і жовтень 1915.

⁴⁾ Звід. Паращука з 31. 12. 1915 і 5. 1. 1916.

було доволі велике, бо на всяких Богослуженнях бувало 3—4000 людей¹⁾. В звязку з літургією відбувалися проповіді, які нераз звязувались з українською справою. На Покрову відбулося торжественне Богослуження і тоді поблагословлено образ Покрови, яка була патроном церкви. Крім проповідей відбувались іще у великій залі виклади релігійно-морального змісту, на яких бувало до 1000 учасників²⁾.

Іконостас у церкві раштатського табору.

Ці числа вказували б, що полонені відчували потребу опіки церкви над собою, але щирого відношення до церкви в дійсности не було. Це видно було по цих людях, які роздумували над положенням православної церкви на Україні. Вони бачили в церкві чинник, який не йшов по лінії народніх інтересів, і тому і тут в таборі поло-

¹⁾ Прот. П. В. з 6. 11., 13. 11. 1915 і 1. 1. 1916.

²⁾ Звід. Катеринюка з 7. 12. і 18. 12. 1915 і з 1. 1. 1916.

нені відносилися до церкви досить пасивно. Ще даліше держалися не раз ці, що освідомилися національно. Вони вважали церков на Україні ворожим чинником для української справи, і тому не показували ніякого зацікавлення церковною справою¹⁾.

*

*

*

Коли просвітний рух показував в цій добі так багато інтенсивности й різноманітності, при цілیم своїм українським характері, то й зверхній вигляд табору показував, що це табор український. Це можна було завважити зараз, увійшовши до табору. Відразу кидались в око українські написи, які уміщено по бараках побіч німецьких. Тут виднівся напис «Викладова Салія», там «Кооперативна Чайна Спілка», тут знов «Кустарна Спілка», «Бібліотека», «Канцелярія Таборова» і т. п. Коли було увійти до бараків, призначених на виклади, то видно було скрізь порозвішувані по стінах портрети наших славних людей з давніших і новіших часів. Видко було наших князів, гетьманів, поетів і иньчих українських діячів. А вже ж найгарніше була прибрана велика зала, де відбувалися виклади, театральні представлення, концерти й віча. Тут красувався герб Київ та герб галицько-волинської держави. На головній стіні був уміщений великий портрет Тараса Шевченка, а побіч него чотири портрети роботи Голубця в золотих рамах: Володимира Великого, Романа Великого, Святослава Хороброго й Богдана Хмельницького. На другій стіні, на право від сцени, був герб київської держави й портрет Мазепи, Свидригайла, Дорошенка -- всі в позолочених рамах, на ліво герб галицько-волинської держави й портрети короля Данила, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха в пурпурових рамах. На входовій стіні були

¹⁾ Спостереження автора.

портрети Котляревського й Куліша¹⁾. Усе те мало нагадувати, що табір призначений для полонених українців, що його мешканці українці. Це викликавало відповідний настрій у полонених, з яких не один перший раз може побачив своїх князів чи гетьманів. Таке саме задання сповняли живі образи історичного змісту, укладані звичайно членом Просвітного Відділу Василем Пачовським, які показувано при нагодах національних свят на сцені театру²⁾.

Церков у раштатським таборі.

Коли було розглянутись по внутрішньому уложенню бараків, призначених для просвітної роботи, то тут зараз було видно цілу велику машинерію цієї роботи. В залі була сцена, де відбувалися театральні вистави, концерти й виклади. В бічних кімнатах зложена театральна гардероба й декорації. В другій кімнаті були полиці з книжками й віконцем, де читачі діставали книжки й часописи. Тут була також центральна канцелярія Націо-

¹⁾ Звід. Пачовського за вересень 1915.

²⁾ Прот. П. В. з 27. 11. 1915.

нальної Секції і начальної управи з всякими протоколами й иньчими актами. В иньчій бараку була знов Кустарна Спілка, зложена з кількох кімнат відповідно до відділів Кустарної Спілки. Там можна було побачити всякі вироби артистичного домашнього промислу, зложені в одній кімнаті, понумеровані, з означеною ціною. Тут видко теж і малярню з порозвішуваними малюнками й рисунками учеників. Оподалік стояв барак, де уміщено крамницю Чайної Спілки. Усе тут уладжено було відповідно. При Чайній Спілці була велика зала, в якій мешканці табору пили при столиках чай і їли всякі солодощі. Тут був усе великий рух. Дальше стояли шкільні бараки, де відбувалася наука. Пізнати їх можна було по тім, що тут порозвішувано географічні карти й портрети наших визначних діячів. Окремий барак був призначений на курси господарства. Тут розміщені були малюнки з природничих наук і рільної господарки. Коли до цього додамо ще кімнати, де були зложені інструменти, фотографічна робітня й кільканацять канцелярій так бльокової старшини, як і поодиноких організацій, а врешті друкарню, експедицію і адміністрацію часописів, то будемо мати зверхній вид цього, що робилося в таборі. Це немов ціла фабрика, де перероблювано «малоросів» і «хохлів» на свідомих українців. А фабрика ця утворена в часах, коли наша Україна стогнала ще під московським панованням і могло здаватися, що українське слово не так скоро відізветься в обороні поневоленого народу. Це був час, коли так на російській тоді Україні, як і між полоненими українського походження в Німеччині звучала ще пісня «Боже Царя храни». Повстання української громади в Раштаті тай ще потім у двох других таборах, у Вецлярі й Зальцведелі, було запереченням цього гимну і, побіч австрійських січових стрільців, другим протестом, виявленим реально, над поневоленням української думки. Це разом з тим початок внутрішнього розкладу російської

імперії, і початок відродження українських мас. При цілій цій обстанові в таборі мешканці табору не почували себе так дуже чужими на німецькій землі. А вже ж між членами української громади завязувались сердечні відносини на тлі спільної ідеї і спільної праці. Це було найліпше видно підчас святочних хвиль, а саме на Різдвяні свята. Завдяки командантурі, яка дала 1500 мк.¹⁾, і Чайній Спілці, яка зі своїх чистих зисків відступила 400 мк. на цю ціль, уладжено «ялинку»²⁾. При спільнім столі засіли всі члени таборових організацій, побіч членів Просвітного Віділу і гостей-офіцерів з командантури.

З попереднього бачимо, що людей приєднаних до української справи було ще небагато. Українська громада в Раштаті не могла своїм числом заімпонувати чужинцеві, але для тих, що знали добре відносини на тодішній російській Україні, це була потішаюча справа. Вище вже було подано чисельність цієї громади. Курсистів нараховано було менше-більше коло 1000 людей, а людей, зорганізованих в товариства з українським характером, було з кінцем цієї доби около 600. Цих 600 людей треба, очевидно, вложити в число курсистів, бо вони передовсім були учасниками курсів. Як що додати до цього ще таких людей, які чи то завдяки своїй пасивності, чи з боязни перед Росією не ходили, або дуже мало показувалися на курсах, хоч на українську справу дивилися прихильно, то людей більше чи менше приєднаних до української справи було в таборі певно коло 1200. Це відповідало би числу членів Чайні, або 14% усіх присутних полонених у таборі.

¹⁾ Прот. П. В. з 18. 12. 1915.

²⁾ Звід. Бахталовського з 26. 12. 1915.

III. Українська громада й робітничі команди раштатського табору. Міжтаборові взаємини.

Побіч цих людей, що довше чи коротше перебували в таборі, була ще маса полонених українців на так званих робітничих командах, які належали до раштатського табору. Число цих людей налічувалось в цій добі пересічно 8507 (в таборі присутніх пересічно 7799)¹⁾ так, що більше чим половина полонених перебувала поза табором. Майже всі вони були в таборі хоч один, чи два дні, і тут могли почути дещо про те, що робилося в українській справі в таборі. Але вони, видко, не показали цікавості в цім напрямі, бо всіх, які цього бажали, вписувано в лісту курсистів і вони зіставались у таборі та були увільнені від всякої роботи. Там на робітничих командах вони були відтяті від українського життя в таборі і сповняли тільки свої обовязки як полонені, чи то на рільних господарствах, чи то у фабриках. Просвітний Виділ не думав наразі про цих людей; в самім таборі було так багато роботи, що инакше й не могло бути. Правда, на засіданню Просвітного Виділу в грудні говорено про те, щоби на кожній команді був провідником свідомий українець, який провадив би там українську пропаганду і був тим звеном, яке лучило би робітничі команди з табором²⁾, але тим разом скінчилося лише на пляхах. Цю думку зреалізовано значно пізніше. Робітничі команди чекали на лішні часи. Одиноким, що зроблено, було те, що з хвилиєю появи таборової часописі висилано даром часопись на команди, хоч і це не могло мати більшого значіння, зваживши, що часописі не висилано більше як 100 примірників³⁾. Ця маса полонених, яка знаходилась поза табором, могла хйба

¹⁾ Акта команд. рашт. табору в р. 1915 і січня 1916,

²⁾ Прот. П. В. з 18. 12. 1915.

³⁾ Звід. Слюсаря з 30. 1. 1916.

тільки тяжіти своїм числом на раштатській українській громаді. Число людей приєднаних до української справи маліло перед таким числом і воно виносило з кінцем цієї доби лише 7% в порівнянні з цілою масою полонених, приналежних до раштатського табору, якої налічувано тоді коло 16 000¹⁾).

Взагалі цих 1200 людей української громади в раштатському таборі стояли самі своєю силою, підперті хіба Берлінською Централєю Союзу визволення України і раштатським Просвітним Виділом. Правда, з хвилику утворення «українських» таборів у Ведлярі у вересні 1915. р., а потім у листопаді т. р. в Зальцведелі, громада могла почувати себе вже не так самотньою, як це було кілька місяців тому назад, але оба ці нові табори не могли бути поки що дійсною моральною підпорою для раштатської громади. Там ставились щойно перші підвалини під українську роботу, і ці табори переходили ті часи в своїм розвою, які раштатська громада вже пережила. І тому не може бути, очевидно, мови про вплив тамтих обох таборів на раштатський табір. Маленький виїмок міг бути в цьому, що Ведляр випередив Раштат появою своєї таборової часописі «Просвітний Листок», яка в 1915. р. друкувалася на звичайній машині до писання. Це могло бути товчком до прискорення видавання часописі в Раштаті, хоч сам плян видавати часопись існував у Раштаті незалежно від цього. Противно, ми мусимо сказати, що власне раштатський табір був цим взірцем, на якому вчилися провідники роботи по тамтих таборах і відбували рід практики в раштатському таборі. Це було впрочім виразним бажанням Берлінської Централі²⁾). Раштат був теж етапним місцем для цих полонених, які з Фрайштадту приїхали до українських таборів у Німеччині; звідси щойно їх розділювано відпо-

¹⁾ Акти команд. рашт. табору з січня 1916.

²⁾ Прот. П. В. з 4. 11. 1915.

відно¹⁾). Але одно можна би зазначити, що просвітна робота у Фрайштадті відбилася на раштатській роботі завдяки цьому, що деякі члени Просвітного Виділу перебували якийсь час у Фрайштадті, передовсім сам голова Просвітного Виділу, який там у просвітній роботі брав живу участь і приніс з собою певну вже вироблену практику. Але се могло би тільки тоді бути добре зрозумілим, як би ми знали добре історію фрайштадтського табору.

IV. Німецькі таборіві власти й українська громада.

Як у попередній добі, а саме з кінцем її, так і тепер сотник Козак, який був, так сказати б, посередником між Просвітним Виділом, а командантурою, і був начальником українського відділу в таборі, дбав про те, щоби підпомогти українську роботу, де цього було треба. Усе те, що торкалося внутрішнього уладження бараків, призначених на українську роботу, зроблено було загалом у цій добі. Збудовано також церков і уладжено її відповідно до плянів, які подав член Просвітного Виділу Катеринюк²⁾). Полонені дістали в цім часі підвищення місячної платні, й деякі вигоди, як дозвіл відкрити Чайну Спілку. Всі курсисти були командантурок увільнені від всякої роботи й могли зовсім свobodно посвятитися науці. Корисним фактом було також те, що командантура згодилася відступити право іменування старшини бльокової й баракової Просвітному Виділові, а зглядно українським таборовим організаціям³⁾). Щоби висказати всякі свої бажання що до просвітної роботи, відбував голова Просвітного Виділу що дня кон-

¹⁾ Тамже.

²⁾ Прот. П. В. з 30. 10. 1915.

³⁾ Прот. П. В. з 21. 11. 1915.

ференцію зі сотником Козаком. А там була часта мова і про такі справи, що не стояли в зв'язку з українською просвітною роботою, а торкалися життя-буття полонених. Справ тих було все багато й командантура, згідно український відділ в таборі мав досить з тим усім до роботи. Очевидно, що всякі перенесення з табору в иньчий табір, чи на робітничі команди, як рівнож всякі перенесення до табору входили також у зміст цих конференцій. На цих конференціях подавав голова Просвітного Виділу також загальне звідомлення з цього, що робилося в таборі. Очевидна річ, що німецькі таборів влади і пруське воєнне Міністерство, а власне полк. Фрідріх (який потім став генералом) і сотник Любберс, до діяльності яких належали власне табори полонених у Німеччині, цікавились тим, що робилося в таборі. Доказом цього може бути те, що дня 3. листопада 1915. р. відвідали вони оба табір, щоби подивитися на українську роботу (тоді були також присутні команданти фрайштадтського й вецлярського таборів)¹⁾. Просвітний Виділ подбав про те, щоби гості могли бодай загально всьому пригланутись. Їм показано наші українські пісні, українські танці, виклад з історії при світляних образах, вироби, які зроблено в кустарні, бібліотеку, чайню, канцелярійні уладження, театральні реквізити і т. п. Тоді представлено також гостям представників таборових організацій, які вручили в імені Національної Секції полковникові Фрідріхові меморіал у справі Холмщини і Волині²⁾. Гості були вдоволені з цього, що тут бачили, й висказувалися з признанням про цілу роботу³⁾. Дня 22. листопада 1915. відвідав табір генерал XIV. корпусу Мантайфель і теж приглядався українській роботі⁴⁾.

Що до німецьких військових таборових властей, то

¹⁾ Прот. П. В. з 13. 10. і 6. 11. 1915.

²⁾ Прот. П. В. з 6. 11. 1915.

³⁾ Прот. П. В. з 4. 11. 1915.

⁴⁾ Прот. П. В. з 27. 11. 1915.

вони хотіли зблизитися до полонених. Це було видко найліпше підчас Різдвяних свят, коли деякі офіцери з командантури з сотником Козаком на чолі засіли до спільної вечері разом з полоненими¹⁾). Правда, німецька військова адміністрація не мала тоді між собою багато таких сил, які розуміли би українську справу й нею цікавилися. Це видко було так у вищій, як і нижчій військової старшини. Некорисним фактом було й те, що командантура мала переводчиками німців із Росії, які були з малими виїмками русофілами і тому не могли прихильно дивитися на українську роботу. В цьому не могли зараз зробити радикальної зміни поручення командантури до підчиненого собі персоналу, щоби він ставився зі зрозумінням і прихильністю до української роботи в таборі²⁾). А була ще ця недостача, що в таборі не було scentралізованої канцелярії і кождий бльок був свого рода окремою адміністраційною одиницею. Коли ж цю децентралізацію з кінцем цієї доби усунено, і сотникові Козакові передано ширше поле до ділання, то на цьому тільки виграла справа просвітної роботи³⁾).

Взагалі між українською громадою і командантурою уложились нормальні відносини, які потім були взірцем для двох других українських таборів, вецлярського і зальцведельського. Велику ролю відгравав, очевидно, в цій справі Просвітний Виділ, а власне його голова. Його завданням було прихилати сотника Козака до своїх плянів, а треба сказати, що сотник Козак, як педагог, умів добре пристосуватися до цієї педагогічної роботи, яка робилася в таборі.

Про відношення полонених до німецьких властей, чи до німців взагалі, була мова у вступних увагах. В першій добі історії табору воно було вороже. В цій

¹⁾ Звід. Безпалка з 12. 2. 1916.

²⁾ Письмо Перфецького до Скорописа з 17. 10. 1915.

³⁾ Інформації В. Мороза.

добі ця ворожнечість зменчувалась, але лише між цими людьми, які відбивалися поступово від русофільського духа й ставали свідомими українцями. Що до прочої маси полонених, присутніх в таборі, то вони далі стояли на непримиримім становищі що до німців. На те вказують дуже виразно деякі факти, що їх записано. І так, наприклад, є звістка, що полонені тому не хотіли ходити на виклади української історії, бо казали, що «Україна потрібна для німецького цісаря, а не для царя»¹⁾. Записано також в однім протоколі, що деякі полонені не хотіли приймати хліба присланого з Росії за посередництва Червоного Хреста тому, бо думали, що це дарунок від німецького начальства²⁾. Ця ворожнечість була так велика, що ніхто з членів Просвітного Виділу не відважився був тоді сказати публично прихильне слово про Німеччину, бо се було би зараз викликало різкі протести з боку маси й могло пошкодити цілій просвітній роботі.

V. Українська громада й Централь Союзу визволення України в Берліні.

Як у попередній добі, так і в цій Централь Союзу визволення України, а власне Скоропис-Йолтуховський має провід і нагляд над цілою просвітною роботою в таборі. Він дуже дбає про те, щоби робота в таборі йшла добре й виказалася добрими вислідами. Він робить заходи, щоби інтелігентні одиниці з иньчих таборів стягнути в раштатський табір і це вдавалось йому нераз³⁾. Так само прислала Централь книжки, а що найважливіше

¹⁾ Прот. П. В. з 20. 11. 1915.

²⁾ Прот. П. В. з 13. 12. 1915.

³⁾ Письмо Скорописа до Перфецького з 20. 10. 1915 і телеграма Безпалка до Скорописа з 6. 10. 1915.

присилала що місяця грошеві фонди, які йшли на куплення всіх приладів, потрібних до науки і до ведення організаційного життя. Полишивши, як і в попередній добі, вільну руку у виборі методи в роботі Просвітному Виділові, приїжджав від часу до часу член Президії С. В. У. Олександр Скоропис-Йолтуховський до раштатського табору, щоби наочно переконатися про стан просвітної роботи. В цій добі він відвідав табор три рази: з початком листопада ¹⁾, з початком грудня 1915. року ²⁾ і в другій половині січня 1916. року ³⁾. За кожним разом брав він участь у засіданнях Просвітного Виділу, в засіданнях начальної управи в таборі і на засіданнях деяких таборових організацій ⁴⁾. Тут він прислухувався дискусії і сам брав в ній участь, роблячи відповідні уваги й замітки. Цим увагам прислухувалися члени Просвітного Виділу й полонені, бо в них видко було належите розуміння просвітної роботи в таборі і практичний змісл у погляді на організацію. Він виразно апробує цю методу, яку вибрав Просвітний Виділ у своїй просвітній роботі і каже, що при цілій цій організаційній роботі »розходиться о те, щоби полонені, де вони не були б, привчилися громадського діла ⁵⁾«.

VI. Огляд другої доби.

З днем 9. лютого 1916. року кінчиться друга доба в історії. Вона зачалася 31. серпня 1915. року і тим способом вона тягнеться протягом майже півшеста місяця. Це час майже два рази довший від попередньої доби, але й зміни, які перейшов у цім часі раштатський

¹⁾ Прот. П. В. з 4. 11. 1915.

²⁾ Прот. П. В. з 1. 12. 1915.

³⁾ Прот. П. В. з 24. 1. 1916.

⁴⁾ Прот. Т. Н. С. з 4. 11. 1915.

⁵⁾ Прот. П. В. з 4. 11. 1915.

табор, без порівняння більші. Це показують нам найліпше числа. Коли, з кінцем першої доби не можна було долічитися людей приєднаних до української справи навіть до двох соток, то тепер було їх около дванацять соток. Поступ величезний і він був наслідком ведення української пропаганди в таборі. Просвітний Виділ вложив тут чимало свого знання й енергії. Але zarazом і полонені виявили здібність перейти таку велику еволюцію. Те, що полонені потрапили зацікавитися відомостями з різних областей науки, що потрапили оживити тільки організацій в таборі, показує, кільки в них було здорової сили, яку вмів зужиткувати Просвітний Виділ. Коли зважити, що між цю українською громадою були люде, які цілий день посвячувалися слуханню викладів і відбуванню різних засідань, то це свідчить, що ці люде мали молодечий розмах до діла.

І ці приєднані до українства люде почувалися до солідарности між собою. В цій добі не бачимо ніяких центрифугальних, чи деструктивних змагань у середині громади. Вона йде солідарно, бо бачить іще перед собою темну, непросвічену масу в таборі, яка ставляється неприхильно до неї і стається її чужою. Іще було далеко до цього, щоби перемогти цю масу чисельно. На те треба було довшої еволюції.

Ми поставили день 9. лютого 1916. року, як кінець другої доби, бо тоді зібралася перший раз Генеральна Рада, а це було першим ступенем в організаційному, життю, по яких потім ішла українська громада. Але з цю датою звязались і иньчі важні події в таборі. Кілька день перед тим зорганізовано народню школу, яку оперто на нових підставах, в цій часі відіхало з табору чотирьох членів Просвітного Виділу, які своєю діяльністю, а власне своїми викладами причинилися багато до оживлення просвітнього життя¹⁾, а врешті це

¹⁾ Прот. Н. С. 10. бл. з 25. 1. 1916.

час, коли Січ починає несподівано скоро ставати на ноги. Генеральна Рада і Січ, це нові прояви, які проводять до повісних часів, до третьої доби в історії табору.

Не зважаючи на все те, на цю користь, яку приписув українській справі такий розвій життя в таборі, ця доба як і попередня мусить зацікавити і з чисто науково-теоретичного боку. Коли тут відбулася така скоро еволюція, то це доказ, що всяка справа оперта на реальних підставах мусить іти по дорозі перемоги. Цікавий теж приклад можна бачити в цьому, як кількох людей з вищим образованием і інтелігенцією потрапило здобути собі вплив на малопросвічену масу і просто її загипнотизувало. Таксамо видко теж, яке велике значіння має лектура книжок. Очевидно, тут допомогло те, що люде, над якими роблено цей експеримент, були сконцентровані в однім місці. Але знов це доказ, що значить концентрація життя. Це маленький приклад з цього, що бачимо в розвою народів, в історії культури, де концентрація й деконцентрація відгравують першорядну роль і відповідають вищим і низчим ступеням культурного розвою.

Тарілка з дерева
(Кустарна Спілка).

Прогулька української громади в раштатському таборі в лютім 1916.

Доба третя.

Від 9. лютого до 12. грудня 1916. року.

І. Українська громада й проча маса полонених у таборі.

Дванацять соток людей в раштатському таборі названо українською громадою. Ця громада жила своїм життям, хоч це життя було в тісному звязку і почасти в залежності від прочої маси полонених у таборі, яка стояла здалека від української справи. Чим далі, тим більше кристалізувалась ця українська громада, міцніла ідейно й чисельно і визволялася не тільки від натиску решти маси, але й зачиннала жити своїм окремим життям. В третій добі йде розвій в цім напрямі дальше, українська громада міцніє чимраз більше і, хоч не здобуває чисельної переваги над прочою масою, бодай тоді, як було в таборі багато людей, то не стоїть уже під натиском маси зпоза української громади. Вона живе своїм власним життям і відчужується чим раз більше від решти маси. Кілька місяців просвітної роботи по-

ставило українську громаду далеко вище з боку інтелектуального від решти маси й вона не могла тому підпадати впливам цієї маси. Ми побачимо, що вона дійсно живе самостійно і в цій життю показуються такі прояви, яких іще не було видко у другій добі, або які не так виразно виступали. В другій добі українська громада щойно властиво збиралася, концентрувалася, приєднувалася до української ідеї, тепер вона вже готова й зачинала кристалізуватись. А це кристалізування зачалось од цього, що звернено увагу на самих себе, зачалось від контролі тих, яких раховано до членів громади. Звернено увагу зараз на баракових, де подибувались іще люде, що не ставилися щиро до української справи, а навіть й зачали ворожо виступати проти неї¹⁾. Таких рішено зараз усунути й таки їх усунено²⁾, бо, очевидно, з такими людьми свідомо громада не хотіла мати діла. Громада зачинає поважно ставитися до національної справи і поміж нею кріпшає український дух³⁾. Це видко по цім, наприклад, що в березні навіть Чайна Спілка набирає українського характеру; вона в березні призначає 5% зі своїх чистих зисків на австрійських січових стрільців⁴⁾. Правда, ініціатива могла вийти від Просвітного Виділу, і воно так правдоподібно було, але це засадничо не зміняє річі. Члени Чайної Спілки поставилися до цього прихильно. Разом з національним почуттям розвивається політична думка. Хто був приєднаний до української справи, хто почував себе українцем, цей мусів собі зараз поставити питання, яка буде будучність України, що буде з Україною в цій війні, чи Україна зістанеться надалі під московською царською рукою, чи можна сподіватись якихось змін політичних. І цієї відповіді шукала українська громада

¹⁾ Прот. Т. Н. С. з 12. 2. 1916.

²⁾ Прот. Н. С. 8. бл. з 19. 2. 1916.

³⁾ Прот. Н. С. 4. бл. з 20. 2. 1916.

⁴⁾ Прот. Ген. Ст. з 18. 3. 1916.

між собою. Відповідь виходила різно. Для одних було ясным, що треба конче добиватися прав для українського народу в Росії, бо без цього не піде справа наперед ¹⁾. Треба конечно свободи слова й письма, треба бібліотек для народу, треба, щоби між народньою масою і її інтелігенцією був як найтісніший звязок ²⁾ і т. п. Ці стояли на точці автономії України в російській державі ³⁾. Інші були погляду, що нам треба самостійної української держави, яка могла би бути у федеративному звязку з Росією ⁴⁾. Це таборові федералісти, як тамті знов автономісти. Були й самостійники, хоч їх не було багато, які заступали погляд, що одиноким корисним розв'язанням української справи є збудовання незалежної української держави ⁵⁾.

Тимчасом була можливість офензиви осередніх держав на Україну, і з цим треба було, очевидно, числитися. Цікаві в цьому напрямі дві промови, виголошені на засіданню бльокової Національної Секції в березні 1916. року. Дискусія розвелася на тему: «Що повинні ми робити й жадати, коли будемо під німецьким пануванням.» Член Секції Волошин (мабуть Яків) сказав тоді так: «Коли будемо під пануванням німців, то нам також прийдеться боротись за своє право, тільки я думаю, що з німцями нам легше буде боротися, чим з Росією, бо німці не зможуть нас зденаціоналізувати й ми повинні дивитись, де нам буде краще» ⁶⁾. Другий член Національної Секції Олекса Кіщанський сказав знов так: «Як будемо під німецьким пануванням, то мусимо перш всего бути свідомими людьми, щоби відразу жадати від них усіх прав, які мусять нам належати, то б

¹⁾ Прот. Н. С. 6. бл. з 11. 3. 1916 і прот. Н. С. 4. бл. з 12. 3. 1916.

²⁾ Тамже.

³⁾ Прот. Н. С. 4. бл. з 12. 3. 1916.

⁴⁾ Звід. Безпалка з 11. 3. 1916.

⁵⁾ Прот. Н. С. 8. бл. з 15. 3. 1916.

⁶⁾ Тамже.

то повної автономії. А для того ми повинні організуватись, просвічуватись так, щоби ми знали, що ми дійсно свідомі українці, з якими мусять лічитись не тільки кацапи й німці, а взагалі цілий культурний світ. І щоби не німці нам давали права, а ми їх самі собі диктували, де і під ким ми не були б. Ми не повинні чекати того часу, коли нам хтось щось дасть, тої ласки, як ми колись у Росії сподівались того від Миколки. Коли будемо мовчати, то москаль чи німець не буде цікавитись нами¹⁾». Обі ці промови виказують з одного боку серйозність наших людей в політичній справі, з другого ж боку показують, як близька здавалася тоді громаді офензива осередніх держав. Це було наслідком поглядів, які мав Просвітний Виділ в цій справі тай Берлінська Централья Союза визволення України. І ця думка прийнялася досить широко в громаді. На засіданнях Національної Секції говориться про те дуже багато; німецька побіда здається майже певна й деякі говорять уже про німців над Дніпром²⁾. Разом з тим вяжеться справа Січі, яку теж підняв у громаді так Просвітний Виділ, як і член Президії Союза Скоропис-Йолтуховський³⁾. Справа виглядала так, що Січ мала би на випадок німецької офензиви сповняти адміністраційно-господарську ролю в етапнім терені⁴⁾. Про те говориться дуже багато в громаді, на всяких засіданнях у березні й квітні 1916. р.; потім вони затихають. Акція Січі вважалася корисною для населення окупованих земель тай тим способом можна б там повздержати польську пропаганду⁵⁾.

¹⁾ Тамже.

²⁾ Прот. Н. С. 1. бл. з 19. 3. 1916, Н. С. 8. бл. з 19. 3. 1916, Н. С. 8. бл. з 8. 4. 1916, Н. С. 6. бл. з 1. 4. 1916, Н. С. 7. бл. з 2. 4. 1916, Н. С. 1. бл. з 2. 4. 1916, Т. Н. С. з 1. 4. 1916, Н. С. 4. бл. з 2. 4. 1916, Н. С. 2. бл. з 2. 4. 1916.

³⁾ Прот. Г. Р. з 19. 4. 1916.

⁴⁾ Тамже і прот. Н. С. 2. бл. з 2. 4. 1916.

⁵⁾ Прот. Н. С. 8. бл. з 8. 4. 1916.

Коли поглянемо на те, що чуємо від наших людей, то, очевидно, зараз видко, що за величезна зміна зайшла тут хоч би від початку лютого 1916. року. Коли на Генеральній Раді дня 9. лютого 1916. р. говорилося про самостійну Україну, як про національну окремішність, то тепер мешканці табору поставили собі перед очі політичну незалежність України. Дня 5. травня 1916. р. відбулася на Генеральній Раді жива дискусія, де висказано бажання, що українському народові треба відокремитися цілковито від Москви, а як буде революція в Росії, то хоч і треба буде помагати московському народові в його боротьбі, то zarazом треба поставити свої домагання¹⁾). Коли ж вони потрапили взяти в свою політичну комбінацію осередні держави, то це доказ, як реально вони дивилися на збудовання української держави. Вони не хотіли її бачити тільки як далекий ідеал, а хотіли розвязки цього питання шукати там, де показують обставини. Правда, цю другу розвязку вони бачили в політичній платформі Союзу визволення України та чули в промовах так члена Президії Союзу визволення України Скорописа-Йолтуховського, як і поодиноких членів Просвітнього Виділу, яким така розвязка здавалася найправдоподібніша, але коли наші люде прийняли таку політичну комбінацію, то це свідчить, що вони зачинали політично думати.

Очевидно, ця Україна, яка мала повстати, мусіла бути збудована на демократичних підставах. Тай взагалі наші люде очікували радикальних змін у суспільному ладі на Україні. Проект аграрної реформи, виставлений Аграрною Секцією в половині березня 1916. року, був іще досить уміркований в порівнянні з тими поглядами, які були за соціалізацію землі, і він був висловом почувань наших людей²⁾). Сконфісковання панських земель

¹⁾ Прот. Г. Р. в 5. 5. 1916.

²⁾ Записки Іваницького і звід. Безпалка з 25. 3. 1916.

повище певного максимум у користь мало і безземельних, і задержання земельної власности, це були поступати, від яких не відступила би ніколи тутешня громада. Це було так самозрозуміле, що инакшої України, чи то незалежної, чи тільки автономної не могли представити собі громадяне. І чи те підсувано їм з боку Просвітного Виділу, чи ні, на цьому вони твердо стояли. Що багато було тут також і вимріяних думок, які не рахувались з дійсністю, це також правда, а прикладом може бути знов же проєкт Аграрної Секції в справі адміністрації на Україні, яка мала будуватися з долини на виборчих підставах¹⁾.

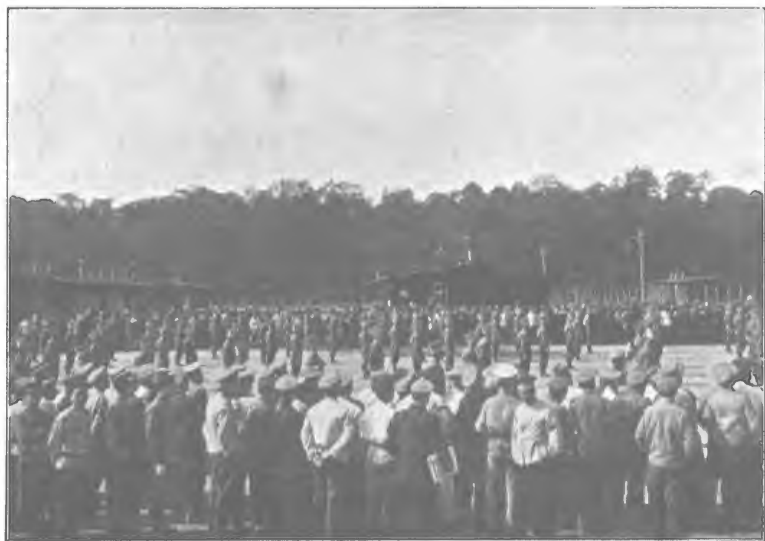
Цим широким перспективам з політичного поля мало відповідати січове свято, яке відбулось дня 27. квітня 1916. року. Недовго перед тим зорганізувалася Січ остаточно й тоді мав власне відбутися вибір полковника й посвячення прапору. Свято випало дуже гарно, виголошено кілька промов, відбувся попис січовиків, продукції хору й оркестри полонених з Фрайштадту, які на це свято приїхали до Раштату і т. п. (фот. ст. 169.). На свято приїхало також сто полонених з вєдлярського й зальцведельського табору, були члени Просвітних Виділів з тамтих таборів, а врешті і запрошені німецькі гості з воєнного пруського Міністерства та військові начальства з двох других таборів²⁾. Словом усе тут робилося під знаком якоїсь рішальної хвилі; на думці все стояла німецька офензива. Иньча річ, чи січове свято з таким характером відповідало настроєві всіх членів громади і чи воно не було передчасним з огляду на цю масу, яка стояла ще здалека від української справи. Про це хочемо власне дещо сказати.

З початком цієї доби видко було в українській гро-

¹⁾ Записки Іваницького.

²⁾ Прот. П. В. з 18. 4. 1916, Ген. Ст. з 15. 4., 17. 4., 22. 4. 1916; прот. Г. Р. з 3. 5. 1916 і звід. Полякова з 29. 4. 1916.

маді повну гармонію й солідарність. Щойно видвигнення на перший план січової справи і в зв'язку з тим майбутньої німецької офензиви викликало в громаді деякі різниці в поглядах на цю справу. Вони вже виступали в квітні перед січовим святом¹⁾, але січове свято застає ще громаду все таки в гармонії. Доперва почавши від травня ця різниця виступає чим раз виразніше. В

Січовики уставлені до вправ підчас січового свята
дня 27. квітня 1916.

громаді повстає струя, яка неприхильно ставиться до Січі й цілої її майбутньої акції. Ця струя ішла з різних кругів і мала в собі різний підклад. Перш за все вона мала підклад русофільський. Це були люде, які хоч і бажали прав і свободи для свого народу, однакомж не хотіли цілком зривати з Росією. Для них було досить мати автономічну Україну, або що найвище україн-

¹⁾ Прот. Н. С. 1. бл. з 16. 4. 1916, Н. С. 2. бл. з 8. 4. 1916, Н. С. 5. бл. з 8. 4. 1916, Н. С. 7. бл. з 15. 4. і 16. 4. 1916.

ську державу у тісній федерації з Росією¹⁾. Вони сподівалися, що так чи инакше їм треба рахуватись з Росією, а революція в Росії буде найкориснішим фактом для українських змагань²⁾. Очевидна річ, що для таких людей спілка України з осередніми державами не могла видаватись корисною й потрібною.

Другий підклад, на якому розвивалася антисічова струя, був соціалістичний. Він виходив з тих кругів, які гуртувалися в Соціальної Секції³⁾. В цих кругах дехто вважав себе антимілітаристом і тому не міг погодитися зі Січчю, яка мала напів мілітарний характер.

Врешті третій підклад, найширший, ішов, можна сказати, з тих кругів, які не розуміли добре, що таке сильна організація. Це були люде, які будували собі в уяві Україну в дуже фантастичних, а при тім усім у дуже невиразних формах. Слова «свобода» й «воля» були для них фрази, яких дійсного значіння вони не розуміли й звичайно вязали їх з нічим не звязаною особистою свободою й волею. Це найменше дозрілі політично елементи, без ніякої політичної, чи суспільної програми, готові йти за всякими кличами, які мали щось спільного з їх поглядами. Це, очевидно, найменше бажані елементи в громадському життю і йому найнебезпечніші. Для цих людей кожда сильна організація була вязанням їх особистої свободи і тому не могла їм бути до вподоби. Що для таких людей Січ, де все таки пробовано завести дисципліну, являлась чимось дуже несимпатичним, це зовсім зрозуміло⁴⁾. Наслідком цього українська

¹⁾ Прот. Н. С. 5. бл. з 7. 5. 1916.

²⁾ Прот. Г. Р. з 5. 4. 1916.

³⁾ Прот. Ген. Ст. з 20. 5. 1916.

⁴⁾ Прот. Т. Н. С. з 28. 4. і 6. 5. 1916, прот. Н. С. 1. бл. з 7. 5. 1916, Н. С. 7. бл. з 16. 4. 1916, Н. С. 8. бл. з 30. 4. 1916, прот. Ген. Ст. з 13. 5. і 10. 6. 1916, прот. Отам. Старшини з 2. 7. 1916, прот. заг. зібрання Січі з 13. 6. 1916 і звід. Іваницького з 4. 7. 1916.

громада розділилася на дві частини, на прихильників Січі і на її противників.

Розлам між прихильниками і противниками Січі поглиблювався з кожним тижнем чим раз більше. Це видно особливо у червні¹⁾ і липні 1916. р.²⁾ Наслідком цього розламу повстала дісгармонія і в самій Січі і занепад січового духа в цих часах³⁾. Це був початок упадку Січі, що потім ніколи не показала вже цього здоров'я, яке мала в часі від січня до травня 1916. р. При таких обставинах прихильники січової справи мусіли йти на уступки. І тому, не зважаючи на те, що Національна Секція ухвалила в березні і потім в квітні, що кождий її член мусить бути січовиком⁴⁾, роблено вже з кінцем квітня в цьому виїмки, а з початком травня скасовано в Національній Секції обовязковість належати до Січі⁵⁾. Зроблено це тому, бо заходила небезпека, що противники Січі готові відскочити взагалі від української організації, як цього яскравий приклад бачимо в квітні 1916. р.⁶⁾.

З цього виходить отже ж, що таке поставлення січової справи, хоч як воно було тісно звязане з тодішньою політичною ситуацією і тим способом цілком оправдане, мало в собі також і небажані наслідки для життя громади. Воно розбило її на дві групи й викликало досить небезпечний фермент.

Як що мова про різницю поглядів у громаді, то насувається ще питання, чи члени української громади

¹⁾ Тамже.

²⁾ Тамже і прот. П. В. з 10. 7. 1916.

³⁾ Прот. заг. зібр. Січі з 13. 6. 1916 і прот. Ген. Ст. з 20. 5. 1916.

⁴⁾ Прот. Ген. Ст. з 1. 4. 1916.

⁵⁾ Прот. Т. Н. С. з 6. 5. 1916.

⁶⁾ Коли на засіданню Н. С. в 5. бл. оголошено, що Т. Н. С. ухвалила обовязковість усім членам Н. С. належати до Січі, тоді зпоміж 50 присутніх членів 14 вийшло із засідання. Прот. Н. С. 5. бл. з 8. 4. 1916.

творили тут в таборі які політичні партії. В плані члена Президії Союзу визволення України Скорописа-Йолтуховського не стояло розвивати партійне життя в таборах і при цьому погляді стояли майже всі члени Просвітних Виділів. Але деякі члени Просвітних Виділів все таки виступали з партійною політикою і це власне було на-самперед у Рапшті. Тут повстало з так званої Соціальної Секції товариство, яке поступенно прибирало соціально-демократичний характер. Воно з маленького гуртка, який з початком лютого 1916. р. налічував 20 людей¹⁾, прийшло поступенно до більшого значіння. В часі січового свята мало воно понад 100 членів²⁾, а в липні 1916. р. вже 135³⁾.

Поза цим товариством і поза соціально-демократичною партією не було в таборі ніякої партійної організації. Національна Секція, це було товариство, яке стояло понад партіями і до него належали також і соціал-демократи. Впрочім ціла маса членів громади або була відмінних поглядів від соціально-демократії, або взагалі не цікавилась партійним життям. Це видно з цього, що число членів соціально-демократичної партії було невелике, як також і з таких висказів на засіданню Генеральної Старшини з 20. травня 1916. р., що ідеї проголошувані в Соціальній Секції «основані на непевних підставах»⁴⁾. Таксамо характеристичні можуть бути отсі слова, висказані на засіданню Національної Секції з осьмого бльоку дня 17. червня 1916. р.: «Нам треба йти освідомлювати народ і себе. У нас старша інтелігенція відскакує від народа, а молодіж — це соціялісти, які видають проклямації, і народ потім виступає, а не знає як. Чому соціялісти не йдуть агітувати за Україною.» Описля розвелася ширша дискусія і деякі боро-

¹⁾ Звід. П. Бензі з 7. 2. 1916.

²⁾ Звід. П. Бензі з 14. 4. 1916.

³⁾ Звід. П. Бензі з 4. 7. 1916.

⁴⁾ Прот. Ген. Ст. з 20. 5. 1916.

нили соціальних демократів та казали, що ці організують народ, тільки соціальні революціонери бунтують народ¹⁾.

Такі вискази показують як найвиразніше, що в громаді були люде, які різко ставилися так до соціальних революціонерів, як і до соціальних демократів. Це люде з поміркованими політичними поглядами. Що таких людей можна було досить знайти в громаді, доказом можуть бути також і деякі дискусії на засіданнях Національних Бльокових Секцій, де видно прихильне становище до української інтелігенції без огляду на її суспільне становище²⁾. Що ці люде з такими поглядами не витворили з себе в таборі ніякої політичної партії, то причина була в недостатку ініціативи у них. Прогресивний Виділ не дав теж ініціативи, бо ці члени Прогресивного Виділу, що були націоналістами, не вважали корисним провадити партійну політику в таборі.

А тимчасом поглиблення національної думки ішло все наперед. Це було видно навіть у Чайній Спілці, яка ухвалила в травню, що всі її члени мусять обов'язково носити національні відзнаки³⁾. Зрозуміємо тому, що громада прийняла звістку про смерть Івана Франка як національну втрату, вшанувала його пам'ять відповідною маніфестацією і улагодженням викладів та дискусій про його діяльність⁴⁾. Таксамо цікавилася громада справою автономії Галичини⁵⁾, а передовсім Холмщини⁶⁾. Що при такому настрою громади такі річі, як ухвалювання Чайною Спілкою датків на різні національні цілі⁷⁾, або співання учениками народної школи гімну »Ще не вмер-

¹⁾ Прот. Н. С. 8. бл. з 17. 6. 1916.

²⁾ Прот. Н. С. 5. бл. з 18. 6. 1916 і прот. П. С. з 11. 3. 1916.

³⁾ Прот. заг. збір. Чайної Спілки з 29. 5. 1916.

⁴⁾ Прот. Ген. Ст. без дати, але недовго по 28. 5. 1916.

⁵⁾ Прот. Г. Р. з 25. 6. 1916.

⁶⁾ Прот. Ген. Ст. з 1. 7. 1916.

⁷⁾ Тамже і спис жертв з 14. 8. 1916.

ла Україна» і «Не пора москалеві й ляхові служити»¹⁾, були зовсім звичайними проявами, це річ зовсім природна і разом з тим доказ, як далеко поступила протягом одного року громада в національним освідмленню.

Тимчасом в липні і серпні зайшла важна зміна в життю громади. Відповідно до приказу воєнного Міністерства більша частина людей мала виїхати на пільні роботи, а в таборі мали зістатись лише такі люде, що були конечно потрібні в таборі чи з огляду на просвітну роботу, чи тому, що були потрібні в військових канцеляріях або сповняли технічно-господарські роботи в таборі. Наслідком цього з 4471 людей, які в липні були в таборі²⁾, лишилося в серпні тільки 1103³⁾ і ця цифра не піднеслася вже значно аж до грудня 1916. р., коли всіх полонених присутніх у таборі налічувалося 1803⁴⁾.

Наслідком цього життя української громади мусіло майже цілком перетворитись і воно виявляється лишень у видаванню таборової часописі і в провадженню кореспонденції з полоненими на робітничих командах. Навіть Генеральна Старшина не функціонує добре, бо неповна, а ці, що лишились, теж раді трохи відв'язатися від засідань⁵⁾. Замість цього йде жива просвітна робота на командах. З табору висилано мужів довірря на робітничі команди, і це головне заняття Генеральної Старшини. В самім таборі рух збільшується щойно в листопаді, коли трохи громадян вернуло з робіт до табору, відсвіжених фізично й духово випочатих. Відживають деякі організації наново, а Національна Секція збирається, щоби знов поміркувати на політичні теми.

Часи змінилися таки цілковито. Офензиви осередніх держав на Україну з тим, що могла повстати україн-

1) Звід. Лисенка з 17. 6. 1916.

2) Акти командантури рашт. табору з 1916.

3) Тамже.

4) Тамже.

5) Прот. Ген. Ст. з 23. 10. 1916.

ська держава, не тільки що не було, але замість цього прийшов акт з 5. листопада, яким утворено Королівство Польське, а галицьким полякам обіцяла Австрія автономію неподільної Галичини. Але наші люде не втратили віри у будуччину. На засіданню Національної Секції з 1. листопада Тарасовський і Пазів обстоюють думку, що нам треба стати на точці незалежності України, бо інакше будемо рабами. Пазів каже так: »З цього боку нам навіть революція в Росії не допоможе, бо російські соціалісти получатся разом з кадетами, а як би ні, то російські революціонери соціалісти теж не стануть по стороні України. Прикладом — революція з 1905. р., коли то підчас маніфестації в Петербурзі, виставлений громадкою українців український прапор зірвано¹⁾. За ці слова нагороджено Пазіва оплесками²⁾. Правда, було кількох, які думали, що спілки з російськими революціонерами нема що відкидати, але вони це так розуміли, що ця спілка була би хвилева, і після звалення царату треба би знов роз'єднатися з російськими революціонерами³⁾. Так реферує протоколянт отсю дискусію. З цього видно, як між нашими людьми кріпшала самостійницька думка і як вони не тратили надії в кращу будуччину. Дуже корисним було, що нашим людям звернено тоді увагу на рідну школу⁴⁾ і на церковну справу на Україні⁵⁾. Цим останнім вони, що правда, не дуже цікавились⁶⁾, але зі значіння школи здавали собі справу⁷⁾. Галичина увійшла знов у дискусію і в цій справі відбулося зараз по акті з 5. листопада таборове віче⁸⁾.

1) Прот. Н. С. з 1. 11. 1916.

2) Тамже.

3) Тамже.

4) Прот. Т. Н. С. з 20. 11. 1916.

5) Прот. Т. Н. С. з 1. 12., 5. 12. і 15. 12. 1916.

6) Прот. Т. Н. С. з 28. 11. 1916.

7) Прот. Т. Н. С. з 20. 11. 1916.

8) Звід. Безпалка з 15. 11. 1916.

Одно з найважливіших завдань сповнила Редакційна Рада, яка добре зорганізована видавала таборову часопись¹⁾.

І хоч це життя було звужене, громада невеличка, але все йшло більше по домашньому. Цей домашній мир заколотив щойно гострий конфлікт, який від жовтня зачався в Просвітнім Виділі, а в грудні перейшов на Генеральну Старшину. Про причини й перебіг цілого цього конфлікту у Просвітнім Виділі годі тут говорити²⁾. Це може зацікавити того, хто бажав би знати спеціально історію раштатського Просвітного Виділу. Результат його був такий, що всі українські офіцери й п'ятох цивільних членів Просвітного Виділу виступили з заявами проти голови Просвітного Виділу і його прихильників і заявили, що дальша праця їм разом з головою Просвітного Виділу і його прихильниками неможлива³⁾. Цей спір Просвітного Виділу перенісся потім в українську громаду. Вона поділилася на два табори. Справа пішла на Генеральну Старшину, яка рішучо осудила заяву українських офіцерів і п'ятох цивільних членів Просвітного Виділу, що вважають методу роботи голови Просвітного Виділу Безпалка і його прихильників шкідливою.

Не хочемо тут розбирати, чи мали ці українські офіцери й ці цивільні члени Просвітного Виділу рацію зі своїми обвинуваченнями, і це не так важно, але факт лишився фактом, що Просвітний Виділ стратив в очах полонених цілком свою дотеперішню повагу. І тепер легко могла насунутися думка, чому цей Просвітний Виділ, що виявив у себе такий розстрій, мав як раз стояти на чолі громади. Разом з тим мусіло повстати питання, чи такий Просвітний Виділ потрафить надалі мати провід у громаді. Реформа перепроваджена дня

¹⁾ Звід. Безпалка в 11. 11. 1916.

²⁾ Протоколи П. В. в жовтня 1916.

³⁾ Прот. Ген. Ст. в 9. 12. 1916.

7. листопада у вецлярській громаді, яка усувала Просвітний Виділ, як начальну власть у громаді, насувалася сама собою перед очі членів громади. А коли і член Президії Союзу визволення України Скоропис-Йолтуховський станув при розв'язці цього конфлікту на становищі вецлярської листопадової реформи, тоді справа вже була рішена.

В раштатській громаді мусіло повстати те, що місяць перед тим сталося у Вецлярі. І це сталося дня 12. грудня 1916. р. Цей день означав новий організаційний лад у раштатській громаді і тим способом був початком нової доби в історії раштатського табору.

Побіч цих людей, які так чи инакше були зв'язані з українською громадою, стояла маса полонених, яка мала в таборі чисельну перевагу, і яка не почувалася до єдності з українською громадою. Цю її численність було видно в перших трьох місяцях цієї доби аж до часу, поки значна її частина не виїхала на робітничі команди. Це сталося з кінцем квітня 1916. р.¹⁾ В липні численність цієї маси зменшилася ще більше й дійшла до невеликих гуртів, бо всі инчі перебували вже на робітничих командах²⁾. З липнем кінчиться тому її роля, яку вона відгравала в таборі. А роля ця була і в цій добі, як і в попередній, негативна. Правда, ця маса не могла вже дійти до переваги в таборі, як це було в першій добі. Не мала вона вже й цього значіння та впливу на розвій української громади, як це було ще в другій добі, але все таки вона існувала в таборі і вже самим своїм числом звертала на себе увагу. Ця маса, це — инакший світ, як українська громада. Вона, зложена переважно з менше інтелігентних одиниць, не могла виказати якогось живішого життя між собою. Па-

¹⁾ Звід. Безпалка з 22 .7. 1916 і Бензі з 24. 7. 1916.

²⁾ Коли в половині липня 1916 було в таборі 4471 людей, то в серпні було їх вже лишень 1103. Акти командантури рашт. табору з 1916. р.

сивність — це головна характеристична прикмета цієї маси. Вона не цікавилася нічим, нічого не хотіла. Боялася українства, не хотіла просвіти. Коли їй читано українські книжки, то вона їх не слухала, бо це українські, а інтелігентніщі між нею хотіли російських книжок¹⁾. Та вона взагалі не хотіла нічого слухати; навіть євангелія не любила слухати, почасти тому, що його подавалося в українській мові, а почасти тому, що це взагалі треба було слухати²⁾.

Однак не можна сказати, щоби ця маса не показала в собі ніякого життя. Вона видала зпоміж себе людей, які накинулись їй на провідників. А провідником такої маси не тяжко було стати, треба лишень було вміти трохи ліпше говорити по московськи і грати на струнах душі маси. Ця гра не представляла теж більшої трудності, тема була одна й та сама: українство як зрада Росії і спілка з німцями.

В цій добі надавалась дуже добре на тему до агітації між масою січова справа, яку «чорносотенці» уважали за факт «зради царя і отчєства» в спілці з німцями. І власне як раз тоді, коли в українській громаді січова справа вибивалася на перший план, збільшилась ворожнеча цієї маси до української громади. Це видно передовсім у лютім і березні 1916. р. Ситуація була така, що на десять бльоків анти-українські елементи здобули перевагу в лютім в трьох, а в березні навіть у чотирьох³⁾. Дійшло до цього, що ці ворожі українству люде докучали нашим людам різними способами й бували навіть випадки побиття наших людей⁴⁾ так, що в деяких бараках боялися наші люде мешкати. Чи план убийства і підпалу великої залі, про який маємо звістки

¹⁾ Прот. Н. С. 4. бл. з 7. 3. 1916.

²⁾ Прот. Н. С. 6. бл. з 26. 2. 1916.

³⁾ Пор. протоколи бльокових Нац. Секцій з лютого і березня 1916.

⁴⁾ Прот. Н. С. 7. бл. з 20. 2. 1916.

з березня, можна брати серйозно, це друга річ, але коли можна було припускати серйозність таких плянів, то це найліпше показує, які елементи знаходилися в цій масі¹⁾. Взагалі з писаних джерел мається вражіння, що проти-український напрям зміцнився знов серед цієї маси в березні і квітні. Це могло би видаватися дивним і несподіваним, але це зрозуміле, як зважимо, що українська громада в другій добі не виказувала такого проти-російського характеру, як тепер. Коли там про політичні справи говорилося мало (виїмком була холмська справа) і ціла просвітня робота оберталася коло розвивання національного почуття, то тепер національну справу звязано тісно з політичною. А передовсім звязування української справи з майбутньою офензивою осередніх держав було чимось таким, що мусіло, очевидно, випровадити «чорносотенців» з рівноваги. І це не може нас навіть дивувати. Коли навіть між самою українською громадою була струя, яка зверталася проти Січі і проти всякої спілки з осередніми державами, то до ж доперва говорити про масу, яка стояла взагалі здалека від українства. Пропасть між тим, що робилося в українській громаді, і цими почуваннями маси, що стояла поза громадою, була очевидна й перехід з проти-українського табору до української громади не був такий легкий. Це могло бути й одною з причин, чому українська громада не збільшалась у цій добі в таким темпі, як це було видно в другій добі історії табору.

З кінцем квітня і потім аж до липня 1916. р. спокійніше в таборі. Це зазначається на всіх засіданнях і видно з усіх протоколів, передовсім із протоколів бльокових Національних Секцій, в яких подавалося все відомости з настрою по бльоках. Правда, чорносотенці пригадалися і на сам Великдень розвісили на двох бараках

¹⁾ Прот. «Просв. Виділу пол. учителів» з 19. 3. 1916 і звід. Безпалка з 25. 3. 1916.

російські прапори¹⁾, але це був лишень епізод без більшого значіння. Але в липні настав знов у деяких бльоках ворожий настрій до українства, а разом з тим прийшло до кількадевних бійок чорносотенців з січовиками. Безпосередньої причини цих бійок годі знати, але говорено, що ніби причиною було це, що один старший бараку казав не дати кільком чорносотенцям належного їм хліба, який видавала німецька адміністрація²⁾. Це була, очевидно, задалеко йдуча репресія, але вона є доказом, яке було роздратовання української громади на цих людей, що шкодили українській справі. І українська громада не думала вже тепер сидіти із заложеними руками. На бійки вона відповіла бійками і у великій залі відбулась езекуція над кількома чорносотенцями, яку уладили січовики³⁾. Що потім прошено також о інтервенцію німецьких властей, щоби вони арештували головних проводирів »чорної« сотні, то це в такій ситуації здавалось зовсім природною й конечною річчю⁴⁾. Репресії, хоч не такого рода, не були впрочім новиною в таборі. В другій добі лежали вони в цьому, що ворожих українству людей усувано з табору, і або їх перепоношено на робітничі команди, або вивожено зовсім до иньчого табору. Але в цій добі вони увійшли в систему і то не тільки у Просвітного Виділу, який звичайно перший забирав голос у цій справі, але і у полонених. Передовсім існував у таборі так званий ізоляційний блок, яким зроблено частину Х-го бльоку ще в попередній добі. Про цей блок говорили, що тут полоненим гірше приходилося жити, а найважніше було це, що ці люде не могли виходити зі свого бльоку, в противенстві до всіх иньчих мешканців табору, які могли свобідно обертатися по цілім таборі, по всіх бльоках. З цього

¹⁾ Прот. Н. С. 1. бл. з 30. 4. 1916.

²⁾ Прот. П. В. з 13. 7. 1916.

³⁾ Прот. П. В. з 13. 7. 1916.

⁴⁾ Тамже.

бльоку не тільки користала Генеральна Старшина, зглядно Просвітний Виділ, який тут мав рішачий голос, але те саме робили й полонені там, де вони самі рішали справу. І так бачимо, що на засіданню Національної Секції в семім бльоці зпочатком березня ухвалено було вислати кількох ворожих до українства людей до десятого бльоку¹⁾. Те саме зроблено на засіданню Національної Секції в четвертому бльоці в кілька день потім²⁾ і т. п. Але коли такі факти зрозумілі, як що узгляднити з одного боку щире бажання цих, яким лежало на серці добро української справи в таборі, то вже ж годі оправдати такі погляди, як от ці, що їх читаємо в протоколах Генеральної Старшини, щоби людям з десятого бльоку не давати дарунків присланих російським Червоним Хрестом³⁾. Це була метода, нап'ятована потім деякими членами Просвітного Виділу і це був один з головних закидів, які роблено голові Просвітного Виділу при нагоді суперечок, які в Просвітному Виділі зачались на добре в жовтні 1916. р.⁴⁾. Одно й друге показує, яке роздратовання було між українською громадою і проти-українськими елементами і лишень на тім тлі можемо зрозуміти такі репресійні методи. Ми можемо такі факти осуджувати, але доброї волі цим людям всеж таки не можемо відмовити. Це робилося наслідком гарячої крові таксамо, як робили чорносотенці, бючи наших людей. Тільки одним розходилося о українську справу, а другим о розбивання української роботи.

Що до десятого бльоку, то його існування не було довге. Утворений при кінці попередньої доби, недовго по бійках, які йшли з початком січня 1916. р., існував він чотири місяці і його знесено з кінцем травня чи

¹⁾ Прот. Н. С. 7. бл. з 5. 3. 1916.

²⁾ Прот. Н. С. 4. бл. з 16. 3. 1916.

³⁾ Прот. Ген. Ст. в 18. 3. 1916.

⁴⁾ Прот. П. В. з 18. 10. 1916.

з початком червня 1916. р.¹⁾. Його знесено тоді, коли через виїзд багатьох людей, між ними ворожих елементів на роботу, настало спокійніше в таборі.

Бійка в липні, яку викликали чорносотенці, являється в певній мірі несподіванкою і це остання проява ворожої акції в таборі з боку чорносотенців такою, як і відплата чорносотенцям з боку січовиків. Цього не було вже більше, але не було головно тому, що в таборі лишилося потім небагато людей. Зістались переважно члени українських організацій, а їх противники виїхали на робітничі команди. Як що українська пропаганда мала поширитись і між ними, то треба було розвести її на робітничих командах.

II. Життя української громади.

1. Українська громада й її організація в таборі.

Це, що було сказане досі про життя української громади, це був лише загальний огляд її життя. Щоб його ліпше зрозуміти, треба йому приглянутись докладніше. Як при попередній добі, так і тепер зачнемо від організаційного життя в громаді. Організаційне життя було в попередній добі вже доволі гарно розвинене й виявляло гарний розмах і здоровий стан. Утворення Генеральної Ради дня 9. лютого 1916. р. було початком нових форм організаційного життя в громаді. Але Генеральна Рада, яка мала пригадувати парламент, не могла, очевидно, зістатись одинокою начальною властю в громаді. Вже сам її склад і велике число її членів (коло 160) робило з неї тіло тяжке, яке могло нараджуватися над важніщими справами, але яке не могло сповняти цих функцій, що їх попередно сповняв Просвітний Виділ у

¹⁾ Прот. Ген. Ст. в 20. 5. 1916.

спілці з президіями трьох визначніших організацій. Конечно треба було створити якийсь тіло, о менших розмірах, більше здібне до руху й еластичности. Із цих міркувань вийшла так звана Генеральна Старшина. Назва ця історична таксамо, як і назва Генеральної Ради, не зважаючи на те, що поплутано тут дещо з історії, забуваючи, що Генеральна Рада, це була власне Рада Генеральної Старшини. Помилка, яку повторено потім зовсім непотрібно у двох других таборах. При даванні історичних назв була, очевидно, тенденція вязати те, що робилося в таборі, з нашою історією, з нашою козацько-українською державою. Це була одна з педагогічних метод, прийнятих тут у просвітній роботі.

Генеральна Старшина була найвищим виконуючим органом в українській громаді.

Вона складалася з голов усіх організацій, з голови і всіх членів Просвітнього Віділу, які тут входили, як референти для організацій, і заступників референтів, яких вибиралося з полонених. Те, що цілий Просвітний Віділ входив у склад Генеральної Старшини, пригадувало давню начальну управу в громаді. Але це не було засадниче й нове. Новим було те, що тепер усі організації були звязані з собою. Давніше лише три організації брали через свої президії участь у начальній управі, тепер це було зроблено більш логічно й zarazом практично (фот. ст. 193.).

Тим способом Генеральна Старшина мала склад доволі різнородний. Були тут три категорії: 1) члени, які належали до Генеральної Старшини на підставі цього, що були головами організацій, 2) референти організацій, які хоч і були вибрані Генеральною Радою, однак лишень з членів Просвітнього Віділу і 3) їх заступники, які вибиралися Генеральною Радою з між полонених за порозумінням з дотичними організаціями¹⁾. Головою

¹⁾ Розсвіт з 15. 11. 1917.

Генеральної Старшини був голова Просвітного Виділу ¹⁾. Число членів Генеральної Старшини не було стале; воно було залежне від числа членів Просвітного Виділу і від кількості організацій в таборі. Коли зважимо, що число усіх організацій в таборі, рахуючи тут і Редакційний Комітет і Комітет для будови пам'ятника і організацію зводних, яка в цій добі повстала, то число голов виносило від 13—15. Врахувавши до цього число референтів від організацій й їх заступників, доходимо до числа від 36 до 42. Це було як на начальну управу за багато й робило її мало гнучкою та причинялось до цього, що наради Генеральної Старшини були нераз надто довгі із занадто розтягненими дискусіями.

Рішаючим було те, що цілий Просвітний Виділ входив у склад Генеральної Старшини. Не тільки тому, що число його членів було досить велике, бо з числа 7 він дійшов до числа 15, але головню тому, що звідси виходила звичайно ініціатива до всього, як це було і в попередній добі історії громади. Впрочім Просвітний Виділ лишився й надалі окремою організацією, і хоч вона стояла радше поза громадою, чим у ній, то все таки Просвітний Виділ мав досить часті наради в справі таборової роботи. Тут укладалися всякі пляни, тут западали ухвали ²⁾. І так, наприклад, бачимо, що тут обговорюється ціла акція в справі Січі ³⁾, тут ідуть ухвали що до цього, кого з полонених предложити німецьким властям до вільного виходу в цивільнім одязі, тут ухваляється навіть і те, хто з членів Просвітного Виділу має бути референтом цієї чи другої організації ⁴⁾, тут обговорюється методу роботи в таборі і т. п. Що ці наради допроваджували нераз до непорозумінь, а навіть до гострих суперечок між членами Просвітного Ви-

¹⁾ Тамже.

²⁾ Звід. Безпалка в 11. 3. 1916, прот. П. В. в 23. 6. 1916 і иньчі.

³⁾ Прот. П. В. в 1. 4. і 18. 4. 1916.

⁴⁾ Прот. Ген. Ст. в 1. 4. і 15. 5. 1916.

ділу, це друга справа, але головне було те, що Просвітний Виділ, ухваливши на своїм засіданню так, чи инакше в справі просвітної роботи в таборі, уважав потім своїм обов'язком перевести свою ухвалу. І треба зазначити, що Просвітний Виділ усе переводив свої ухвали; правда, ухвали Просвітного Виділу ішли потім під наради чи то Генеральної Старшини, чи Генеральної Ради, але не було такого випадку, щоби ухвали Просвітного Виділу нехтувались. В практиці виглядала отже ж справа так, що ухвали Просвітного Виділу були вже рішачими для життя української громади, хоч цих ухвал не було в цій добі багато і дуже часто полагоджувано справи на Генеральній Старшині без попередньої наради Просвітного Виділу. Просвітний Виділ кермував отже ж і тепер, як і в попередній добі, просвітною роботою в таборі, і утворення Генеральної Старшини не змінило з цього боку справи засадничо. Що воно так було, це треба приписати в першій мірі авторитетові Просвітного Виділу, який він мав у громаді. Зложений з цивільних людей українців, та офіцерів-полонених у цім часі, він своєю діяльністю вибивався на перше місце в громаді. Він дарав найліпші й найцікавіші виклади, він виказував найбільше знання й розуміння в організації громади, а це ж були справи, коло яких оберталося і в цій добі життя громади. Впрочім вплив Просвітного Виділу збільшився ще й тим, що Просвітний Виділ мав у своїх руках фонди, прислані йому від берлінської Централі Союзу визволення України і з цих фондів міг призначати відповідні суми на потреби організацій, де були також платні чи запомоги цим членам громади, які брали живу діяльність у просвітно-організаційній роботі. Не можна забути також і цього, що від Просвітного Виділу залежало, хто мав дістати у німецьких властей вільний вихід з табору¹⁾. Цей вихід обов'язував

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 1. 4. 1916.

тільки в товаристві члена Просвітного Виділу, бо лишень під цим услів'ям командантура згодилась на такі привілеї, але й це мало чималу вагу для людей, які, посвячуючись українській справі, сиділи цілий час у таборі. Конечність існування Просвітного Виділу показала передовсім тоді, як громадяне розіхались літом на пільні роботи. Генеральна Старшина була здекомплєтована, і в серпні, вересні і почасти в жовтні зовсім не збиралася на наради. Тоді Просвітний Виділ управляв громадою і заступав собою так Генеральну Старшину, як і Генеральну Раду¹⁾.

Своє визначне становище задержав Просвітний Виділ аж до кінця цієї доби. Розлад у ньому, що показався вперше в липні²⁾, а від жовтня прибрав острі форми³⁾, не міг бути корисним фактом для життя громади. Сходила з поля організація, яка протягом півтора року кермувала життям громади і яка прислужилась їй дуже.

Але не можна й недоцінювати значіння цілої Генеральної Старшини, яке вона мала в громадському устрою. Це, що в її склад входили голови організацій і референти, робило з неї централю, де сходились усі дороги громадського життя в таборі. На засіданнях Генеральної Старшини подавалися звідомлення з життя поодиноких організацій і через те провідники просвітного життя в таборі мали все докладний огляд усього, що робилося в таборі. На підставі цього легше було виступати з новими планами, чи нормами і вони достосовувались до даного положення в таборі, чи в громаді. І так н. пр. в березні ухвалено тут, що всі курсисти мають носити національні відзнаки⁴⁾, що в таборі має бути запроваджена нічна сторожа, яку мають сповняти

¹⁾ Прот. П. В. з 2. 10. 1916.

²⁾ Прот. П. В. з 21. 7. 1916.

³⁾ Прот. П. В. з 18. 10. 1916.

⁴⁾ Прот. Ген. Ст. з 4. 3. 1916.

полонені під кермою Січі¹⁾, що старшину бльокову і баракову мають назначувати бльокові Національні Секції²⁾, що січовики мають мешкати в окремих бараках³⁾, що в таборі має бути зорганізована огнева сторожа⁴⁾, що Генеральний скарбник має здавати звідомлення на Генеральній Раді⁵⁾ і т. п. В квітні і травню іде справа в цьому напрямі далше. Тут ухвалено власне плян цілого січового свята з 27. квітня⁶⁾ і потім ідуть иньчі справи, як н. пр., що кожда організація має мати окремого скарбника, який провадив би касові рахунки⁷⁾. В червні ухвалено, щоби заряди національних секцій вибиралися на неозначений час, а не як досі на місяць, бо через часті вибори затрачується багато часу⁸⁾, ухвалено також утворити господарську школу⁹⁾, в липні ухвалено утворити церкв'яне братство¹⁰⁾, в жовтні рішено відкрити наново народню школу¹¹⁾ і т. п. Вже з цих прикладів видко, кільки ініціятиви проявляла Генеральна Старшина, чи там оскільки ініціатором був сам Просвітний Виділ, які вона справи передавала в громаду. Її діяльність не спиняється на цьому. Вона дає виразні поручення товариствам, що вони мають робити. І так н. пр. Аграрній Секції поручено улаждувати читання з твору Маслова¹²⁾, Січі поручається в квітні відбувати вправи кожного дня¹³⁾, Редакційний Комітет має видати святочне число

1) Прот. Ген. Ст. з 11. 3. 1916.

2) Тамже.

3) Прот. Ген. Ст. з 18. 3. 1916.

4) Прот. Ген. Ст. з 25. 3. 1916.

5) Тамже.

6) Прот. Ген. Ст. 11. 4., 15. 4. і 22. 4. 1916.

7) Прот. Ген. Ст. з 20. 5. 1916.

8) Прот. Ген. Ст. з 5. 6. 1916.

9) Тамже.

10) Прот. Ген. Ст. з 15. 7. 1916.

11) Прот. Ген. Ст. з 20. 10. 1916.

12) Прот. Ген. Ст. з 18. 3. 1916.

13) Прот. Ген. Ст. з 8. 4. 1916.

з нагоди січового свята, 27. березня, Січ має уладити злет у грудні¹⁾ і т. п.

Коли може здаватись, що Генеральна Старшина занадто кладе свою руку на організації, видаючи такі поручення, чи накази, то цілком природним являється факт, що Генеральна Старшина затверджує ухвали поодиноких товариств. І так вона передовсім переглядає статuti товариств і, давши на них згоду, передає їх потім до затвердження Генеральній Раді, без її відома не могли в громаді відбуватись ніякі концерти й театральні вистави²⁾, вона затверджувала ухвали товариств щодо уділювання запомог з каси Просвітного Виділу³⁾, затверджувала старшину Січі⁴⁾ і т. п. Вона йде часом навіть так далеко, що рішає, чи дехто може бути членом даного товариства, чи ні⁵⁾. Генеральна Старшина іменує теж Редакційний Комітет⁶⁾, який мав видавати часопис, Кіновий Комітет⁷⁾, який заряджував кіновими представленнями і т. п. І всі комітети мають зараз свого референта в Генеральній Старшині⁸⁾.

Для поалагоджування спеціальних справ існували в Генеральній Старшині комісії, а то господарська комісія, яка мала нагляд над інвентарем усіх організацій⁹⁾, судова комісія, яка мала просліджувати й карати провинившихся членів української громади¹⁰⁾. Коли в серпні, вересні й в першій половині жовтня члени Генеральної Старшини розіхалися на роботи, тоді її агенді перейняв на себе Просвітний Виділ, щоби в другій поло-

1) Прот. Ген. Ст. з 2. 12. 1916.

2) Прот. Ген. Ст. з 26. 2. 1916.

3) Прот. Ген. Ст. з 4. 3. 1916.

4) Прот. Ген. Ст. з 5. 6. 1916.

5) Прот. Ген. Ст. з 13. 5. 1916.

6) Прот. Ген. Ст. з 19. 2. 1916.

7) Прот. Ген. Ст. без дати (зараз по 28. 5. 1916).

8) Тамже.

9) Прот. Ген. Ст. з 17. 6. 1916.

10) Прот. Ген. Ст. з 30. 5. 1916.

вині жовтня їх назад віддати. І в такому становищі знаходилася Генеральна Старшина до кінця цієї доби. Вона здобула собі повагу й пошану в громаді. Не чуємо про ніяку опозицію до Генеральної Старшини з боку членів громади. І коли дехто з полонених бачив занадто упривілеговане становище Просвітного Виділу¹⁾, то Генеральна Старшина тішилася повною симпатією, бо тут голови чи заступники референтів виходили на верх з волі самих громадян і були з нею тісно зв'язані.

При такому положенні справи розстрій в Просвітному Виділі був для Генеральної Старшини зовсім небажаний. Коли сам осередок Генеральної Старшини показав нездатність до дальшої роботи, то, очевидно, Генеральна Старшина не могла в такому виді далі існувати; вона мусіла улягти великим змінам²⁾.

Побіч Генеральної Старшини стоїть Генеральна Рада, яка була своїм характером найвищою організацією в громаді, бо вона, вибираючи референтів і заступника голови Генеральної Старшини та генерального скарбника, тим самим формувала Генеральну Старшину. Вона складалася з цілої таборової Національної Секції, яка лічила 100 членів, з цілого Просвітного Виділу і з президії всіх товариств у громаді. Число всіх її членів виносило від 160 до 170. Але не зважаючи ні на це число, ні на її характер, Генеральна Рада не має цього домінуючого становища, яке має Генеральна Старшина. Коли створювано Генеральну Раду, то була, очевидно, думка оперти авторитет начальної влади о якусь ширшу організацію. Цєю опорою для Просвітного Виділу, чи

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 24. 7. 1916.

²⁾ Просвітний Виділ зложив на засіданню Генеральної Старшини з дня 9. 12. 1916 таку заяву: «Просв. Виділ уважає, що табір поступив в організаційнім життю так далеко, що П. В. пережився і стає як таборова організація непотрібним, тому всі члени П. В., як його відпоручники в таборовій праці, складають свої функції. — Пор. прот. Ген. Стар. з 9. 12. 1916.

для Генеральної Старшини мала власне бути Генеральна Рада. Її уважано в певній мірі як рід парламенту і це немов »парламент в самостійній Україні«. Але в дійсності сталося так, що Генеральна Старшина була дуже доброю підпорою для Просвітнього Виділу, а Генеральна Рада тільки чимось більше декоративним. Вона не показала за цілий час ініціативи, та йшла лишень стежками, які їй показувала Генеральна Старшина, згідно Просвітний Виділ¹⁾. Все ж таки вона формально являється законодавчим і почасти контрольним тілом. Тут ухвалено статут громади Самостійна Україна, тут затверджувано статuti товариств, які повставали в громаді²⁾. На Генеральній Раді давали звідомлення референти від поодиноких організацій (найменше чуємо про звідомлення самої Генеральної Старшини з її діяльності). В Генеральній Раді була також ревізійна комісія, яка предкладала тут свої звідомлення³⁾.

Але крім цього відбувалися на Генеральній Раді реферати з дискусіями на політичні теми. Це немов найвищий політичний семінар. І так в березні був реферат Лисенка на тему: »Наше відношення до заяви Мілюкова«⁴⁾ (де цей політик виступив з певними обіцянками що до українського народу). В квітні був реферат Яременка про »політичне положення українського народу«⁵⁾ і Скорописа-Йолтуховського про »земельну справу на Україні«⁶⁾. В травню Соломонів говорив не тему: »Мос-

¹⁾ Наприклад реферати, які мали відбутись на Ген. Раді, назначувала Ген. Старшина. — Пор. прот. Ген. Ст. з 1. 7. 1916.

²⁾ Прот. Г. Р. з 9. 2., 22. 2. і 13. 6. 1916 і звідомлення Тарасовського з 25. 3. 1916. Статут громади Самостійна Україна знаходиться в архіві С. В. У.

³⁾ Прот. Ген. Ради з 13. 6. 1916; дата мильно подана, має бути 13. 7. 1916.

⁴⁾ Прот. Г. Р. з 8. 3. 1916.

⁵⁾ Прот. Г. Р. з 5. 4. 1916.

⁶⁾ Прот. Г. Р. з 19. 4. 1916.

ковська держава і український нарід«¹⁾), в червні Миколаєвич про «національний рух у Галичині»²⁾ і врешті в липні призначено Вовчкові і Гладкому реферувати «про холмську справу»³⁾. В липні переривається діяльність Генеральної Ради і вона вже потім не збиралася в цій добі.

Коли Генеральна Рада має остільки законодатний характер, що затверджувала статuti товариств, то законодатну ініціативу передано так званій законодатній комісії, яка десь з початком червня повстала в громаді⁴⁾. Вона складалася з представників усіх товариств (кожне товариство вислало до комісії трьох людей) і була тим способом великою числём комісією⁵⁾. Обєм її діяльності не був однакож близче означений; вона мала ріжні пляни, як, наприклад, виробити плян просвітної роботи на окупованих землях⁶⁾, плян міжтаборового зїзду⁷⁾, але з виїздом людей на роботи в липні 1916. р. її діяльність перервалася і комісія розв'язалася, тим більше, що її основатель, член Просвітнього Виділу Сиротенко, виїхав в грудні 1916. р. з табору.

Обі начальні організації: Генеральна Старшина й Генеральна Рада, це те нове, що принесла реформа з лютого 1916. р. А нове було передовсім те, що подолані дійшли до більшого голосу при управі табором. Вже ж сама чисельність цих організацій заважила чимало і хоч Просвітний Виділ мав центральне становище в обох цих організаціях, то все таки він не мав цього значіння, що в добі попередній. Коли Просвітний Виділ пішов цєю дорогою в організації громади, то вона мусіла

¹⁾ Прот. Г. Р. з 17. 5. 1916.

²⁾ Прот. Г. Р. з 28. 6. 1916.

³⁾ Прот. Ген. Ст. з 1. 7. 1916.

⁴⁾ Прот. Т. Н. С. з 24. 5. 1916.

⁵⁾ Тамже.

⁶⁾ Прот. Ген. Ст. з 27. 5. 1916.

⁷⁾ Прот. П. В. з 23. 6. 1916.

скорше чи пізніше допровадити до цього, що він мусів стратити своє упривілеговане становище, а члени Просвітнього Виділу мусіли зрівнятись що до свого громадського становища з иньчими членами громади.

Одначе в цій добі не прийшло ще до цього, хоч виступає вже думка, що Генеральна Старшина, а не Просвітний Виділ є головною організацією в громаді, і що Просвітний Виділ, як що він має існувати, повинен би прийняти до свого складу не тільки українських офіцерів, але й иньчих визначних членів української громади¹⁾. Ці думки, хоч як вони характеристичні, не мали однако ж ширшого розголосу може тому, що авторитет Просвітнього Виділу був іще надто великий і полонені не мали смілости виступити з такими бажаннями. Коли приглянутись протоколам цих двох організацій, то вони дають цікавий образ. На перший плян висувається все голова Просвітнього Виділу, побіч него иньчі члени Просвітнього Виділу, а щойно потім ідуть полонені. Ці останні показують тепер далеко більше розуміння організаційної справи і способу провадити українську пропаганду в таборі, ніж це було попередно, хоч нераз замість річевої дискусії ішли розволіклі балачки громади.

Генеральна Старшина й Генеральна Рада, це організації, які давали напрям цілому життю громади. А це життя опиралося на підставах, збудованих в добі попередній. Коли в попередній добі творилися щойно організації ріжного типу, хоч деякі мали вже час навіть розвинутись добре, то в цій добі було вже все готове і великих новостей тут не видно. Усі організації, які попередно існували, розвивалися далше, а це, що повстало нового, не мало більшого значіння. Лишень роля деяких організацій змінилася в цій добі нераз значно. Це видно особливо що до Січі, яка стала одним з перших товариств у громаді і хвилями стояла на першому

¹⁾ Прот. Ген. Ст. в 24. 7. 1916.

пляні. З інших організацій можна хіба зазначити Соціальну Секцію, яка перетворилася в партійне товариство, а побіч цього виступає Просвітна Секція зі Шкільною Радою. Правда, деякі товариства не показували особливого розвою і стояли на місці, як наприклад через якийсь час Товариство імені Лисенка і Драматичне товариство імені Тобилевича, але занепаду

Члени Просвітного Виділу, голови таборових Товариств і мужі довірря на весну 1916. р.

ніде не бачимо. Виїмком може тут бути хіба Січ, яка по скорім розцвіті в часі від лютого до травня 1916. р. зачала потім підупадати що до своєї духової вартости. Взагалі це час, де все йде ще наперед, не видно цих темних сторін у життю громади, що їх видно пізніше.

Як в попередній добі, так і тепер найважливішою організацією являється Національна Секція. Вона перейшла в цій добі в своїй організаційній формі остільки зміну, що тепер могло належати до Національної Секції

1000 людей. Виходило це з того, що тепер кождий барак мав ставляти 10 людей так, що десять бльокових Національних Секцій по 100 люда могли би лічити тепер 1000 людей. А що кожда бльокова секція мала висилати до заряду таборової секції по 10 люда, то тим способом ця центральна секція лічила би 100 людей¹⁾. Діяльність цієї центральної секції, таксамо як і бльокових, тепер іще ширша, ніж це було давніше. Протоколи цих організацій, яких у часі від лютого до липня часом тижнево буває кільканацять, виказують велику скількість і різnorodність справ, які йшли під нараду. І так говорилося тут про січову справу у звязку з майбутньою німецькою офензивою²⁾, про те, що робити українцям і чого домагатись, як прийдеться назад вернути в Росію³⁾, про школу в таборі⁴⁾ і на Україні⁵⁾, про церков на Україні⁶⁾, про жидівське питання⁷⁾. Крім цього йдуть тут такі справи, як справа улаштування викладів і читань по бараках, справа кіна, справа складок на потерпівших мешканців у Карльсруге, які товариство збирало, справа пам'ятника умершим полоненим, справа порядку в таборі, справи кухні, які перебрали полонені в свої руки, справи запомог і т. п. Тут даються звідомлення: на таборовій Національній Секції, звідомлення з бльокових секцій, а на бльокових, звідомлення з таборової Національної Секції. Є те ж звідомлення з Центрального Комітету і звіти бараккових про настрій по бараках. Крім цього обговорювано тут

¹⁾ Прот. Т. Н. С. з 12. 2. 1916.

²⁾ Протоколи бльокових Нац. Секцій з березня і квітня 1916.

³⁾ Прот. Н. С. 6. бл. з 11. 3. 1916, прот. Н. С. 4. бл. з 12. 3. 1916, прот. Н. С. 3. бл. з 14. 3. 1916 і прот. Т. Н. С. з 11. 6. 1916.

⁴⁾ Прот. Н. С. 7. бл. з 24. 6. 1916.

⁵⁾ Прот. Н. С. 1. бл. з 20. 11. 1916, і звід. Іваницького з 26. 11. 1916.

⁶⁾ Прот. Т. Н. С. з 1. 12., 5. 12. і 15. 12. 1916.

⁷⁾ Прот. Н. С. 8. бл. з 24. 4. 1916.

методу української пропаганди в таборі, була мова про десятий бльок, до якого висилано людей шкідливих українській справі і т. п.¹⁾). Багато часу забирали також вибори до зарядів секцій. Аж до липня 1916. р. вибирано заряди лишень на один місяць, пізніше щойно уложено так, що заряди вибиралися на неозначений час і замість повних виборів відбувалися доповнюючі вибори, викликані виїздом людей з табору на роботи і приїздом на їх місце иньчих²⁾). Цей багатий зміст нарад Національних Секцій оправдує факт, що число засідань Національної Секції незвичайно велике. Сміло можемо сказати, що в цій добі відбулося понад 300 засідань Національної Секції³⁾). Що на цих засіданнях трачено час також і на пусті балачки, це правда, але взагалі ці засідання приносили велику користь, бо вчили людей обговорювати ріжнородні справи. Найцікавіші засідання були, очевидно, ці, де говорилося про політичні справи. Таким справам посвячено те ж чимало засідань. І так багато засідань посвячено січовій справі, яку звязувано власне з офензивою осередніх держав. Говорено про те, яку ролю сповнила би Січ на окупованих територіях і тому йшла агітація за тим, щоби вписуватись у Січ⁴⁾). Яку вагу прикладано до Січі, видно з цього, що з початком квітня ухвалено було на таборовій Національній Секції, що кождий член Національної Сек-

¹⁾ Пор. протоколи Т. Н. С. і бльокових Нац. Секцій з 1916. р.

²⁾ Прот. Ген. Ст. з 5. 6. 1916.

³⁾ Як що знаємо, що в найліпших часах Нац. Секція мала десять бльокових Нац. Секцій, з яких кожда відбувала засідання раз або два рази тижнево, то число засідань на місяць могло доходити до 60. Лютий, березень, квітень, травень, червень і пів липня — це час інтенсивного руху в Нац. Секції. На цей час випаде тому понад 300 засідань, а кільканацять треба покласти на осінь 1916. р.

⁴⁾ Протоколи бльокових Нац. Секцій в лютого, березня і квітня 1916. р.

ції обов'язаний належати до Січі¹⁾. Тай взагалі в березні, квітні тай іще в травню стоїть січова справа на засіданнях Національної Секції на першому місці. А ця різниця поглядів на січову справу, яка витворила в громаді дві групи, виразно теж виступала й тут у Національній Секції. Показується, що в Національній Секції було багато противників так Січі як товариства, як і зв'язування Січі з політичними комбінаціями. Наслідки були такі, що Національна Секція не прибільшувалась членами, а бували навіть і такі випадки, що дехто виступав з Національної Секції, не хочаючи бути січовиком²⁾. І хоч перевага в Національній Секції була певно по стороні прихильників Січі, то все таки знесено зараз у місяць пізніше (на початку травня) обов'язковість належати до Січі, щоби тим способом притягнути більше людей до Національної Секції³⁾.

Побіч січової справи другою політичною темою, яку теж часто реферовано на засіданнях, було питання, що робити українцям, як прийдеться їм вернутися в Росію. Такі теми підносили навіть і ті, що вірили в офензиву осередніх держав. І дискусії на ці теми були таксамо цікаві, як і в січовій справі. Результат цих дискусій, які відбувалися на весну 1916. р., був такий, що Україні конечно потрібна автономія⁴⁾, а деякі доходили до цього, що треба добиватися незалежної України, і що незалежна Україна можлива по війні⁵⁾. В кілька місяців пізніше, бо в листопаді 1916. р. станула Національна Секція на точці повної незалежности будучої Української Держави⁶⁾. Кілька засідань забрала справа школи на Україні і справа церкви. Але коли справа шко-

1) Прот. Ген. Ст. з 1. 4. 1916.

2) Прот. Н. С. 5. бл. з 8. 4. 1916.

3) Прот. Т. Н. С. з 6. 5. 1916.

4) Прот. Н. С. 5. бл. з 12. 3. 1916.

5) Прот. Н. С. 1. бл. з 12. 3. 1916 і звід. Чумака з 2. 7. 1916.

6) Прот. Т. Н. С. з 1. 11. 1916.

ли цікавила наших людей, то в справі церковній вони держали себе здалека. Характеристичним з цього погляду можуть бути два засідання таборової Національної Секції з грудня 1916. р. На засіданню з дня 1. грудня лишень член Союзу визволення України Скоропис-Йолтуховський і члени Просвітнього Виділу Безпалко, Катеринюк і Сиротенко обстоювали гадку, що церковна справа важна для української справи і її не можна легковажити, всі инчі не забирали голосу крім одного, який сказав, що шкода тратити часу на таку справу як церков¹⁾. Тесаме видко на другім засіданню з 5. грудня, де знов крім Скорописа, Безпалка й Шаловала ніхто не обстоював за церквою і ніхто не забирав голосу, хоч було 225 учасників²⁾.

Правда, на третім засіданню, посвяченому цій справі дня 15. грудня 1916. р., ухвалено резолюцію, яка домагається незалежної української церкви, але ця резолюція поставлена була певно або Скорописом-Йолтуховським, або кимось з членів Просвітнього Виділу, і хоч її ухвалено, то ледви чи з переконанням про важність цієї справи³⁾. Це відношення наших людей до церковного питання показує найліпше, які наслідки викликала у наших людей московська політика в церковній справі. І разом з тим нам ясно, чому в просвітній роботі в таборі церковна справа стояла на другорядному місці.

Очевидно, що так як усі товариства, так і Національна Секція перервала свою діяльність з виїздом людей на роботи в липні 1916. р. Протягом серпня й вересня не було ніяких засідань Національної Секції, а коли в жовтні вони знов зачалися⁴⁾, то не видко вже образу цієї цілої доволі скомплікованої організації. Це

¹⁾ Прот. Т. Н. С. з 1. 12. 1916.

²⁾ Прот. Т. Н. С. з 5. 12. 1916.

³⁾ Прот. Т. Н. С. з 15. 12. 1916.

⁴⁾ Прот. Т. Н. С. з 10. 10. 1916.

було наслідком малого числа людей в цім часі¹⁾ так, що була думка не відновляти бльокових Національних Секцій²⁾. Їх, правда, відновлено все таки і маємо звістки про кілька засідань бльокових Національних Секцій в листопаді 1916. р.³⁾, але це вже лише пережиток, який нагадував давніщі часи поширення організації. Організаційна форма Національної Секції, закресна на широкі розміри і призначена для 1000 людей, була завелика, від коли число людей в таборі було невелике.

В цій добі може Національна Секція виказатися зростом членів. Коли в другій добі їх число доходило до 500, то з початком квітня воно виносить кругло 600, а з початком травня понад 800 людей⁴⁾. Це було найбільше число, до якого дійшла Національна Секція. Через виїзд людей на роботи число членів Національної Секції підупало і з кінцем травня було лишень 508 членів, а з кінцем червня — 430⁵⁾. Коли потім у жовтні назад віджила Національна Секція, то членів назбиралось знов, і в грудні 1916. р. налічувано їх 320⁶⁾.

Найблизче ідейно звязане з Національною Секцією було товариство Запорожська Січ. Воно в цій добі дійшло до великого значіння і стало побіч Національної Секції найповажнішою організацією в українській громаді. День 27. квітня 1916. р. — це вершок значіння Січі в громаді. До цього часу вона, так сказати, мобілізувалася. Зближалася весна, а разом з тим сподівані

¹⁾ В жовтні і листопаді було присутніх у таборі людей: 1388. в грудні 1916 р.: 1324 людей. — Акти командантури рашг. табору з 1916. р.

²⁾ Прот. Т. Н. С. з 10. 10. 1916.

³⁾ Звід. Іваницького з 26. 11. 1916.

⁴⁾ Протоколи бльокових Нац. Секцій з квітня і травня 1916. р. Безпалко в своїм »Bericht über Aufklärungsarbeit . . .« подає число членів Н. С.: 840.

⁵⁾ Спис членів Н. С. з 26. 5. 1916 і 30. 6. 1916.

⁶⁾ Прот. Ген. Ст. з 9. 12. 1916.

події, які мали рішити долю України. До цього часу повинна бути Січ готова на всякий випадок.

Це лежало так у пляні члена Президії Союзу визволення України Скорописа-Йолтуховського, як і в пляні Просвітного Виділу, а передовсім його голови Безпалка. Тим пояснюється, що справа Січі виступила на перший плян у громадській роботі. Передусім подбано про те,

Вправи «Запорозької Січі» в Раштаті в 1916. р.

щоби, де тільки можна, провадилась агітація за Січею, і, як ми знаємо, це справді робилося в громаді. Подбано теж про се, щоби Січ відбувала свої вправи і такі вправи дійсно відбувалися протягом цілого часу до січового свята, а в останнім тижні провадились навіть дуже горячково¹⁾.

При тім усім видко було певну нервовість і поспіх у роботі. Треба було надігнати те, що досі не було

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 8. 4. 1916.

зроблено, бо ж Січ, хоч і називала себе товариством, в дійсности аж до квітня не мала належної організації, не мала навіть статута. Це як для товариства, з таким характером, давалося відчувати, тай важно було, щоби Січ на 27. квітня виступила як товариство добре зорганізоване. Тому подбано передовсім про статут і з початком квітня він був уже готовий. Дня 22. квітня 1916. р. скликано загальне зібрання січовиків, яке радило над статутом Січі¹⁾. Дня 24. квітня відбулося продовження наради, і тоді вибрано також полковника. Полковником став Микола Шаповал, полонений офіцер²⁾.

Статут був вироблений на підставі статутів австрійсько-українських січових стрільців, «Січей» і «Соколів». Це означало гімнастичне товариство з національним характером і почасти з військовою організацією. Але крім цього додано до статута ще спеціальні точки, які доторкали раштатської Січі. У першій із цих точок говорилося про завдання Січі на окупованих Німеччиною українських територіях, а саме про те, що Січ має помагати в адміністрації краєм і подбати про те, щоби різна господарка йшла правильно. Крім цього Січ мала освідомлювати національно українську людність. Другою такою точкою було те, що обов'язком Січі є взяти в свої руки нічну сторожу в таборі³⁾.

Перша точка була лише в частині виконана і то серед інших відносин, та не тільки січовиками. Другу точку виконувано ще перед ухваленням статута⁴⁾. Нічна сторожа складалася з початку не тільки з самих січовиків. Зроблено два роди сторожі. Одна сторожа, це були люде, по чотирьох з кожного бараку, які мали стояти біля дверей бараку й дивитися хто входить і виходить з бараку, контролювати, чи світло в бараці по-

¹⁾ Прот. ген. збір. Січі з 22. 4. 1916.

²⁾ Прот. ген. збір. Січі з 24. 4. 1916.

³⁾ Статут рашт. Січі.

⁴⁾ Прот. Ген. Ст. з 1. 4. і 15. 4. 1916.

гашене по дев'ятій годині, чи люде не грають у карти і т. п. Друга сторожа складалася з січовиків. Кождої доби мав назначувати кошовий атаман 20 людей, які діставали відповідну відзнаку і свиставку. Ця січова сторожа мала наглядати над цілим табором і контролювати таборову сторожу. Січова сторожа ділилася на чотири зміни, по п'ять чоловік. Обі сторожі мали сповняти свої обов'язки від 9 вечера до 5 годин рана.

Що до цього увійшла Січ на дуже добру дорогу. Це було дуже добре з педагогічного боку, бо наші люде бачили перед собою маленький зразок української адміністрації. Тай почувалися приємніше, коли замість німецьких лянштурманів бачили своїх людей. Впрочім Січ мала бути так зорганізована, що мала складати полк з 1000 людей, який ділився би на 9 сотень. Сотня мала би 4 чети, а чета ділилась би на десятки, десятки на два рої. Три сотні творять курінь.

Офіцерські ранги такі: хорунжий, поручник, сотник, осаул і полковник. Рядова старшина: роввий, десятник, четарь і господарь сотні. Крім полковника був також писарь, який був zarazом заступником полковника¹⁾.

Січ мала бути взагалі товариством, в яким мали наші люде вчитися карности, дисципліни. Це видно було з цілого поступовання передовсім полковника, а виразні докази цього маємо в його наказах, яких появилося 85²⁾). Для прикладу подаємо тут один такий наказ: »Наказ першому запорожському полкові Тараса Шевченка ч. 9.—5. 5. 1916. р. Раштат. § 1. В піч від 7. травня призначаю від другої сотні 20 січовиків під проводом Криловецького. § 2. Часто зустрічаю, що в деяких випадках січовики вживають московської команди ,позір'. Наказую у всіх випадках, де потрібна така команда, вживати не ,смірно', а ,позір'. § 3. Зачис-

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 20. 4. 1916.

²⁾ Вони знаходяться в архіві С. В. У.

ляються: в першу сотню Самоній ч. 8333. § 4. Січова орхестра на підставах §§ 23 і 24 статута Січі, це цілковито окремий відділ у полку і підлягає команді отаманського писаря, і тому всіх січовиків музикантів виключити із списків сотень, де тільки вони числяться, а отаманному писарю вести свій спис орхестри. За старшого в самій орхестрі признаю січовика Войціка ч. 28 601. § 5. Сьогодні при зустрічі на мій запит, якої він сотні, один січовик відповів, що він не знає. Звертаю увагу всіх сотенних отаманів на це і поручаю слідити за тим, щоби кождий січовик знав усі відділи, до яких належить, не дивлячись на те, чи живе він у бараці (січовім), чи поза баракком. Отаман полка, полковник Шаповал.» Навмисне наведено тут цілий цей «наказ», щоби зрозуміти, яка була думка у провідників Січі, що до надання характеру Січі. Цю думку можна було зреалізувати щойно від тоді, як Січ поставила себе на ноги, ухваливши свій статут кілька днів перед січовим святом. В часі січового свята ця думка не виступила ще виразно і це одна з обставин, що так ціла громада, як і сама Січ мали досить згідні погляди на Січ. Дотепер по січовому святі прокинулося якесь невдоволення між січовиками. Про те була вже мова при загальнім огляді життя громади в цих часах, а спеціально її відношення до Січі. Знаємо вже, що тут входили в гру справи високого політичного значіння. Але січовики подавали різні иньчі причини, закриваючи властиву. Січовики робили закиди й були невдоволені з порядків у Січі, що »без їх порозуміння заведено нічну сторожу«¹⁾. Дальше йдуть, особливо в червні, нарікання на поступовання полковника, що він видає розпорядки »без порозуміння з отаманною старшиною«²⁾ і т. п. Одначе властивою причиною була крім політичних мо-

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 13. 5. 1916.

²⁾ Прот. Ген. Ст. з 10. 6. 1916.

тивів неохота січовиків до дисципліни. Коли полковник хотів зробити з Січі щось на лад війська, то січовики вважали Січ за товариство, яке нічим взагалі не ріжнлося від Національної Секції, чи Товариства ім. Лисенка. І так належить¹ розуміти всі оті вискази про невдоволення січовиків, про що читаємо в протоколах. І треба сказати, що коли вважати Січ за товариство, де дисципліна стоїть на одному з перших місць, то січовики не показалися здібними зрозуміти завдання цього товариства тай не мали охоти це зрозуміти. Січ не показалася такою, якою повинна була бути, а була тільки слабим відбиттям січової ідеї. Іньча річ, що при всяких маніфестаціях Січ сповняла дуже добре свою роллю. Це видно було на святі з 27. квітня, а таксамо при иньчих нагодах, щоби нагадати, наприклад, злет Січі в день її патрона архистратига Михайла¹). При таких нагодах представлялися січовики, убрані в гарні, сині уніформи зі сивими баранковими шапками, дуже гарно і притягали до себе людей. Тим способом виявила Січ більшу придатність до маніфестаційних виступів, чим до сповнювання властивої січової роботи.

Що до числа січовиків, то так, як при иньчих товариствах, годі його докладно знати. Коли одні кажуть, що в день січового свята налічувалось членів Січі 300²), а другі налічують їх до 1000³), то тут заходить, очевидно, помилка. Це, що знаємо з письменних звісток, представляється так: в лютім мала Січ 150⁴), потім 200 членів⁵), в квітні 565⁶), з початком червня

¹) Звід. Шаповала з 22. 11. 1916.

²) Інформації В. Мороза.

³) Інформації Іваницького.

⁴) Звід. Ведмеда з 12. 2. 1916.

⁵) Звід. Ведмеда з 26. 2. 1916.

⁶) Bericht über die Aufklärungsarbeit in dem ukrainischen Kriegsgefangenenlager Rastatt für die Zeit vom 15. August 1915 bis Ende 1916. (Це звітommлення зроблене Осипом Безпалком при допоміг полонених.)

600¹⁾. В грудні було в таборі 340 січовиків²⁾. З кінцем 1916. р. було вписаних у Запорожську Січ 853 людей³⁾. Але як що зважимо, що власне з кінцем 1916. р. не було в таборі багато людей тай взагалі вони почавши від березня зачинали потрохи виїздити на робітничі команди, то можемо припустити, що найбільше число січовиків, зібраних разом у таборі, виносило коло 500.

Крім вправ, які відбувались у Січі, і засідань отаманної старшини відбувались ще і так звані генеральні зібрання Січі (віча). Є вістки про кілька таких зібрань. І так крім двох, про які вже вище згадано, відбулися такі три зібрання в червні⁴⁾, і одно в липні⁵⁾. Крім цього відбувались відчасу до часу злети Січі, бодай знаємо про такі злети в листопаді і грудні 1916. р.⁶⁾. На вічах обговорювано загальні січові справи й вибрано січову старшину, а злети робилися для удержання духа карності і єдності. До Генеральної Старшини стояла Січ у спеціальному відношенні. Січ, яка складала один полк під назвою «Перший запорожський полк ім. Тараса Шевченка», не мала кошового, а його місце займала Генеральна Старшина громади Самостійна Україна, яка, як найвища влада, затверджувала вибрану атаманську січову старшину⁷⁾.

Отсе та Січ, яка наробила розголосу не тільки в раштатськiм, але і по двох других українських таборах. Цей розголос був занадто великий, бо в дійсности змісту не показала Січ дуже багато. Своєю полвою в таборі вона на якийсь час відстрашила людей від приєднання до української громади, і була причиною різних здо-

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 10. 6. 1916.

²⁾ Прот. Ген. Ст. з 10. 6. 1916.

³⁾ Bericht я. в.

⁴⁾ Прот. заг. збр. Січі з 13., 14. і 15. червня 1916.

⁵⁾ Прот. січового віча з 4. 7. 1916.

⁶⁾ Прот. Ген. Ст. з 2. 12. 1916.

⁷⁾ Прот. Ген. Ст. з 5. 6. 1916.

гадів і чуток. Головне її значіння лежало однаков в цьому, що вона поставила українську справу на самостійницькій точці і показала масі, що в такім товаристві можна навчитися порядку й дисципліни. З Січі вийшов потім військовий відділ, який провадив українську пропаганду в етапнім терені, а навіть на самім фронті німецького війська. З Січі висилано потім людей на окуповані німецькими військами землі, Підляшше й північну частину Холмщини, де вони провадили між українським населенням просвітну роботу. Це сталося щойно 1917. р. і тим способом Січ з третьої доби являється підготовкою до цієї роботи. Що вона якусь частину людей привчила дисципліні, цього також не можна заперечити, таксамо й те, що вона розбудила тісніщі товариські взаємини між січовиками. Одно певне, коли хочемо бачити перший взірць української Січі, зложеної з українців з державної України, то маємо його у Раштаті. Ці Січі й вільне козацтво, що витворилося на Україні в часах революції в р. 1917., не різняться в засаді нічим від раштатської Січі.

Коли Запорожська Січ розвинулася в цій добі у велике товариство і відгравала в життю громади цілий час визначну роллю, то Аграрна Секція існувала лишень у першій половині цієї доби, тай то з деякими перервами. І так відбувала вона свої засідання¹⁾ в лютім, березні²⁾ і почасти в квітні³⁾. В травні її діяльність перервалася і зачалася наново щойно в половині червня сходинами на аграрнім семінарі, де читано реферати⁴⁾. Як товариство вона вже з кінцем червня не існувала, а в липні

¹⁾ Звід. Іваницького з 26. 2. 1916 і звід. Тарасовського з 4. 3. 1916.

²⁾ Звід. Іваницького з 4. 3. 1916 і 11. 3. 1916 і звід. Тарасовського з 11. 3. 1916.

³⁾ Звід. Тарасовського з 22. 4. 1916.

⁴⁾ Звід. Іваницького з 25. 6. і 1. 7. 1916.

перервалися і її сходи на аграрних семінарах ¹⁾. Число членів Аграрної Секції виносило около 300²⁾.

Цікаво представляється програма аграрної реформи, яку уложила комісія, вибрана для цієї справи, протягом березня 1916. р. в цій Секції. Вона показує нам, чого саме бажали деякі з наших людей. В програмі говориться між иньчим так: 1) Усі маєтки державні, церковні й удільні передать на власність держави, 2) маєтки наслідственні поверх 1000 десятин конфіскуються, 3) маєтки куплені за налічні гроші будуть відкуплені державою поверх 300 десятин. Як бачимо, цей проєкт аграрної реформи був уміркований в порівнянні з цією аграрною реформою, яку зачала впроваджувати Центральна Рада в осіні 1917. р.

Далеко більш радикальний був проєкт, виставлений Аграрною Секцією що до адміністрації на Україні. Ціла адміністрація мала би спочивати на громадських підставах, на самоуправі хуторів, сіл, волостей, повітів і округів. На чолі цих адміністраційних одиниць стояли би Ради, які походили би з вибору і які потім вибирали би управи. Усе тут консеквентно переведено від самої долини аж до самої гори — до українського парламенту. Цей проєкт показує, які були гадки у наших інтелігентніших людей в цім часі. З ідеєю української держави звязувано такий політичний лад на Україні, якого не бачимо ніде на світі, навіть у найбільше демократичних державах. Це була, очевидно, фантазія, яка не рахувалася з життям, але вона була до вподоби нашим, навіть інтелігентним людям, які тут були в таборі. Це доказ, як наші люде не були при звичаєні реально думати в політиці, критикуючи порядки в Росії, ставили собі перед очима якусь нездійсниму фантазію.

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 5. 6. 1916 і Безпалка »Bericht über Aufklärungsarbeit . . .«.

²⁾ Безпалка »Bericht . . .«.

Наші люде не могли цього зрозуміти, що народ неграмотних, яким ми себе мусимо рахувати, не може провадити людства й тому не може робити щось такого, чого не відважились зробити у себе навіть найбільше просвічені народи. По таких проєкті трохи несподіванкою являється ця точка програми Аграрної Секції, що кождий горожанин обов'язаний до військової служби¹⁾. Чи це добре було, що провідники роботи в Аграрній Секції показували масі полонених такі недостижимі ідеали — се ніяка справа, але одно певне, що малюючи такий образ будучої Української Держави, вони знали напевне, що такий образ подобається нашим людям та готов навіть і пасивних чи навіть ворожих до українства людей прихилити до української справи. Як би тут у цьому була яка метода, то її треба би назвати демагогічною.

Учителі народної школи в таборі з початку 1916.

Що до Просвітної Секції, то вона представляється в цій добі дуже добре, бо розвиває дуже живу діяльність, не зважаючи на те, що число її членів невелике й не

¹⁾ Програма Аграрної Секції, відпис із записок Іваницького у автора.

доходить навіть до 30 людей¹⁾). Це організація, яка дала найбільше реального у просвітній роботі в таборі. Просвітна Секція укладала план викладів, які мали відбуватися в таборі, і під її зарядом стояла народня й господарська школи. Тут укладалися теж плани шкільної науки і тут здавалися звідомлення зі стану науки. Просвітна Секція називалася з початку Просвітним Виділом Полонених Учителів²⁾). Для обговорювання педагогічних справ утворено було в листопаді при Просвітній

Перша класа А, народньої школи з 1916. р.

Секції так звану Шкільну Раду, яка в грудні 1916. р. мала 16 членів³⁾). Ця Шкільна Рада опікувалася народною школою. На чолі школи стояв директор школи (фот. ст. 207.).

Народня школа повстала з курсів, які в попередній

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 9. 12. 1916.

²⁾ Так називала вона себе в протоколах з лютого, березня і квітня 1916. Від травня 1916. р. вона називається в протоколах Просвітною Секцією.

³⁾ Прот. П. С. з 29. 11. 1916.

добі відбувалися по різних місцях табору. Децентралізація шкільної науки в другій історичній добі громади була наслідком почасти випадкових обставин, почасти була викликана потребою територіального зближення до маси полонених. А сценіралізовання шкільної науки могло мати ці великі користи, що наука набирала повної одноцільності й систематичности. Коли утворено народню школу, то, очевидно, пороблено класи, до яких

Третя класа народньої школи з учителями:
Іваницьким (х), Евгеном Гуцайлом (хх), Яковом Тарасовським (ххх)
і Олександром Крижановським (-) з 1916. р.

входили ученики відповідно до свого знання. Школу утворено в лютім 1916. р. і вона обіймала три класи з кількома відділами. Таких відділів було в червні 11 ¹⁾ (фот. ст. 208. і 209.).

Наука в народній школі йшла від лютого до поло-

¹⁾ Звід. Іваницького з 25. 6. 1916.

вини травня 1916. р. Потім відбулись іспити¹⁾. Ціллю іспитів було переконатися про поступ учеників і перенести їх зараз до вищої класи. По двотижневих фєріях отворено знов школу, але вже з чотирма класами й тоді наука йшла цілий червень і пів липня²⁾. З виїздом учеників на роботи наука припинилася, щоби потім знов зачатись у жовтні 1916. р.³⁾.

Число учеників у різних часах було різне; в лютім має школа 500 учеників⁴⁾, розміщених у трьох класах. У квітні число учеників вагається між 400 і 600⁵⁾, в травні держиться числа 500⁶⁾, а в червні і липні коло 550⁷⁾. З кінцем листопада число учеників налічує 160⁸⁾, а в половині грудня 1916. р. 323 учеників⁹⁾. До кожного з цих чисел треба додати ще якусь частину учеників, що ходили тільки на науку німецької мови, а було їх від 98 до 136¹⁰⁾. Тим способом максимальне число учеників виносило коло 650. Як що узгляднимо; що в квітні виїхало на роботи коло 200 учеників і вони вже не були влічені в статистику, почавши від травня, та що від травня до липня могли також деякі ученики виїхати на робітничі команди, а вкінці додамо ще цих 323 нових учеників з грудня 1916. р.¹¹⁾, то виходило би, що протягом цієї доби відбуло науку в народній школі коло 1000 учеників. Крім народньої школи основано в червні ще господарську школу, яка лічила 120 учеників¹²⁾ (фот.ст.211.).

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 13. 5. 1916.

²⁾ Прот. П. С. з 8. 6. 1916 і прот. Ген. Ст. з 1. 7. 1916.

³⁾ Прот. Ген. Ст. з 28. 10. 1916.

⁴⁾ Прот. Ген. Ст. з 26. 2. 1916.

⁵⁾ Звід. Волосова з 1. 4., 9. 4. і 22. 4. 1916.

⁶⁾ Звід. Волосова з 7. 5. 1916.

⁷⁾ Звід. Іваницького з 25. 6. 1916.

⁸⁾ Прот. Шкільної Ради з 25. 11. 1916.

⁹⁾ Прот. Шкільної Ради з 14. 12. 1916.

¹⁰⁾ Звід. Мороза з 26. 2. і 18. 3. 1916.

¹¹⁾ Прот. Шкільної Ради з 25. 11. 1916.

¹²⁾ Звід. Іваницького з 1. 7. 1916.

З цього бачимо, що Просвітна Секція може в цій добі виказатися гарними результатами. Цих 1000 людей, які перейшли народню й господарську школи, свідчать найліпше про діяльність цієї Секції. Крім народньої і господарської школи улађжувала Просвітна Секція або сама, або з поручення Генеральної Старшини виклади, які таксамо як і в другій добі мали першорядне значіння.

Господарські Курси з учителем Евгеном Сергієвом (х).

Соціальна Секція переходить в цій добі важні організаційні зміни й розширяє свою діяльність. Вона децентралізується так, як це було в Національній Секції, тільки ця децентралізація оперта на иньчих підставах. Коли Національна Секція потворила бльокові секції з тим, що кожда бльокова секція мала провадити просвітну роботу в своїм бльоці, то Соціальна Секція видала з себе губерніяльні комітети, відповідно до губерній, з яких складається українська територія. Ця різниця в

організації не була випадкова, а була наслідком різниці що до цілей, які поставила собі Соціяльна Секція. Національна Секція мала на меті ширити просвіту в таборі і коли організувалася, то власне для цієї мети. Інакше стояла справа зі Соціальною Секцією. Вона, користаючи з таборових обставин, організується на те, щоби провадити в будучині на українській території соціалістичну роботу. Такий бодай був план провідників Соціальної Секції. До самої просвітної роботи в таборі стояла Соціяльна Секція досить здалека. Навіть така справа, як січова мало коли приходила під дискусію в Соціальній Секції. Вона так замкнулась у своїх суспільних міркуваннях, що не цікавилася політичними питаннями, які торкались України. Впрочім Соціяльна Секція стоїть на становищі, що полоненим прийдеться вертатись у Росію¹⁾. Взагалі не видно було добре звязку між соціалістичною пропагандою і українською справою.

Що так було, це наслідок тактики провідників Соціальної Секції. Провідники були справді соціалістами, а деякі з них стояли на інтернаціональних поглядах. Це видно, наприклад, з реферату Соломонова про «зв'язь організації в Росії» з червня 1916. р., де референт каже, що для соціаліста з України все одно, чи вступити в російську соціалістичну організацію, чи мати свою власну українську, яка йшла би рука в руку з російськими організаціями²⁾. Що провідниками Соціальної Секції провадилася соціалістична пропаганда, на те можуть вказувати такі дискусії, як наприклад про боротьбу з капіталізмом, в квітні 1916. р.³⁾.

Іньча річ, як ставилися члени Соціальної Секції до таких поглядів. Для них найважливішою справою був

¹⁾ Прот. С. С. з 21. 2. 1916, прот. гуртка волинської губернії з 2. 4. 1916, прот. київського губерн. гуртка з 5. 4. 1916 і прот. С. С. з 25. 10. 1916.

²⁾ Прот. гуртка полтавської губернії з 9. 6. 1916.

³⁾ Прот. гуртка полтавської губернії з 19. 4. і 17. 5. 1916.

не соціалізм, а аграрна реформа. Це видно дуже добре з протоколів засідань губерніяльних комітетів¹⁾. Тай взагалі вони радше займаються селянством, ніж робітництвом так, що аж провідники Соціальної Секції нагадують членам, що треба більше цікавитися робітництвом, як хліборобами²⁾. І коли на засіданнях нічого не говорилося про українську справу, то причина тут знов не в самих членах Соціальної Секції, а в її провідниках, бо ж ті самі члени Соціальної Секції, знайшовшись на засіданнях Національної Секції, зовсім инакше ставились до української справи. Взагалі треба сказати, що коли у провідників Соціальної Секції була думка зорганізувати в таборі соціально-демократичну партію, то це удалось їм настільки, що до кінця цієї доби перейшло через Соціальну Секцію коло 200 людей, але дійсних соціалістів, як видно, не вдалось їм мати більше, як кільканацять³⁾. Не зважаючи на те, товариство розвивалося доволі добре. Крім загальних сходин цілої Соціальної Секції, які відбувалися звичайно що два тижні, відбувалися ще раз на місяць засідання губерніяльних гуртків. І так є відомости про такі засідання гуртків: київського, полтавського, харківського, катеринославського, подільського й волинського⁴⁾. В липні перервалися засідання разом з виїздом людей на роботи і потім не чуємо вже про них до кінця цієї доби. Відбувалися цілий час лише сходи всіх членів Соціальної Секції, які перебували в таборі.

Число членів Секції збільшилося в цій добі значно.

¹⁾ Прот. С. С. з 27. 6. 1916, прот. гуртка полтав. губернії з 17. 5. 1916 і прот. гуртка волинської губернії з липня 1916.

²⁾ Прот. полтавського гуртка з 17. 5. 1916.

³⁾ Безпалко в »Bericht über Aufklärungsarbeit ... « подас число членів С. С. 189.

⁴⁾ В архіві С. В. У. знаходяться протоколи засідань гуртків українських губерній від квітня до липня 1916. р.

Коли в половині лютого воно виносило лишень 25¹⁾, то в березні дійшло воно до 72²⁾, в квітні до 114³⁾. В травню доходило воно до 150 людей і на цім припинилося, бо хоч прибували деякі нові члени, то иньчі виїжджали на роботу. В серпні було в таборі тільки коло 20 членів⁴⁾, а в грудні 1916. р. воно дійшло до 70 людей⁵⁾. В часі від серпня до грудня 1916. р. вступило нових членів 52⁶⁾. Цей постійний зріст членів Соціальної Секції показує, що Товариство поступово здобувало собі популярність серед громади. Коли воно з кінцем цієї доби налічувало в таборі 70 членів, то це досить поважне число, як що зважити, що взагалі всіх свідомих громадян у таборі не було більше як 500—600.

Очевидно, наші люде йшли туди дякуючи цьому, що в цім товаристві був опозиційний настрій до буржуазії, а її власне вважали наші люде за ворога аграрної реформи.

Товариство мало свою бібліотеку, а члени мусіли платити вкладки, які йшли досить правильно. Фонди зібрані тим способом йшли на покриття видатків адміністрації. З цих фондів видано також на видрукування «Програми і статуту української Соціально-Демократичної партії в Росії».

Позитивного для національного освідомлення дало Товариство не дуже багато. Найбільша користь була хіба в цьому, що наслідком цього, що на засіданнях давано звідомлення з різних околиць України, діставали члени товариства відомости про тамешні відносини. Товариство уладжувало також реферати на суспільнім

1) Прот. С. С. з 13. 2. 1916.

2) Прот. С. С. з 12. 3. 1916.

3) Прот. С. С. з 18. 4. 1916.

4) Прот. С. С. з 21. 8. 1916.

5) Спис членів С. С. з грудня 1916.

6) Тамже.

семинарі¹⁾. В деякій ідейній залежності від Соціальної Секції стояла організація шевців і кравців. Їх згуртовано в серпні 1916. р. і вони мали свої засідання, на яких бувало 60—150 учасників²⁾.

Побіч Соціальної Секції, яка завдяки своєму характерові займала в громаді виїмкове становище, була тут іще одна організація, яка з українською громадою була звязана більше формально, чим фактично. Це був так званий «Жидівський Просвітний Виділ у раштатському таборі полонених». Формально це товариство звязане було остільки, що мало свого референта в Генеральній Старшині, але зрештою воно йшло собі своїми дорогами. Правда, ці дороги повинні були бути рівнобіжні до української справи, бо в таборі лишилися саме лише такі жиди, що прихильно ставилися до українства, але відомостей про діяльність цієї жидівської організації я не міг роздобути. Звісно лише, що ця організація повстала в червні 1916. р.³⁾ і в липні налічувала 50, а в грудні 34 членів⁴⁾. В статуті так зазначається мета цієї організації: підносити серед жидів національну свідомість і їх культурний уровень; організувати їх на ґрунті свідомости й спільности інтересів та завдань жидівського і українського народу. Жидівський Просвітний Виділ підлягає громаді «Самостійна Україна», а в національних справах жидівському Бюро⁵⁾. Його наради відбувались у жаргоні так, що наші люде не могли довідатися, що там говорилося. Тай впрочім те і не дуже їх цікавило. Взагалі жидівське питання не порушувалося в громаді, ні в рефератах, ні в ширших дискусіях. Знаємо лишень про один реферат про жидівську справу, який

¹⁾ Безпалка »Bericht über Aufklärungsarbeit . . .«

²⁾ Звід. Бензі з 7. 8. і 15. 8. 1916.

³⁾ Прот. Ген. Ст. з 5. 6. 1916 і прот. Г. Р. з 13. 7. 1916.

⁴⁾ Прот. Ген. Ст. з 9. 12. 1916.

⁵⁾ Статут жидівського Просвітного Виділу в рашт. таборі полонених.

з кінцем квітня відбувся на засіданню Національної Секції в 8-ім бльоці ¹⁾).

Невеличкою, але дуже важною організацією був Редакційний Комітет. Утворений перший раз у грудні 1915. р., він змінив свій склад і зорганізувався наново з кінцем лютого 1916. р.²⁾). Він складався з кільканадцяти людей і число його не перевишало 20³⁾). Докладніших якихось організаційних форм він не мав аж до початку липня 1916. р. В липні він дістав назву «Редакційна Секція» й зорганізувався на взір товариства. На чолі його стоїть Редакційна Рада, яка складалася з голови, писаря, редактора, двох коректорів і по одному представникові від Генеральної Старшини, Просвітного Відділу, Національної й Соціальної Секцій. Ця Рада відбувала свої засідання, а крім цього відбувалися зібрання всіх членів Редакційної Секції ⁴⁾). Але на засідання Ради приходили й інші члени Товариства, так що ці засідання були досить численні. Це роблено тому, щоби більша кількість людей могла придивлятися редакторській роботі. Щойно в листопаді обмежено засідання Редакційної Ради тільки до членів Ради ⁵⁾). В цім часі було вже доволі людей, які приглянулися роботі, а присутність на засіданнях більшого числа людей була трохи не вигідна.

Видавання часописі «Розсвіт» ішло дуже старанно. Це видно протягом цілого часу цієї доби. Засідання відбувалися два рази тижнево і на них читано матеріал, приготований до найблизчого числа, та обговорювано теми статей до дальшого числа. Матеріалу було звичайно багато, а давали його передусім самі полонені ⁶⁾).

¹⁾ Прот. Н. С. 8. бл. 24. 4. 1916.

²⁾ Звід. Слюсаря з 21. 2. 1916.

³⁾ Протоколи Ред. Комітету від лютого до кінця червня 1916. р.

⁴⁾ Прот. Ген. Ст. з 1. 7. 1916.

⁵⁾ Прот. Ред. Ради з 13. 11. 1916.

⁶⁾ Пор. наприклад протоколи Ред. Ради з листопада 1916.

Доперва по докладній дискусії і по прийняттю статей Редакційною Радою можна їх було помістити в часописі. Особливо стояла добре редакційна справа починаючи від жовтня 1916. р. Тоді також ухвалено видавати часопись замість раз у тиждень, два рази тижнево, і від листопада вона дійсно так виходила¹⁾. В листопаді ухвалено також знов переорганізувати Редакційну Секцію, але до цього не прийшло вже в цій добі²⁾.

Друкарня С. В. У. в раштатському таборі, де друкувалась часопись «Розсвіт».

Побіч Редакційної Секції стояв »Адміністративний Комітет«, який складався з десятиох людей, висланих сюди Національною й Соціальною Секціями³⁾. Комітет займався адміністративними справами й експедицією часописі на робітничі команди та до двох других україн-

¹⁾ Прот. Ред. Ради з 6. 11. 1916.

²⁾ Прот. Ред. Ради з 20. 11. 1916.

³⁾ Прот. Ред. Комітету з 17. 2. 1916.

ських таборів. В таборовій друкарні друкувалися крім часописів ще й деякі книжочки, всякі оголошення, за- мовлені таборовими організаціями і т. п. (фот. ст. 217.).

Про Товариство ім. Лисенка приходить ся небагато сказати. Воно стояло на тих самих підставах, на які його поставили конституючі збори з 31. січня 1916. р. Зміна настала лишень остільки, що воно з кінцем цієї доби зєдналося з Драматичним Товариством ім. Тобилевича під спільною фірмою «Артистична Секція», задержуючи свою автономію¹⁾. Це зроблено, очевидно, з практичних зглядів, бо як з одного боку Товариство ім. Тобилевича потребувало хору й оркестри під час театральних вистав, так з другого боку Товариство ім. Лисенка могло користати й ділитися спільно з Драматичним Товариством з доходів, які приносили театральні вистави. Товариство мало хор і оркестру. В листопаді впроваджено науку елементарних засад музики, на яку вписалося 60 слухачів²⁾. Число його членів було досить велике, бо виносило від 103 до 128³⁾, а навіть дійшло раз до 160⁴⁾. В Товаристві управлялася переважно, як і в попередній добі, концертна музика, хоч були пляни поставити спів на ширших підставах⁵⁾. Більших концертів відбулося чотири: один в лютім⁶⁾, два в квітні⁷⁾ і один у червні в честь Ів. Франка⁸⁾. Особливої діяльності товариство не показало⁹⁾, не зважаючи на те, що число його членів було досить велике. Назва, яку Товариство прийняло на означення спілки з Товариством

¹⁾ Прот. Драмат. Тов. ім. Тобилевича з 15. 11. 1916.

²⁾ Звід. М. Вовчка з 20. 11. 1916.

³⁾ Звід. Полякова з 13. 5. і 20. 5. 1916.

⁴⁾ Прот. Ген. Ст. з 9. 12. 1916.

⁵⁾ Прот. Ген. Ст. з 15. 7. 1916.

⁶⁾ Звід. Полякова з 4. 3. 1916.

⁷⁾ Звід. Полякова з 8. 4. 1916 і Розсвіт з 27. 4. 1916.

⁸⁾ Звід. Полякова з 17. 6. 1916.

⁹⁾ Прот. Ген. Ст. з 18. 3. 1916.

ім. Тобилевича, є, очевидно, зовсім невідповідна. Вона знову показує, як наші люде робили помилки навіть у звичайних справах, як що їм хто не звернув на те уваги. Не маючи ніяких протоколів, не можемо нічого сказати про настрій в Товаристві. Що оркестра далася ужити для цілей Січі і що члени оркестри вписалися у Січ як музиканти, це доказ, що українська ідея заходила навіть і до таких ріжнородних елементів, які були між членами оркестри. Не маємо також підстави думати, щоб в хорі перебували які неприхильні або насивні до українства люде, колизнаємо тогочасний настрій громади. Люде видко горнулися до музики з охотою і коли Товариство не пішло в цій добі наперед, а стояло на місці, то через те, що не мало фахових сил до ведення хору.

Полонений Кривусів у ролі запорожця у «Степовім Гостю» на сцені театру.

Драматичне Товариство ім. Тобилевича зєдналось з Товариством Лисенка. До цього часу воно стояло зовсім самостійно, порозуміваючись лишень з Товариством Лисенка, як що ішло о спільні виступи. За цілий цей час не перейшло воно ніякої організаційної зміни в своїм

устрою. Як і перше, так і тепер усі члени Товариства (а число їх доходило звичайно до 56)¹⁾ збиралися найменш раз у тиждень для рішення всяких справ Товариства. На цих засіданнях укладано репертуар на будуче, а при тім усім ішла оцінка попередньої вистави. З цього боку цікаві деякі протоколи особливо з жовтня, листопада й грудня 1916. р. Між артистами бували нерозуміння, але це треба вважати за виїмок, а

Кооперативна Чайна Спілка в раштатському таборі.

взагалі відносини між ними були нормальні²⁾. Товариство улаштовувало вистави театральні, а часом разом з Товариством Лисенка вокальні вечери, звичайно що неділі. Лишень у травні не було представлень, бо тоді видко якийсь розстрій в Товаристві. Нема їх, очевидно, в серпні й вересні підчас пільних робіт, але від жовтня

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 9. 12. 1916.

²⁾ Прот. Драм. Тов. ім. Тобилевича з 29. 5. 1916.

воини відбувалися наново. В осені розширено сцену і це уможливило давати вистави, що вимагали більшої обстанови. Дохід з представлень ішов на потреби Товариства, а часом і на загальні цілі, як наприклад на Соціяльну Секцію, чи на заїмогову касу¹⁾. Уладжувано також часом бенефісові представлення для артистів²⁾. Що до настрою в Товаристві, то він був чисто український, а між артистами було кілька визначних сил, як наприклад Бондаренко, Біличенко і Кривусів (фот. ст. 219).

Визначні малярі з української громади: Десятовський (х)
Балицький (хх) і Шилін (ххх).

Українська Кустарна Спілка перейшла в цій добі деякі організаційні зміни. Малярню, яка в попередній добі стояла цілком окремо, тепер звязано тісніще з кустарною спілкою, а крім цього повстав також у Товаристві гончарський відділ³⁾. Тим способом робітня Товариства обнімала три діли: 1) різьбарню й токарню,

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 4. 3. 1916 і прот. Драм. Тов. з 20. 3. 1916.

²⁾ Прот. Ген. Ст. з 1. 4. 1916.

³⁾ Звід. Парашука з 28. 9. 1916.

2) малярську школу і 3) гончарню. З кінцем лютого упорядковано ліпше адміністрацію в Товаристві. Щотижня відбувалися засідання заряду, і від часу до часу загальні збори. Число членів не збільшилось в цій добі і держалось між 45—60¹⁾. Але за те видко великий поступ що до національного освідомлення членів. В цій добі стала Кустарна Спілка товариством з чисто українським характером. Це видко з цього, що всі члени Товариства були обов'язані носити національні відзнаки²⁾, а з доходів призначувано часом дещо на просвітні цілі³⁾.

Важні зміни в цій добі перебула Кооперативна Чайна Спілка. Передовсім вона стала теж чисто українським товариством. Це показує найліпше ухвала загального зібрання Чайної Спілки з кінцем травня 1916. р., якою зобов'язано всіх членів Товариства носити національні відзнаки⁴⁾. Коли можна було таку ухвалу переперти, то це виразно показує, які наслідки мала просвітна робота в таборі. Це видко було і по датках, які призначувано з чистих зисків. На першому місці стоять датки, ухвалені на просвітну роботу в таборі. До 14. серпня 1916. р. призначено на цю ціль 608 44 мк. Далі йде сума 220 мк. на «Робітничий Прапор», 50 мк. на рапштатських і 50 мк. на львівських сиріт⁵⁾ і т. п. Торговельний рух ішов теж добре; протягом двох тижнів виказувала Спілка коло 400 мк. чистого доходу⁶⁾. Правда, число членів зменьшилося трохи на якийсь час і, наприклад, з кінцем лютого виносило тільки 1028 членів, але це було через те, що багато людей виїхало на роботу⁷⁾. В червні і липні було всіх членів спілки

¹⁾ Звід. Парашука з р. 1916 і прот. Ген. Ст. з 9. 12. 1916.

²⁾ Прот. заг. зібрання Кустарної Спілки з 18. 3. 1916.

³⁾ Звід. Парашука з 17. 6. 1916.

⁴⁾ Прот. заг. зібрання Чайної Спілки з 29. 5. 1916.

⁵⁾ Спис жертв з 14. 8. 1916.

⁶⁾ Звід. Бахталовського з 20. 2. 1916.

⁷⁾ Тамже.

понад 2000¹⁾). Вирочім вступ до спілки був дозволений лише тим людям, що належали вже до якогось товариства в громаді²⁾). В організації заряду зайшли деякі зміни, а власне тепер подвоєно адміністраційний час заряду і він обіймав два місяці³⁾). Це зроблено тому, що часті зміни в заряді впливали некорисно на ведення справ Спілки. На загальних зборах Спілки було все звичайно половина, часом менше членів⁴⁾). Діловодство провадилося порядно так, що з цього боку не було ні-

Старші бльоків і бараків з головою Генеральної Старшини
Осипом Безпалком (х) в 1916. р.

чого до бажання. Товариство уладжувало також у своїх кімнатах реферати на теми по кооперації, на яких бувало 100 до 140 людей⁵⁾). Була теж в Товаристві невелика бібліотека з книжками по кооперації. Діяльність

¹⁾ Безпалка »Bericht über Aufklärungsarbeit . . .«.

²⁾ Там же.

³⁾ Прот. Г. Р. з 31. 5. 1916.

⁴⁾ Звід. Бахталовського з р. 1916.

⁵⁾ Звід. Бахталовського з 20. 2. 1916.

Товариства значно поширилася, відколи Спілка взяла в свої руки кантину, яка була досі в німецьких руках. В кантині продавалися не тільки засоби поживи, з яких найважкіші були тоді оселедці, але також і всякі предмети як ножики, спинки, щітки і т. п. Це сталося в осені 1916. р. і від того часу Кооперативна Чайна Спілка прийняла назву «Єдність»¹⁾ (фот. ст. 220.).

Центральний Комітет змінив в цій добі цілковито свою фізіономію і коли в попередній добі його склад був дуже невиразний, як що розходилося о національну свідомість його членів, то в цій добі справа представляється інакше. Він і далі опирається на широких демократичних основах, бо всі мешканці табору мали право вибору, але видно, що при виборах потрапили члени української громади здобути перевагу, і тому в Центральнім Комітеті бачимо самих свідомих людей. І тим поясняється те, що Центральний Комітет перепровадив у себе в квітні ухвалу, що всі члени його мають належати до Січі²⁾. Це, очевидно, велика зміна, як що згадати Центральний Комітет з попередньої доби, якого існування здавалось деяким непотрібним і шкідливим для української просвітної роботи. Не було вже тепер сумнівів, чи Центральний Комітет має існувати в громаді. Центральний Комітет сповняв свої функції як давніше, значить, мав у своїм заряді дарунки, що приходили від Червоного Хреста, але тепер його діяльність поширилася завдяки цьому, що самі полонені перебрали в свої руки кухні³⁾. Він мав нагляд над кухнями і в цій справі входив у порозуміння з бльоковою старшиною⁴⁾. І треба сказати, що Центральний Комітет сповняв своє завдання зовсім добре. Контрольні комісії вислані від Генеральної Ради знаходили звичайно усе в

¹⁾ Прот. засідання заряду тов. Єдність з 21. 11. 1916.

²⁾ Звід. Кішанського з 22. 4. 1916.

³⁾ Звід. Іваницького з 25. 6. 1916.

⁴⁾ Прот. Г. Р. з 17. 5. 1916.

порядку, а коли траплялись виїмки, то їх громада гостро осуджувала. Центральний Комітет заряджував також фондами, видаваними командантурою, призначеними для бідніщих.

Політика не лежала в програмі його діяльності і він взагалі не виходив поза справи дарунків і запомог. Як попередно, так і тепер скликував Центральний Комітет таборів віча. Вони відбувалися що тижня, часом що два тижні. Їх порядок денний був звичайно один і тойсам: таборів справи, світові події і вільні внесення. При таборових справах ішла мова про дарунки, прислані Червоним Хрестом, про їх розділ то що. Над цими темами провадилася нераз дискусія, яка прибирала навіть бурливі форми, як це видно, наприклад, на вічу з 13. вересня 1916. р.¹⁾ Але оправданої причини не було властиво до цього. Коли було невдоволення, то звичайно тому, що нераз за поволі йшла справа з роздачею дарунків, або йшло о те, що командантура бажала, аби дарунки з Червоного Хреста висилати також і на робітничі команди, тимчасом мешканці табору бажали більшу частину або і все полишити в таборі. При світових подіях говорено передовсім про те, що робилося на фронтах у звязку з європейською політикою, при чім ставилися нераз гороскопи в українській справі. Часом приходили на порядок денний і спеціальні політичні справи, як наприклад справа незалежної Польщі і відокремлення Галичини²⁾, або погляд на панування цісаря Франц-Йосифа I³⁾ (з нагоди його смерті). Реферати мали члени Просвітного Виділу і то саме цивільні його члени, а коли приїжджав член Союзу визволення України Скоропис-Йолтуховський, то він кори-

¹⁾ Звід. Безпалка з 13. 9. 1916.

²⁾ Звід. Безпалка з 11. 11. 1916. — Це віче було уладжене Національного Секцією. — Пор. письмо П. В. до С. В. У. з 9. 11. 1916.

³⁾ Звід. Безпалка з 25. 11. 1916.

став завсіди з нагоди, щоби сказати слово на вічу¹⁾. По рефератах відбувалися дискусії. При третій точці ставилися звичайно внесення, які торкалися життя-буття полонених у таборі. В цій добі виглядали, очевидно, віча зовсім инакше, чим давніше. З протоколів виходить, що не було ніяких ворожих виступів проти української справи, а нераз віча кінчалися повним одушевленням учасників, як це бачимо на вічу з 6. грудня 1916. р., коли учасники віча відспівали на закінчення «Ще не вмерла Україна» і «Не пора москалеві й ляхові служити»²⁾. Участь у вічах була в цій добі загально взявши меньча, чим в попередній добі³⁾. Було це передовсім наслідком меншого числа полонених у таборі, а почасти наслідком меншого зацікавлення вічачами. Члени української громади мали нагоду те, що говорилося на вічу, почути деінде, а ці, що стояли поза громадою, теж не сподівались нічого для себе цікавого. Особливо це треба віднести до ворожих елементів, які не приходили тепер на віче, бо не хотіли достосовуватися до цього настрою, що панував на вічах. Це не були вже ті часи, коли можна було на вічах пописуватися московськими промовами й ворожими виступами против українства. Тепер можна було за те сподіватися різкої опозиції з боку учасників віча й викинення зі залі. Віча відбувались у залі, а від червня 1916. р. також на площі⁴⁾. Крім цих віч, так званих таборових, відбувались іще бльокові

¹⁾ Пор. наприклад прот. віча з 6. 12. 1916.

²⁾ Прот. віча з 6. 12. 1916.

³⁾ Лишень з деяких віч є протоколи і є подане число учасників. На вічу з 2. лютого 1916. було коло 2000 учасників, на однім вічу з кінцем лютого лишень 800, а з кінцем березня 1500. По виїзді людей на роботу було число учасників значно менше. В серпні було на однім вічу лишень 200, у вересні 500, в жовтні 500, а в листопаді 800 учасників. — Пор. протоколи віч з червня і липня 1916, звід. Безпалка з 1. 4., 2. 9., 13. 9., 20. 9., 7. 10., 11. 11. і з 25. 11. 1916. — Звід. Бензі з 2. 2. 1916 і звід. Карманського з 2. 10. 1916.

⁴⁾ Прот. Ген. Ст. з 25. 5. 1916.

віча, які особливо уладжувано в травні 1916. р. Тут обговорювано справи кухні й інші справи, зв'язані з життям полонених. Але ці віча не уладжував Центральний Комітет, а бльокові Національні Секції¹⁾.

В деякому зв'язку з Центральним Комітетом була, як і в попередній добі, так і тепер, бльокова й баракова старшина (фот. ст. 223.). Цей зв'язок лежав у цьому, що старші теж були обов'язані мати на оці справу кухні і

Клуб «Відродження», призначений для старших баракових і президій організацій.

бути помічниками Центральному Комітетові при розділі дарунків. Впрочім їх становище нічим не змінилося. Змінялося лишень їх число, а власне поменьчало, відколи через виїзд людей на роботи замкнуено деякі бльоки²⁾.

¹⁾ Прот. Н. С. 7. бл. з 21. 5. 1916, Н. С. 8. бл. з 21. 5. 1916, Н. С. 9. бл. з 21. 5. 1916 і інші.

²⁾ В квітні замкнуено бльоки III., IV. і X. — Прот. Ген. Ст. з 15. 4. 1916.

Старшина відбувала свої засідання звичайно два рази тижнево і тут крім адміністраційних справ подавано також звідомлення зі стану просвітної роботи по бараках. Між старшими подибувалися люде, які не були добре настроєні до української справи, але це видно лишень у початках цієї доби. Їх зблизив дуже до себе клуб, улажений для них німецьким начальством, який названо «Відродженням» (фот. ст. 227.). Клуб відкрито дня 31. березня 1916. р. урочисто при участі німецьких офіцерів¹⁾. До клубу мали вступ крім бльокової і баракової старшини також і члени президій українських товариств²⁾. Тут можна було дістати перекуску по дешевих цінах.

Крім бльокової й баракової старшини зорганізувалися в березні 1916. р. і зводні. Вони мали свої сходни, на яких відбувалися читання. Учасників бувало не раз понад 200. Чи ці сходни відбувалися довший час, про це нема в джерелах звісток. В травні вони були³⁾. Можна ще згадати про комітет, який заряджував кіном. Кінові представлення відбувалися в залі. Зміст образів був почасти науковий, почасти показувалися тут і кінові драми та комедії. Кіновий комітет був впрост залежний від Генеральної Старшини і тут давав свої звідомлення.

Таксамо давав звідомлення на Генеральній Старшині, але також і на вічах, Комітет по будові пам'ятника умершим полоненим. Цей Комітет займався збиранням жертв на пам'ятник, який мав бути поставлений в пам'ять полоненим на міському кладовищі у Раштаті (фот. ст. 403.). Цей Комітет називано теж Похоронним Бюром, бо він займався також похоронами полонених: купував вінці та бдав про те, щоби хор і оркестра брали участь у похоронах.

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 1. 4. 1916. — Звід. Я. Волошина з 2. 4. 1916.

²⁾ Звід. Я. Волошина з 2. 4. 1916.

³⁾ Прот. Ген. Ст. з 27. 5. 1916 і звід. Я. Волошина з 2. 4. 1916.

Приходиться сказати ще декілька слів про грошову господарку раштатської громади. Союз визволення України прислав на адресу Просвітному Виділові фонди на покриття видатків, зв'язаних з українською пропагандою. Лишень товариство Єдність, Центральний Комітет і Соціальна Секція стояли на своїх власних фондах; усі інші товариства одержували запомоги від Просвітного Виділу за посередництвом генерального скарбника, яким був один з членів Генеральної Старшини і який був zarazом членом Просвітного Виділу. Але в цій добі настала з цього боку така зміна, що поодинокі товариства діставали округлі суми й мали ними самі господарювати. Для перевірки грошової господарки існувала ревізійна комісія¹⁾. Очевидно, що товариство Єдність, Соціальна Секція і Центральний Комітет мали зовсім окремі каси, незалежні від каси Генеральної Старшини.

Про фінансову господарку треба те сказати, що вона була правильна, як це стверджувала від часу до часу ревізійна комісія²⁾. Не було ніяких надужить і неправильностей, так що з цього боку показалася громада чистою. При господарці видко було ощадність і розуміння цього, що тут мається діло з громадськими грошми. Це одна з дуже гарних прояв у життю раштатської громади, яка свідчила, що наші люде не були здеморалізовані з цього боку господаркою російських чиновників.

На цьому кінчиться огляд організаційного життя в українській громаді у Раштаті. Організацій було дуже багато і кожда сповняла свою спеціальну ціль. Організацій, які мали звичайну форму товариства, було вісім, а власне: Таборова Національна Секція з бльоковими Національними Секціями, Соціальна Секція з Центральним і Губерніальними Комітетами, Просвітна Сек-

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 17. 6. 1916.

²⁾ Тамже і прот. Ген. Ст. з 8. 4. 1916.

ція зі Шкільною Радою, Аграрна Секція, Редакційна Секція, Запорожська Січ, Товариство ім. Лисенка і Драматичне Товариство ім. Тобилевича. Деякі з цих організацій називалися ще Секціями, але ці назви були невідповідні, бо в дійсності це були самостійні товариства. Кооперативних товариств було два: Українська Кустарна Спілка, і Кооперативне Товариство Єдність. Все иньче, це організації, які мали характер комітетів, з винятком організації бльокових і баракових старших та зводних, які були адміністраційними організаціями. Коли зважимо, що деякі товариства ділилися на відділи, це що називаємо Секціями, то ціла машинерія покажеться дуже багата. Рахуючи всі відділи в товариствах і взагалі всі організації, де відбувалися засідання, доходимо до числа 39, а власне: Генеральна Рада, Генеральна Старшина, Просвітна Секція, Шкільна Рада, Таборова Національна Секція, 10 бльокових Національних Секцій, Центральний Заряд Соціальної Секції, 10 Губерніяльних Комітетів, Аграрна Секція, Редакційна Секція, Товариство ім. Лисенка, Товариство ім. Тобилевича, Запорожська Січ, Українська Кустарна Спілка, Кооперативне Товариство Єдність, Організація бльокових і баракових старших, Організація зводних, Кіновий Комітет, Центральний Комітет, Адміністраційний Комітет, Похоронне бюро. Із цього виходить, що в таборі можна було побути на 39 різнородних засіданнях, не рахуючи тут іще всяких засідань комісій, як законодавчої, ревізійної, господарської і слідчої. Відповідно до цього і число засідань взагалі було дуже велике. Коли зважимо, що кожна організація мала місячно найменше 4 засідання (з винятком Губерніяльних Комітетів Соціальної Секції), а деякі, як, наприклад організація старших, почасти Національна Секція і Товариство ім. Тобилевича, мали місячно по 8 засідань, то доходимо в місяцях, де життя йшло повною силою, як це було в липні 1916. р., до округлого числа 160 до 170 засідань місячно. Це випадало би на день

пересічно 5—6 засідань. Очевидно, це не можна відносити до всіх місяців цієї доби. Це може відноситися лише до весняних місяців 1916. р., коли життя в таборі, завдяки присутності в таборі великого числа людей, ішло повною силою. Ця незвичайна інтенсивність організаційного життя, яка перевищує собою значно його інтенсивність в попередній добі, робить дійсно незвичайне враження. Гіперпродукція засідань тут очевидна, як взяти на увагу, що в порівнянні з числом засідань

Мужі довіря з головою Генеральної Старшини Осипом Безпалком (х)
і головою Генеральної Ради Яковом Тарасовським (хх)
в осени 1916.

чисельність української громади не була велика. Цю аномальність зменчував почасти цей факт, що в зарядах товариств засідали бодай в часті все нові люди.

Число членів громади, що концентрувалася в товариствах, треба розкласти на два числа. Одно, що торкається часу перед виїздом на роботи, і друге, коли деяка частина членів громади вернулась назад до табору. Що до першого, то його представляє цифра 1000, це значить майже подвійна цифра від тої, яка виходила в попе-

редній добі. Це був би 14% усіх людей, присутніх у лютім і березні в таборі, а 25% усіх присутніх у часі від квітня до липня 1916. р.¹⁾. В порівнянні з попередньою добою, це поступ величезний.

З кінця цієї доби не маємо ніяких статистичних дат, щоби можна подати бодай загальне число зорганізованих членів громади, присутніх у таборі, але одно певне, що в цім часі прибула безумовно що найменше сотка нових людей, які досі не були в таборі, або як і були, то стояли здалека від організаційного життя. Тому не зробимо мабуть помилки, коли число людей, які побували довше, чи коротше в товариствах громади, означимо на 1100. Коли поставимо біля себе числа 50—60 з кінця першої доби, цеб-то з кінця серпня 1915. р., 600 з кінця другої доби і число 1100, то це найліпше нам покажує, до яких результатів дійшла акція, яка мала на меті організувати людей.

2. Просвітне життя української громади в таборі.

Коли третя доба історії громади в раштатськiм таборі може виказатися гарними результатами, оскільки розходиться о розвій організаційного життя, то таксамо вона може похвалитися гарними успіхами що до просвітної роботи. В попередній добі був просвітний рух дуже оживлений і тесаме видко і в цій добі, з виїмком, очевидно, літніх місяців. Найінтенсивніший він був у першій половині цієї доби аж до липня 1916. р. Ріжниця однакo ж в тому, що тепер полонені брали ще більш

¹⁾ Число людей, які були членами Чайної Спiлки, виносило в червні й липні 1916. р. коло 2100, але тут було багато членів, які ніколи не належали до иньшої української організації, тому їх тут не рахуємо. Пор. »Bericht über Aufklärungsarbeit . . .«.

активну участь у просвітнім руху, ніж попереду. Це сталося особливо від тоді, коли до раштатського табору прибули українці офіцери. Між ними знайшлося кількох людей, які могли дати громаді дещо цікавого зі свого знання. В цій добі була більша свобода у виборі тем до викладів, тому, що тепер настрої людей в таборі був далеко ліпший, ніж перед тим. Тепер уже не треба було поступати з тою осторожністю, з якою виступалося передовсім у першій половині попередньої доби. Тепер можна було вільно говорити, бо громада була велика й стояла в таборі сильно. Не треба було тепер ховатися з українським питанням, і можна його було розв'язувати у всякій формі. Справа стояла ясно, що просвітня робота у таборі, це українська робота. Хто не хотів пристати до неї, міг собі стояти спокійно на боці, оскільки, очевидно, не перешкоджав цій роботі. Українська громада могла стояти на своїх ногах. І не було що боятись, що ця, чи иньча тема викладу відстрашить людей від українства. Правда, люде могли відчахнутися від Січі і не вступати в ці організації, які цілковито зсоцідаризувалися з Січчю і її найближчими завданнями, але щоб вони тому бойкотували виклади, цього вже не могло бути. І тому не було що боятись о фреквенцію на викладах. Важніше було те, щоби людям дати дійсно корисне знання. І це зроблено в цій добі таксамо, як і в попередній, двояким способом: улаштуванням 1) всяких викладів і 2) курсів народньої школи. Виклади кладемо окремо під курсів народньої школи не тільки задля їх змісту, але й задля способу наочування. Коли в школі відбувалася наука відповідно до метод, уживаних у народній школі, то виклади чи курси пригадували радше так звані людські університети. Їх форма представлялася так, що наперед відбувався виклад, а після викладу йшла звичайно дискусія. Ця форма виробилась уже в другій добі і тепер її даліше пристосовувано. Ріжниця була тільки в цьому, що дискусія була тепер

багатша її живіща. Слухачі не стояли тепер так, як попереду, зі заложеними руками, але виступали з своїми власними думками. Це відко особливо на рефератах, які торкалися політичних або суспільних тем.

Усі виклади, які відбулися в цій добі, можемо знов, як і передтим, поділити на ті самі групи. Відпадає тільки друга група, бо викладів з цієї групи було ледве кілька. Це власне теми, які торкалися визвольної боротьби народів взагалі. В попередній добі їх було доволі багато, бо тоді треба було шукати посередніх доріг, щоби звернути людям увагу на konieczність визволення України, і тому говорено для прикладу про визвольні змагання иньчих народів. Тепер такої посередньої дороги не треба було. Тепер можна було отверто говорити про незалежність України і про потребу її визволення. Отже ж тепер було багато викладів з української політики. Про політичні виклади була вже дещо мова попереду. Пригадаємо їх тут для звязку: Наше відношення до заяви Мілюкова, Політичне положення українського народа, Московська держава й український народ, Холмська справа, Що робити й чого домогатись, як прийдеться назад вернутися в Росію, Церков на Україні, Школа на Україні, Польська справа і відокремлення Галичини. Крім цих були ще такі важніші виклади: Будучинна України під Росією і Україна як самостійна провінція иньчої держави¹⁾, Боротьба за український університет і виборчі закони в Галичині²⁾, Економічний визиск України Москвою³⁾, Національність⁴⁾, Значіння української мови в судах⁵⁾, Як вибороти українську школу⁶⁾, Москвофіль-

¹⁾ Звід. Безпалка з 4. 3. 1916.

²⁾ Звід. Миколаевича з 4. 11. 1916.

³⁾ Звід. Безпалка з 25. 3. 1916.

⁴⁾ Звід. Сиротенка з 7. 5. 1916.

⁵⁾ Тамже.

⁶⁾ Прот. Т. Н. С. з 13. 11. 1916.

Визначні діячі української громади в Раштаті:

Петро Яременко. — Арсен Волосів. — Василь Литвиненко. —
Берекет. — Володимир Кривусів. — Олекса Кіщанський — Василь
Лисенко. — Евген Ведмідь. — Олександр Крижановський.

ство на Україні¹⁾, Окремішність москалів від українців²⁾ і т. п. Ці політичні виклади висунулися так на перше місце, що наприклад виклади з історії або географії України зійшли цілком на дальший плян і викладалися лишень у народній школі в скромних розмірах. Тим способом такі виклади як про Хмельницького, або про ростинний світ на Україні були виїмком. Тільки історія української літератури була заступлена багато, хоч теми викладів торкалися головно історії літератури новітніх часів. На переді стояли виклади про Шевченка³⁾, його біографія і розбір поодиноких творів⁴⁾, про Федьковича⁵⁾, Франка⁶⁾, Грінченка⁷⁾, Стефаника⁸⁾, Винниченка⁹⁾, введення в найновішу добу української літератури¹⁰⁾ й інші. З викладів, які торкалися давнішої літератури можемо подати отсі: Сліди національної державної свідомости у старо-українському письменстві, Національна свідомість в українській народній словесности (думах і піснях) і Українське письменство перед Котляревським¹¹⁾. Крім цього відбулося кілька викладів з української граматики.

Поставлення на першому пляні викладів з політики було, очевидно, річчю цілком зрозумілою, коли зважимо, які часи тоді переживались. Але поставлення історії і географії на так другорядне становище в українській роботі було шкодою, яку не можна було нічим заступити. Знання цих предметів могло було багато причинитися

1) Прот. Н. С. 5. бл. з 25. 6. 1916.

2) Прот. Н. С. 5. бл. з 28. 5. 1916.

3) Звід. Миколаєвича з 6. 8. 1916.

4) Звід. Катеринюка з 11. 3. 1916.

5) Звід. Миколаєвича з 6. 8. 1916.

6) Тамже.

7) Звід. Миколаєвича з 28. 8. 1916.

8) Звід. Миколаєвича з 6. 8. 1916.

9) Звід. Миколаєвича з 4. 11. 1916.

10) Письмо Р. Стоцького до Ом. Терлецького з 9. 8. 1918.

11) Звід. Кузелі з 9. 5. 1916.

Визначні діячі української громади в Раштаті:

Дмитро Войцїх. — Осип Петровський. — Семен Левченко. —
Микола Загурський. — Петро Терещенко. — Петро Чумак. —
Микола Кравчук (Чалий). — Петро Савела. — Павло Хоменко
(голова Генеральної Старшини),

до обґрунтування політичного світогляду наших людей. Що так не сталося, треба пояснити тим, що в громаді не було спеціалістів в тих обох предметах. Виложено тільки історію церкви на Україні у зв'язку з історією цілої церкви до половини XVII. ст. Із політичних наук не було багато викладів, які мали б поважніший характер. Згадати б такі: Виборче право¹⁾, Організації й держава²⁾, Виборчий закон до Державної Думи³⁾, Про російську конституцію⁴⁾, Про адміністрацію в Галичині⁵⁾, Сільські громади й волосні правління⁶⁾, Волосні суди⁷⁾, Колегіяльні суди загальні⁸⁾ і т. п.

Більше натомісць було викладів зі суспільних наук. Важніші з них були такі: Комуністичний маніфест⁹⁾, Демократизація державного життя¹⁰⁾, Про волю слова¹¹⁾, Про робітниче законодавство¹²⁾, Завдання робітничої класи¹³⁾, Суть і історія французького синдикалізму¹⁴⁾, Аграрна реформа на Україні¹⁵⁾, Робітнича партія і селянство¹⁶⁾, Жидівське питання¹⁷⁾ і иньче.

Темп цих викладів показують, що ціла справа оберталася коло справи робітничих клас, і виклади мали радикальну соціальну закраску. Не чуємо нічого про

¹⁾ Звід. Бензі з 13. 2. 1916.

²⁾ Тамже.

³⁾ Звід. Бензі з 4. 7. 1916.

⁴⁾ Звід. Бензі з 19. 6. 1916.

⁵⁾ Звід. Лисенка з 2. 7. 1916.

⁶⁾ Звід. Максимовича з 1. 12. 1916.

⁷⁾ Тамже.

⁸⁾ Тамже.

⁹⁾ Звід. Бензі з 13. 2. 1916.

¹⁰⁾ Я. в. з 20. 2. 1916.

¹¹⁾ Звід. Безпалка з 25. 2. 1916.

¹²⁾ Звід. Бензі з 5. 3. 1916.

¹³⁾ Я. в. з 12. 3. 1916.

¹⁴⁾ Я. в. з 19. 3. 1916.

¹⁵⁾ Звід. Безпалка з 25. 3. 1916.

¹⁶⁾ Звід. Бензі з 1. 4. 1916.

¹⁷⁾ Я. в. з 15. 5. 1916.

міщанство і майже нічого про селянство. Ця односторонність суспільних тем, яку таксамо було видно вже і в попередній добі, була теж свого рода аномалією, коли зважити, що головна маса слухачів належала не до робітничої класи, а були це селяни-рільники.

Певного рода відшкодуванням були для рільників виклади, присвячені кооперації. Такий курс кооперації утворено в половині лютого і він тривав аж до початку квітня 1916. р.; говорено тут про спілки для закупки і збуту хліборобських продуктів, для винайму землі, про спілкову господарку на полі, про спілку для меліорації, парцеляції¹⁾, про діловодство сільських крамниць і т. п. На інших курсах говорено про молочарські спілки в Німеччині і Данії²⁾, про кредитові товариства в Росії³⁾ і т. п.

А вже ж виклади з рільного господарства являються може найцікавішими для наших людей. Ці виклади прогадило переважно двох полонених і вони в своїх курсах обняли майже все важніше, що треба знати хліборобові. Для прикладу подамо тут деякі: Як розвести сосновий ліс⁴⁾, значіння коней в життю селян⁵⁾, значіння рослин у плодозміні⁶⁾, про бжільництво⁷⁾, управа ярин⁸⁾, цвітководство в кімнаті і відкритому ґрунті⁹⁾, рослини бульбасті¹⁰⁾, стручкові рослини¹¹⁾, як повинні провадитися зімою роботи в саді, щоб получить гарний урожай¹²⁾

¹⁾ Звід. Левицького з 11. 3. 1916.

²⁾ Звід. Баклинського з 2. 7. 1916.

³⁾ Звід. Бахталовського з 30. 5. 1916.

⁴⁾ Звід. Найка з 10. 3. 1916.

⁵⁾ Звід. Сергієва з 11. 3. 1916.

⁶⁾ Тамже.

⁷⁾ Звід. Гуцайла з 11. 3. 1916.

⁸⁾ Звід. Найка з 17. 3. 1916.

⁹⁾ Тамже.

¹⁰⁾ Звід. Сергієва з 8. 4. 1916.

¹¹⁾ Я. в. з 2. 4. 1916.

¹²⁾ Звід. Пайка з 19. 4. 1916.

і т. п. Були й такі теоретичні виклади з цього поля як от наприклад: Звідки прийшли в Європу овочеві дерева і огородні рослини¹⁾, про класифікацію звірят²⁾ і т. п.

Крім цих викладів, які можна було в цій добі зібрати таксамо як і попереду в п'ять груп, були ще виклади з інших галузей людського знання. Однак їх не було багато. І так було кілька викладів зі соматології³⁾, про буддизм і магометанізм⁴⁾, дещо з психології⁵⁾, історії культури⁶⁾, дещо з філософії⁷⁾. Атракцією свого рода були виклади професора університету др. Смаль-Стоцького, який 8. червня 1916. р. приїхав до раштанського табору, щоб тут дати серію викладів. Виклади відбувалися 9 днів. Що дня був один виклад про Шевченка і його твори з р. р. 1843—1846, а крім цього були ще два виклади з української граматики й один виклад про адміністративний лад в Австрії, передовсім на Буковині⁸⁾.

Деякі групи викладів ішли систематично і складали собою курс, отже ж: курс історії української літератури, курс проф. Стоцького про Шевченка, курс кооперативи, господарський курс, а почасти курс суспільних наук. Усі інші виклади складали самі для себе цілість.

З деякого боку була тут, як ми вже бачили, односторонність, але вибір тем був залежний від прелесентів. Що наші люди могли дещому багато навчитись, про те не може бути двох думок. Те, що вони почули в цій добі і в попередній, лишилося для них підставою їх

¹⁾ Я. в. з 26. 5. 1916.

²⁾ Звід. Баклинського з 9. 7. 1916.

³⁾ Звід. Гуцайла з 4. 3. 1916.

⁴⁾ Звід. Миколаєвича з 11. 11. 1916.

⁵⁾ Тамже.

⁶⁾ Звід. Мороза з 18. 3. 1916.

⁷⁾ Письмо Р. Стоцького до Ом. Терлецького з 9. 8. 1918.

⁸⁾ Письмо Стефана Смаль-Стоцького до Ом. Терлецького з 24. 8. 1918.

образовання, їх неоціненим, набутиим скарбом. Шкода тільки, що нашим людям замість чогось такого, що було їм конче потрібне для скріплення їх національної свідомості, подавано нераз такі теоретичні міркування, як про французький синдикалізм і т. п. Такі виклади могли

Др. Стефан Смаль-Стоцький.

у наших малопросвічених людей витворювати лише фальшиві образи суспільного життя, а це не могло, очевидно, вважатись корисним в очах тих, які вже тоді думали про незалежну Україну і про її будову на міцних реальних основах.

Як ставилися наші люде до тих різнородних викла-

дів, про те можуть дати вказівки числа присутніх на тих викладах. Політика цікавила наших людей найбільше і тут слухачів було багато. Їх налічувано в нормальних часах не менш як 400, а звичайно бувало коло 500, а доходило нераз і до 1000¹⁾. Друге місце займали виклади з господарського курсу, які виказують число слухачів від 450 до 600²⁾. Трохи менше мали слухачів виклади на суспільнім курсі, бо вони не перейшли ніколи числа 500³⁾. Поважне число слухачів, бо звичайно 400—500 виказували виклади з історії церкви⁴⁾. Вони є доказом, що все таки можна було зацікавити як не теперішню церквою, то бодай церквою, як вона була в минувшині на Україні. Доволі багато, бо коло 250 слухачів виказують курси кооперації, коли зважити, що ці курси все таки свого рода спеціальність⁵⁾. Виклади про будову людського тіла (соматологія) теж виказують поважне число, бо 400, хоч тут багато причинилось і те, що ці виклади відбувалися при світляних образах, а це, очевидно, (як знаємо з попередньої доби) цікавило наших людей⁶⁾.

Виклади з української літератури виказували різні числа: В лютім число слухачів держиться коло сотки і щойно в березні підноситься до 300⁷⁾. В червні воно доходить до 250, а в липні виїмково до 600 і навіть більше⁸⁾. Ця зміна у фреквенції, яка є наслідком зміни прелегентів у цьому предметі, показує, що наші люди були перебірчиві що до викладів. Але разом з тим ба-

1) Звід. Безпалка з лютого і березня 1916.

2) Звід. Сергієва й Найка від лютого до травня 1916.

3) Звід. Бензі і Безпалка від лютого до травня 1916.

4) Звід. Катеринюка з р. 1916.

5) Звід. В. Левицького з лютого й березня 1916.

6) Звід. Гуцайла з лютого й березня 1916.

7) Звід. Катеринюка з березня 1916.

8) Звід. Карманського з червня 1916 і Миколаєвича з липня

чимо, що і трьох прелєгентів не потрафило стягнути на виклади української літератури стільки слухачів, що їх мали господарський або суспільний курси, бо про виклади на політичні теми нема що й говорити. Це доказ, що більше цікавило наших людей. Вони з одного боку шукали чогось реального (господарство), а з другого боку подобалось їм те, що ставило їм якісь гарні образи будучого суспільного ладу. Це видко було в попередній добі, це видко й тепер. Українська література не давала їм ні одного, ні другого. Про те говориться виразно на засіданню Генеральної Старшини в липні тими словами, що «виклади подобаються матеріялістичні», менше «ідеалістичні»¹⁾.

Виймковою проявою що до української літератури треба вважати виклади професора Смаль-Стоцького. Фреквенція на його викладах була велика, бо слухачів лічилось від 600 до 1000²⁾. Але до цього причинилося побіч самого змісту викладів, які цікавили людей, також і те, що вони бачили перед собою авторитет у науці тай впрочім поява прелєгента була для полонених новістю.

Коли виклади давали нашим людям знання і витворювали у них ширший світогляд, то народна школа давала їм елементарне формування. Сконцентровання народної школи не пошкодило фреквенції учеників в народній школі, а мало цю добру сторону, що цілий плян науки міг бути уладжений на взір народніх шкіл і вчителі могли бути в більшім контакті зі собою. Визначне місце призначено, очевидно, українській мові, а побіч неї стояла арифметика так, як те було в попередній добі. До иньчих предметів долучено також і науку німецької мови. Коли з кінцем травня замкнено школу і по двотижневій перерві отворено школу наново, то ця нова

¹⁾ Прот. П. В. з 10. 7. 1916.

²⁾ Письмо Стефана Смаль-Стоцького до Ом. Терлецького з 24. 8. 1918.

школа різнилася в засаді тим від першої, що тепер отворено і IV. класу. Ця четверта класа була вже, так сказати б, вищим курсом, як це показує список предметів, які тут подавано. Вони були такі: наука про мораль, фізика, геологія, астрономія, історія культури, філософія, політична економія, психологія, історія літератури, теорія національного питання, теорія уголовного права і процес, курс німецької і французької мови, землемірство й історія України.

Оскільки цей плян увійшов в життя, годі з письменних джерел довідатись, але він показує, як мало звернено увагу на педагогічний бік справи. Ясна річ, що при такій кількості предметів ні один предмет не міг бути як слід поставлений, а ученики могли дістати лише поверховні відомости. Далеко практичніший був плян III. школи, яка повстала по перерванню науки в II. народній школі в липні 1916. р., з кінцем листопада 1916¹⁾. Тут усі чотири класи мали однакове число предметів і вони були такі: українська мова, історія, арифметика, геометрія, географія, природопис, рисунки і спів²⁾. До школи долучено курс для неграмотних³⁾ і німецьку мову, як надобовязковий предмет⁴⁾. Для господарської школи улажено теж дуже багатий плян науки, але він не увійшов в цілоти в життя і увійшов тут передовсім курс господарства, про який вже була мова попередню. Крім школи в таборі провадилась іще наука в лязареті почавши від жовтня 1916. р. Там відбувалася наука української грамоти й деякі виклади загального змісту. Учасників науки бувало коло 100, значить, половина всіх присутніх тоді в лязареті⁵⁾.

Про роль музики в цій добі не багато прийдеться

¹⁾ Прот. П. С. з 29. 11. 1916.

²⁾ Прот. Шкільної Ради з 25. 11. 1916.

³⁾ Прот. Ген. Ст. з 28. 10. 1916.

⁴⁾ Прот. П. С. з 29. 11. 1916.

⁵⁾ Прот. Ген. Ст. з 28. 10., 13. 11. і 2. 12. 1916.

сказати; вона була така сама як і в попередній добі. Концерти хору й оркестри подобалися нашим людям. Дуже подобався передовсім концерт, який уладило Товариство ім. Лисенка з кінцем квітня 1916. р. Тоді зібралось публіки коло 1500 учасників¹⁾. Що до вокальної музики, то співано передовсім народні пісні Миколи Лисенка²⁾, а також і твори галицьких композиторів як Січинського і Колесси³⁾. Інструментальна музика оберталася переважно коло чужих творів, а нове було те, що тепер оркестра пригравала при вправах Січі. Побіч світського хору був іще церковний хор, який співав на Богослуженнях.

Що до театральних вистав, то вони стояли менше-більше на тій самій висоті, що і в попередній добі. Вистави давали звичайно стокількадесять мк. доходу і звичайно подобалися⁴⁾. Лишень дві вистави у жовтні не вдовольнили публіку й випали слабо⁵⁾. На сцені виставлявано деякі перед тим уже грані твори й деякі нові. Важніші з них були такі: Наталка Полтавка, Зимовий вечір, Мартин Боруля, Дай серцю волю, заведе в неволю, Бондарівна, Пошились в дурні, Бувальщина, Панська хворість, Пиймав облизня, Бурлака, Сто тисяч, Степовий гість і иньчі. Уладжено також реферат про діяльність Тобилевича (Карпенка-Карого) і про історію українського театру⁶⁾. Рецензії, поміщувані в часописі, відзивалися звичайно прихильно про виконання на сцені театральних вистав.

Вироби мистецького промислу представлялися добре і поступ був тут очевидний. Крім дрібних річей поставлено між иньчим буфет з дубового дерева, який

¹⁾ Розсвіт з 27. 4. 1916.

²⁾ Звід. Полякова з 27. 5. і 17. 6. 1916.

³⁾ Звід. Полякова з 17. 6. 1916.

⁴⁾ Прот. Драм. Тов. з 4. 12. 1916.

⁵⁾ Прот. Драм. Тов. з 30. 10. 1916.

⁶⁾ Прот. Драм. Тов. з 20. 11. 1916.

призначено було на виставу в липні в Баден-Бадені¹⁾. Модельовано також з глини й виліплено між иньчим бюст Шевченка і Франка²⁾. Малярня може виказатися докінченням іконостасу³⁾, а рисовальня багатьома рисунками. Тут видко було стремління до стилізованого орнаменту, який нагадує наші орнаменти на килимах, дереві⁴⁾ і т. п. — На різьбарському і токарському відділі було учеників середно 30, а в малярні від 15 до 40⁵⁾. Часом відбувались тут і виклади, як, наприклад, виклад на тему: Шевченко як маляр⁶⁾. На кінець треба ще згадати про кінові представлення, які крім розривки давали мешканцям табору також дещо і повчаючого, як наприклад: образки про уладження фабрик, пільну роботу, образи з природи і т. п.

Бібліотека розширила в цій добі круг своєї діяльності остільки, що не тільки обслуговувала табір, але також і робітничі команди. В таборі бібліотечний рух збільшився в порівнянню з попередню добою досить значно. І так коли в грудні 1915. р. випозичено в таборі коло 2500 книжок, то в лютім визичено коло 3000, в березні коло 3500, в квітні коло 2800, в травні коло 3700, в червні 3234, а в першій половині липня 1385 книжок⁷⁾. За час від половини липня до жовтня 1916. р. нема ніяких відомостей. В жовтні визичено в таборі 187 книжок, а вислано на робітничі команди 34, в листопаді в таборі 1082, на команди 122, в грудні в таборі 1648, на команди 184. Коли узгляднимо, що число членів громади в листопаді й грудні не було велике і налічувало 500—600 людей, то бібліотечний рух треба

¹⁾ Звід. Парашука з 31. 7. 1916.

²⁾ Звід. Десятовського з 20. 5. і 16. 6. 1916.

³⁾ Звід. Десятовського з 22. 4. 1916.

⁴⁾ Звід. Парашука з 25. 3. 1916.

⁵⁾ Звід. Десятовського з квітня 1916 і Ведмеда з 26. 2. 1916.

⁶⁾ Звід. Парашука з 12. 3. 1916.

⁷⁾ Звідомлення бібліотекаря Яременка з 1916. р.

признати оживленим. В рахунок не входять книжки господарського й релігійного змісту та драматичні твори, бо ці книжки були зложені в окремих бібліотеках ¹⁾).

Крім бібліотеки була також книгарня, де продавано українські книжки ²⁾).

Важне завдання сповняла в цій добі таборова часопись «Розсвіт». Вона причинялася не тільки до освідчення людей в таборі, але була найвиразнішим лучником між табором і робітничими командами. Поставивши собі завдання приєднати як найбільше людей до української справи, часопись редаговано тим способом, щоби її читали легко навіть і такі люди, які стояли далше від української справи. І тому нема тут мови про політичну самостійність України, не кажучи вже про такі річі, як політична платформа Союзу визволення України, участь Січі в майбутній офензиві осередніх держав, то що. Часопись стояла поки що лишень на точці національної самостійности українського народу і старалася розвинути у читачів зрозуміння національного питання та любов до свого народу. Про Росію писалося теж, і власне в опозиційнім духу. В статтях виказувано, що політично-суспільний лад у російській державі зовсім невідповідний і шкідливий для нашого народу. Взагалі в часописі не проваджено ніякої високої політики; щойно в травні заговорено про польську справу. Дуже добре зроблено, що поміщено кільканацять статей про товариства, основані в таборі, і про їх ціль. Це могло добре причинитися до розяснення справи просвітної роботи в таборі. Часопись видавалася взагалі в лівім напрямі, хоч не видко в ній особливого суспільного радикалізму. Радикально була хіба поставлена справа аграрної реформи на Україні. При тім усім часопись була багата ріжnorodністю змісту. Є тут статті господар-

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 4. 3. 1916.

²⁾ Прот. Ген. Ст. з 19. 2. 1916.

ського змісту, поміщувано також поезії, писані звичайно самими полоненими, їх спомини й оповідання.

Не зважаючи на те, при такому своєму характерові часопись за мало давала для свідомих українців, але, як сказано, часопись узглядняла передовсім тих, яких треба було щойно національно освідомлювати. Через те вона не йшла напереді української громади і в національній справі держалася дуже уміркованої тактики. Але це було тоді доброю прикметою часописі.

Крім самої часописі видано також календарь на 1916. р. і Порадник для науки гімнастики¹⁾. Видавано також через короткий час для табору «Летючий листок», який подавав найновіші відомости²⁾. Часопись була дешева, бо один її примірник коштував 2 ф.

Що до цього кілька примірників часописі розходилося в цій добі, можемо подати тільки приблизні числа. І так у середині цієї доби число примірників доходило до 800, а з кінцем доби сягало до півтори тисячі³⁾. Не раховано тут цих примірників, які висилано до вецлярського й зальцведельського таборів і до Союзу визволення України. Кілько з цього йшло на робітничі команди, годі сказати. Лишень за час від жовтня до грудня 1916. р. висилано на робітничі команди пересічно від 326 до 570 примірників⁴⁾. Менше розходились, очевидно, иньчі часописи. І так «Вістник Союзу визволення України» розходився в трьох останніх місяцях 1916. року на робітничих командах у 800—850 примірниках, «Вільне Слово», «Рідне Слово» і «Розвага» разом у 700 примірниках⁵⁾. Кілько примірників розхо-

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 15. 7. 1916.

²⁾ Прот. Ген. Ст. з 13. 5. і 24. 6. 1916.

³⁾ Інформації В. Мороза, впрочім ніяких записок не знайдено в архіві С. В. У.

⁴⁾ Звідомлення Редакції і Адміністрації часоп. «Розвіг» (Зладжене в червні 1918.)

⁵⁾ Тамже,

дилось у цім часі в самім таборі, цього сказати не можна.

В церкві відбувалися в неділі і свята Богослуження при 1500—2000 учасників у першій половині цієї доби ¹⁾. Таборова церква взяла також участь при посвяченню січового прапора підчас січового свята з дня 27. березня 1916. Відправлено також у церкві панахиду за Тараса Шевченка в день його роковин смерті ²⁾. Але як в попередній добі, так і тепер заінтересовання таборовою церквою, як і взагалі церковною справою, було між громадою невелике.

* * *

*

Коли в цій добі розвивалась українська пропаганда так добре, то на те вказував і зверхний вигляд табору. Тепер уладжено нові бараки для української громади. Новістю були січові бараки, де мешкали січовики. Розширена театральна сцена була доказом, що театр займав почесне місце в українській пропаганді, а кіоск на часописі та книжки показував, що потреба читання збільшилася в цій добі значно. Рух у таборі величезний. Там ідуть люде на виклади, тут знов до школи. Коло кіоску стоїть громада людей і купує часописі, там знова січовики йдуть до своїх бараків по скінчених вправах. Тут і там відбуваються засідання товариств, в клубі свій гурток людей, а в крамницях товар. Єдність повно людей. Там знов чути співи, з одного бараку співають «Ще не вмерла Україна», а там дальше орхестра відбуває свої вправи. Машина друкарська в руху, а редактори сидять за столом і роблять коректуру. На стінах бараків розліплені оголошення, що в неділю буде театральна

¹⁾ Звід. Катеринюка з лютого й березня 1916.

²⁾ Звід. Катеринюка з 11. 3. 1916.

вистава, і друге, яке оголошує загальне зібрання одного з таборових товариств. Скрізь чути українську мову, чимраз менше можна було почути ломану московську мову. Український характер табору видко було і в ночі, коли січова варта сповняла свої обов'язки. Хто не держався таборових приписів, міг бути потягнений до відповідальности, але не німецькою військовою сторожею, а тільки своїми людьми. Дрібний на око факт, а він мусів робити своє вражіння, бо ж це означало самоуправу української громади; пригадувало козацькі сторожі з нашої історії.

Іще виразніше виступав табор в українським характері підчас святочних хвиль. Тоді в таборі повівали синьо-жовті прапори, неначе б дійсно на «самостійній Україні». Ця «Україна» була поки що в таборі полонених, але звідси вона мусіла колись розійтись по широкій українській території.

3. Робітничі команди.

Так в першій, як і в другій добі історії табору був тереном, де відбувалася просвітна робота, сам головний табор, а робітничі команди не входили під розвагу. Це було наслідком обставин, які панували в таборі. Про першу добу нема що й говорити. Але навіть і в другій добі, хоч просвітна робота поступала наперед, робітничі команди зістались зовсім на боці. Занадто багато було ще роботи в самім таборі, щоби можна було думати про робітничі команди. Цих дванацять соток приєднаних до українства людей, хоч вони означали великий поступ у просвітній роботі, то все таки вони показували, що більшість людей в таборі стояла ще далеко від української справи. Треба було далше працювати, щоби і тих людей приєднати. І в цім напрямі йшла робота в третій добі далше. Робітничі команди стояли в перших місяцях цієї доби аж до липня 1916. р. зовсім

на далекому пляні, не зважаючи на те, що між табором і робітничими командами зачалися хоч невеличкі взаємини. Ці взаємини зачалися вже в лютім 1916. р. Тоді пороблено заходи і завдяки цьому командантура згодилася, щоби два рази на тиждень виїздив один член Просвітнього Виділу і один полонений разом з німецьким офіцером на робітничі команди¹⁾. З цього дозволу скористались провідники просвітної роботи в громаді. На робітничі команди їздили час від часу члени Просвітнього виділу й деякі полонені, але якогось пляну в цих поїздках не було видно²⁾. Звичайно йшло тільки о те, щоби вишукати придатних людей до просвітної роботи і стягнути їх до табору. Крім цього висилано на команди трохи книжок і часописів³⁾. Так справа стояла аж до липня 1916. р. Про команди було дуже мало звісток, так, що зорієнтуватись в цьому, що там робилося, не можна було цілковито. Такі вістки, як подяки за прислання книжок і просьба висилати далші, хоч були приємними звітками, були однак ж білими круками. Доходили тільки глухі вісти про те, що нашим людям, які виїхали з табору, не давали противники читати часописів⁴⁾. Кореспонденція полонених з робітничих команд, яка переходила цензуру в командантурі, теж не дає ніякого образу про настрої тамошних полонених. Правда, були деякі письма, де прихильно говорилося про просвітну роботу в раштатському таборі, але такі письма походили, очевидно, від бувших курсистів⁵⁾. Один пише, наприклад, що йому соромно, що його земляки випираються України, иньчий пише знов,

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 26. 2. 1916.

²⁾ Прот. Ген. Ст. з 8. 4. 1916, звід. Соломонова з 26. 5. 1916 і Литвиненка з 11. 6. 1916.

³⁾ Звід. Литвиненка з 27. 5. 1916.

⁴⁾ Поп. »Die ukrainische Bewegung berührende Nachrichten . . . zusammengestellt von der Postprüfungsstelle des Lagers Rastatt«.

⁵⁾ Тамже.

що він вдячний за науку, яку одержав у раштатських таборі, і тішиться, що осередні держави зацікавились українською справою¹). Але побіч таких голосів подібуються і такі, де видко велике привязання і любов до Росії. В однім листі уміщено патріотичний оклик: »Хай живе Росія!« Впрочім у листах пишеться про німецьку господарку, про німецькі дороги, про відношення німців до полонених²) і т. п. Про Україну нема крім поданих виїмків ніде згадки тай це не дивно, коли зважити, як наші люде боялися тоді Росії. Словом, робітничі команди, це був великий знак питання для провідників української роботи в таборі і вони поки що не думали на його дати відповіді.

Щойно самі обставини змусили їх до цього. Вже в лютім і березні виїхало понад тисячу людей на роботу. Почавши від квітня виїхало їх більше, так, що число присутніх людей в таборі значно зменшилося. В березні воно налічувало понад 7000 людей, а в липні було вже лишень 4471 людей в таборі³). Це число о половину менше в порівнянні з числом людей, яке було в другій добі історії табору, але воно все таки не змінало надто ситуації в таборі. Все ж таки ці люде, які лічили себе курсистами, чи взагалі брали участь у просвітній роботі, лишалися в таборі. Щойно в липні прийшла велика зміна. Німецькі власти поставили справу так, що в таборі можуть зістати лишень такі люде, яких присутність для української пропаганди конечне потрібна, отже ж члени Редакції і Адміністрації часописі, друкарі, тай взагалі всі люде, які були зайняті по українських канцеляріях. Мала зістатися бльокова й баракова старшина і врешті люде зайняті по німецьких канцеляріях і ті, що сповняли функції господарські в

¹) Тамже.

²) Тамже.

³) Акти командантури рашт. табору з 1916. р.

таборі. І справді в другій половині липня виїхали люде на пільні роботи так, що в таборі лишилося тільки 1103 людей, з цього може третя частина людей, що брали участь у просвітній роботі¹⁾. Це, що сталося наслідком природних обставин, могло з другого боку показатися корисним фактом для української пропаганди. Правда, тепер настала децентралізація громади і не було мови про таке інтенсивне просвітне життя, яким воно було аж до липня 1916, але з другого боку просвітний рух міг розширитися тепер по робітничих командах. Члени української громади представляли, що правда, значну меншість у порівнянні з цілою масою полонених, яка на командах налічувала 13 000 людей, але все таки число людей, які перейшли просвітну роботу, було настільки велике (воно виносило коло 2000 людей), що не було що боятися, що воно розплинеться в масі, тим більше, що людей приєднаних до української справи уміщено певними групами на робітничих командах. Ці групи не стратили тому звязку, який їх звязував у таборі, і держалися солідарно. Впрочім виїзд наших людей на робітничі команди мав і цю добру сторону, що дав нагоду нашим людям відсвіжитися фізично та увільнив їх від цих аномальних обставин, які викликував за собою довший побут на однім місці. На робітничих командах, а саме на хліборобських, де уміщено наших людей, мали вони більше свободи руху й ліпшу поживу. Ясна річ, що провідники просвітної роботи в таборі мусіли рахуватися зі зміненими обставинами і точка тяжкості просвітної роботи мусіла тепер перенестися на робітничі команди, хоч табор мусів все таки лишитися цим центром, який мав вязати усі команди зі собою. І дійсно провідники взяли тепер енергично за діло, а прийшли їм у поміч таборові військові власти і воєнне пруське міністерство. Лишень завдяки цій допомозі можна було

¹⁾ Тамже.

поставити справу пропаганди так, як цього вимагала справа. Плян роботи уложено вже у липні, ще перед виїздом людей з табору, і стануло на тім, що німецькі влади дозволили, аби 25 полонених, у цивільному одязі, обіздило робітничі команди¹⁾). Ці люде, яких названо мужами довірря, мали їздити в товаристві переводчиків і діставали від командантури відповідну платню на прохарчовання і на мешкання. Крім мужів довірря мали також і члени Просвітного Виділу відбувати поїздки на робітничі команди. Поїздки по робітничих командах зачалися в серпні²⁾) і відбувалися потім цілий вересень³⁾). З початком жовтня вернули мужі довірря назад до табору, щоби тут здати звідомлення зі своєї діяльності. В тій цілі відбули вони конференції в днях 7. і 9. жовтня і 13. і 14. листопада⁴⁾). З кінцем листопада виїхали мужі довірря числом кільканацять знов на робітничі команди і провадили свою роботу аж до кінця цієї доби. Про інтенсивність їх роботи може свідчити те, що в часі від серпня до половини грудня 1916. р. відбулось коло півтори тисячі відвідин на робітничих командах⁵⁾). Щоби між мужами довірря і централею громади в таборі була лучність, заведено спеціальну канцелярію, яка мала виготовляти письма до мужів довірря і відбирати письменні звідомлення мужів довірря, та всякі листи, які вони висилали до центральної громади. Для мужів довірря виготовив також голова Просвітного Виділу вказівки, які торкалися таксамо ведення просвітної роботи, як і взагалі становища

1) Письмо Безпалка до С. В. У. з 4. 8. 1916.

2) Прот. П. В. з 15. 7. 1916.

3) Звід. мужів довірря з серпня і вересня 1916.

4) Прот. конференції мужів довірря з 7. 10., 9. 10., 13. 11. і 14. 11. 1916.

5) Звідомлення мужів довірря від серпня до пол. грудня 1916 і »Bericht über Aufklärungsarbeit . . .«.

мужів довірря на командах¹⁾. Крім цих так званих вандрівних мужів довірря був плян назначати на командах так званих місцевих мужів довірря. Ці останні мали дбати про просвітну роботу на командах і через те мали деякі привілеїї, бо мали певний час у тижні свободний від роботи, щоби могли приготувитися до рефератів. Вандрівні мужі довірря були, очевидно, цілком увільнені від всякої роботи і могли цілий свободний час від просвітної діяльності посвятити на своє власне виховання і приготування потрібних рефератів (фот. ст. 231.).

Діяльність мужів довірря ішла в двох напрямках: вони держали реферати на командах і вислухували бажання полонених так що до просвітної роботи, як і взагалі такі, що торкалися життя-буття полонених. Ці останні передавано командантурі, а усе иньче полагоджувала Генеральна Старшина, чи Просвітний Виділ (тоді, як він заступав Генеральну Старшину) згідно Генерального Секретаріят.

Побіч цієї особистої пропаганди йшла також пропаганда книжками, які висилано власне в другій половині цієї доби в більшому числі, а таксамо часонись. Дуже велика шкода, що ці письменні звідомлення, які давали мужі довірря, досить поверховні. Говориться там не раз тільки дуже загально про відношення полонених до української справи, а таксамо звичайно дуже загальні і статистичні дати. В багатьох звідомленнях не сказано навіть, з чим виступали мужі довірря перед полоненими і які держали реферати. З відомостей, які маємо з цього боку, виходить, що рефератів у цілому значінню цього слова було взагалі небагато. Провадилися радше балачки на різні теми, бо ця форма відповідала ліпше настроєві полонених. В тих балачках порушувалися звичайно насамперед справи, які торкалися життя-буття полонених. Муж довірря мусів показати людям, що він

¹⁾ Звід. Безпалка з 19. 8. 1916.

дбає також і про особисті інтереси полонених і це звичайно отворяло йому вступ навіть до таких людей, що стояли дуже далеко від української справи. За тим ішло потім подавання новин з фронтів, відомости з просвітнього життя в таборі й реферати загально освідомлюючого змісту. Впрочім усе залежало від людей, яких малося перед собою. До людей, які ставилися пасивно або й ворожо до українства, не можна було, очевидно, виступати зразу з українською справою. Тут треба було держатися цієї методи, якої придержувалися в таборі в перших початках другої доби. Світові події і теми зі суспільного поля могли бути предметами балачок. Це можна було говорити, й цього слухали нераз навіть і ворожо до українства настроєні люде. Усе иньче мусіло відпасти й чекало на кращі часи. Звичайно міг приїхати муж довірря другий чи третій раз, тоді він, здобувши собі повну популярність і упевнившись в цьому, міг виступати з українською пропагандою. Зовсім инакше поводитися мужі довірря на цих командах, де були люде, що перейшли науку в таборі. Там говорено вже про Хмельницького, про окремішність українського народу від московського, навіть про Мазепу; критиковано поступовання Петра I. і Катерини II. що до України¹⁾ і т. п. Взагалі на прихильних, або хоч не ворожих українству командах читано твори з української літератури²⁾, говорено про просвітню роботу в таборі, про українську справу³⁾ і взагалі про політичні теми⁴⁾.

Як зустрічали полонені мужів довірря, про те маємо деякі відомости у їх звідомленнях. Коли там кажеться, що перший раз зустрічали мужів довірря неприхильно, потім стрічали їх прихильно й показували навіть невдо-

¹⁾ Звід. Я. Волошина з 28. 8. 1916.

²⁾ Звід. Чумака з 28. 8. 1916, звід. Шаповала з 22. 11. 1916 і иньчі звідомлення.

³⁾ Звід. Лисенка й Сергієнка з 18. 9. 1916.

⁴⁾ Тамже.

волення, коли їх довше не відвідувано, то це можна вважати типовим відношенням полонених на робітничих командах до мужів довір'я. Що на деяких командах бувало нераз і так, що люде зовсім не хотіли говорити з мужами довір'я і цілком їх бойкотували, то це можемо дуже легко припустити (хоч у звідомленнях про це не говориться), бо такі відомости маємо з вецлярського табору, де провадилася, правда, пізніше, також така робота на робітничих командах як у раштатському таборі. Взагалі у звідомленнях підношено переважно те, що було приємно почути й побачити. А цього не можемо те ж забути, що мужі довір'я їздили переважно по хліборобських командах, де все таки знаходилось якесь число людей, які перейшли школу в раштатському таборі. Протих людей довідуємося власне з одного звідомлення, що курсисти носять на робітничих командах національні відзнаки, які дістали в таборі¹⁾. Довідуємось також, що з команд приходили листи з подяками за прислані книжки і проханнями й надалі висилати їм книжки²⁾. В однім звідомленню сказано, що люде були дуже доволені з приїзду мужа довір'я, називають себе українцями, москалів не люблять, уважаються за щось вищого від їх, по цій науці, яку вони перейшли в таборі³⁾. На одній команді, кажеться в звідомленню, зобов'язалися люде говорити тільки по українськи⁴⁾. В иньчім звідомленню читаємо, що люде радо вітають мужа довір'я і дуже задоволені, що Просвітний Виділ і підчас роботи безпокоїться ними, за що вони дуже дякують⁵⁾. В однім звідомленню говориться, що люде бажають на зиму вернути до табору, щоби вчитися в школі. »Вражіння справляють дуже гарне, на командах люде енергічніші, диску-

¹⁾ Прот. П. В. з 28. 8. 1916.

²⁾ Звід. Литвиненка з 18. 3. 1916.

³⁾ Звід. Іваницького з 24. 8. 1916.

⁴⁾ Звід. Волошина з 17. 9. 1916.

⁵⁾ Звід. Полякова з 17. 8. 1916.

тують до річі, видко, що зрозуміли суть діла¹⁾. Про людей, що поїхали на роботу в Кассель, сказано, що вони увійшли в табір Кассель з українськими піснями. Там прийшлося їм провадити бійку з французами й неграми, але не зважаючи на те, наші люде не виреклись українства²⁾. Характеристична звістка в однім звідомленні з чотирьох команд, в якій довідуємося, що люде навіть не згоджуються на автономію України й на життя в злуці з Росією, а бажають мати цілком самостійне королівство, ні від кого незалежне³⁾.

Коли чуємо такі річі, як наприклад ця остання, подана в жовтні 1916. р., то можемо бути певні, що тут маємо до діла з тими людьми, які якийсь довший час перебували в таборі. — Инакше, очевидно, ставилися до української справи люде, які не були в таборі, або були лишень хеліево. Вони показувалися або зовсім пасивні, або ставилися навіть ворожо. У звідомленнях назначено одні й другі команди зовсім виразно. Кілько таких людей стрічалось, цього не подано у звідомленнях, або подано (з малими виїмками) лишень загально. Все ж таки можна лічити їх на 28% до 30% між тими людьми, яких в часі від жовтня до половини грудня відвідали мужі довірря. Цей % зовсім не можна приложити до цілої маси полонених на робітничих командах, бо мужі довірря відвідували в цім часі переважно тільки такі команди, де були розміщені також і бувші курсисти. І тому чуємо також часто у звідомленнях, що таборова часопись має популярність на командах і що люде проявляють велику охоту до науки, що бажають книжок та що на командах повстають перші організації⁴⁾. І так на одній команді повстала в жовтні

¹⁾ Тамже.

²⁾ Прот. конференції мужів довірря з 9. 10. 1916.

³⁾ Звід. Дмитра Войціка з 23. 10. 1916.

⁴⁾ Звід. мужів довірря від серпня до грудня 1916.

Національна Секція¹⁾, на иньчій Соціална Секція (в однім гурті з москалями)²⁾, а на ще одній — Національний гурток³⁾). Словом вплив просвітної роботи, яка провадилася в таборі, показував скрізь свої наслідки.

Але найбільше потішаючою проявою було те, що ці наслідки показувалися навіть і між тими людьми, що не були в таборі. Ясна річ, що розтасовання свідомих українців по різних командах, хоч воно не обнімало, очевидно, всіх команд, мусіло виявляти свій вплив на иньчих людей. Зі звідомлень бачимо, що не раз люде досі чужі українській справі приставали зовсім до свідомих українців і робилися українцями⁴⁾). В однім звідомленню з грудня 1916. р. читаємо, наприклад, що «люде, довідавшись про змагання поляків що до українських земель, обурюються. Навіть ці, котрі досі були байдужні кричать: Гуртуйтесь українці!»⁵⁾). В иньчім звідомленню читаємо знов, що «люде дуже мало знайомі з українськими змаганнями, бо мало пробули в раштатськім таборі, проте отверто називаються українцями і з великим захопленням слухають розмови що до української пропаганди й довірочно відносяться до мужа довірря. На всіх (чотирьох) командах просили вислати «Кобзаря» Шевченка⁶⁾). Характеристичний може бути також і цей лист, висланий одним з полонених з робітничої команди до полковника Січі в Раштаті: «Повідомляю пана полковника, що я бажаю записатися у Ваше славне Товариство Січ. Зла мачуха, було, приспала мене і я спав кріпким сном і себе не розумів. Тут, далеко від рідного краю на чужині, я зрозумів, що ми є нащадки лицарів-запорожців. Бажаю, щоб славна

¹⁾ Звід. Кішанського з 23. 10. 1916.

²⁾ Звід. Сиротенка з 4. 11. 1916.

³⁾ Розсвіт з 16. 12. 1916.

⁴⁾ Пор. н. пр. звід. Тарасовського з 28. 8. 1916.

⁵⁾ Звід. Берекета з 3. 12. 1916.

⁶⁾ Звід. Берекета з 26. 11. 1916.

запорожська Січ запанувала на нашій Ненці-Україні. Фока То-ко¹⁾.

Що таких пробуджених людей було на командах чим раз більше, це річ очевидна. Нема однако ж певних дат що до цього. На підставі цих дат, якими розпоряджаємо і на підставі вражінь, які мається по перечітанню звідомлень мужів довірря, не забуваючи про те, що багато звідомлень писано занадто оптимістично, можна оцінювати з кінцем 1916. року число всіх людей на робітничих командах, які звязувалися так, чи инакше з українською національною ідеєю, на 2500. Разом з тими, які були в таборі, можна би налічити приблизно 3000 людей. Із цих людей треба рахувати коло 2000 людей, які були курсистами в таборі²⁾. Цих 3000, це були ці люде, які тісніше, чи слабше звязалися з українським національним почуттям. Це те, що називаємо «Українська Громада» в Раштаті. Вона, очевидно, збільшилася протягом цієї доби дуже, бо зросла майже трикратно. Це було би більше, чим 23% усіх полонених, які були приналежні до раштатського табору. Коли нагадаємо 7% з кінця попередньої доби, то це найвиразніше показує, який тут зазначився великий поступ.

Очевидна річ, що цих 3000 людей представлялися ще доволі ріжноманітно. Між ними подибуємо різні типи, відповідно до більшого, чи меньчого їх національного освідомлення. На чолі стоїть свідомий українець-самостійник. Його світогляд такий, що Україна повинна бути незалежною державою, відповідно до її числа населення, до її простору, до природних багатств краю. З Москвою не може бути ніяка спілка, бо вона може бути небезпечною, як це показала переяславська умова. Як дійти до цієї мети, це вже друга річ. Одні рахували

¹⁾ Розсвіт з 18. 11. 1916.

²⁾ Число курсистів означене лишень приблизно на підставі дат, які подано в звідомленнях учителів.

на офензиву осередніх держав, а другі на революцію, яка, як не підчас війни, то напевно по війні мусить настати в Росії.

Другий тип, це автономісти. Вони теж бажали самостійного розвою України, але не вірили, щоби вдалося відірватись од Росії. Росія занадто сильна й вона певно вийде з війни з перемогою, — так думали вони —, тому нема що говорити про незалежну Україну. Тай впрочім Україна в звязку з Москвою почуватиметься сильніша й буде забезпечена від зовнішніх ворогів. Осередні держави не підуть на Україну, бо Росія не допустить до цього. Революція настане, очевидно, в Росії зараз по закінченню війни, але українцям треба йти разом з поступовими російськими партіями, щоби повалити реакційне правительство. Потім можна буде роз'єднатися з ними й домагатися рішучо автономії для України в російській державі. Треба тому організуватися, щоби народ зумів постояти за свої права.

Третій тип, це були люде, які не мали вже виразної політичної програми. Незалежна чи автономна Україна, це були би гарні річі, але їх перепровадити тяжко. Тай впрочім головню йде о те, щоби український нарід міг свободно розвиватися. Щоби він мав свої школи, а решту повинен він мати разом з иньчими народами російської держави, отже ж свободу слова, добрі закони, а передовсім корисну для народа аграрну реформу. Це могла би дати незалежна чи автономна Україна, але і без цього можна цих річей сподіватися в Росії по революції.

Четвертий тип — це тип революціонера. Головною ціллю кожного чоловіка, що бажає добра так для свого народу, як і для иньчих народів, які замешкують російську імперію, є революція в Росії. До цього треба бути готовим. Українська справа входить, очевидно, в рахунок, і заперечувати національну окремішність українського народу було би зовсім без цілі. Цього й не роблять поступові російські партії. Але найважливі-

щою справою являється все таки повалення політичного й суспільного ладу в Росії. Мусить настати визволення робучих кляс. Соціалізм --- це ідеал, до якого треба стреміти, бо він лишень один принесе щастя робучим клясам.

Пятий тип людей, зближений до третього й четвертого, але вже менш виразний. Національна свідомість є. Ми українці, а вони москалі; нас називають хохлами, а ми їх кацапами. Так кажуть ці люде. Але це не так дуже важно. Головне те, щоби людям добре поводитись, тому треба землі, яку треба відібрати панам. Пани, буржуазія, це біда для народа. Від них не буде народові ніколи добра. Треба самому дбати про себе і йти за тими, що хочуть добра народові.

Очевидна річ, що між тими типами можна би ще поставити посередні типи, і так можна би ще поставити тип, який вже стояв би на роздоріжжю, де одна дорога йшла до України, а друга до Москви. Таких людей знайшлося би ще також досить багато, але їх можна зачислити до української громади, бо найменше пересунення обставин, а вони зістануться на українським боці.

Далеко менше цікавлять нас типи, які стояли поза українською громадою. Це люде або зовсім пасивні, що думали поки що лише про свою долю, або ворожі українству елементи. Коли вони показувалися пасивними до всякої думки про Україну, то у них відгравав головну роль страх перед Росією і віра у могутність царського правительства. Друга половина 1916. року це час, коли Росії усміхалася перемога. Брусіловська офензива в Галичині, хоч не рішала справи, все таки показувала, що Росія ще могутча. Приступлення Італії, а врешті Румунії до спілки з антантою давало цим положенням певність, що царська Росія вийде переможно з цієї війни і царь верне на чолі своїх переможних військ до своєї резиденції. Тому й нема надії на ліпше, і краще не

заціпати таких справ як Україна, бо з цього нічого не вийде, хіба особиста небезпека. Що такий погляд на висліді війни і цей власне страх перед непобідимою Росією були головною причиною пасивности цих людей — це певно. Тай і тих «російських патріотів», що ворожо ставлялись до українства, не можна брати зовсім поважно. Правда, були й дійсно зрусіфіковані елементи і ця русифікація показувала у їх різні форми. Почавши від «руських революціонерів», а скінчивши на тих, які те мали спільне з Москвою, що балакали ломаною московською мовою, все те уходило за русофілів, але й у них страх відгравав головну роль. Це показалося ясно потім, як повстала Українська Держава. Українці народжувалися як гриби по дощі і про противників не чути. Але, очевидно, ці свіжо навернені українці, це не те, що тих 3000, які в часах тяжкої неволі для України звязалися з цим іменем. Цих 3000, це найкраща частина людей раштатського табору, а першими піонерами, що ставили в цій добі народню будівлю, є ці люде, що їх імена подаємо: Соломонів, Кривусів, Сергіїв, Олекса Кіщанський, В. Лисенко, Я. Сергієнко, Як. Волошин, Дм. Волошин, В. Литвиненко, О. Петровський, О. Крижановський, Берекет, Десятовський, Сербин, Д. Войцік, Петро Чумак, Біличенко, Яків Тарасовський, Петро Поляків, М. Загурський, М. Савела, Тимотей Бондар, А. Волосів, П. Яременко, Хоменко, Слюсарь, Чалий, Онищенко, Хмурий, Максименко, Найко, Є. Ведмідь, Баклинський, Рожественський, Левченко, Мельник, Вдовиченко, Підлісний, Білан і Ободяник (фот. ст. 235., 237. і 271.). Цікаво було би знати, з яких суспільних верстов складалася українська громада. Що до цього можемо подати лише деякі дати. На увагу беремо спис січовиків з 1916. року. Спис лічить 974 всіх членів. Із них було: хліборобів 500, ремісників 207, купців і торговщиків 96, малих підприємців 29, робітників фабричних і хліборобських 45, низших урядовців і писарів 55. Інші-це фель-

чери, телефоністи, електро-техніки числом 30, учителів 6, і людей з вищим образованием 6. Цей список показує, що Січ складалася з низчих суспільних верств. Тесаме треба, очевидно, приложити до цілої української громади в Раштаті.

Статистика січовиків по губерніях, з яких вони походили, представляється так:

З губерній	Полтавської	було	194	січовиків
„	Київської	„	175	„
„	Харківської	„	113	„
„	Чернігівської	„	109	„
„	Подільської	„	92	„
„	Катеринославської	„	85	„
„	Херсонської	„	76	„
„	Волинської	„	64	„
„	Таврійської	„	25	„
„	Вороніжської	„	20	„
„	Донської	„	9	„
„	Холмської	„	6	„
„	Кубанської	„	6	„
		Всього 974 ¹⁾		

З цього виходить, що в Січі переважали українці з чотирьох корінних губерній України.

III. Міжтаборові взаємини.

Взаємини між раштатським і вецлярським та зальцведельським таборами були в цій добі далеко більші, ніж попередно і, правду сказавши, зачалися щойно в цій власне добі. Початок тісніщих взаємин викликало власне уладження січового свята з дня 27. квітня в раштатському таборі. Це мало бути свято, на яке не

¹⁾ Список зроблений на підставі актів Січі й актів командантури рашт. табору з 1916. р.

міг здобутися ніякий з двох других таборів, бо там просвітна робота ще не зайшла так далеко. Впрочім у Зальцведелі Січ ставила щойно перші кроки, а у Вецлярі справа з Січчю теж не пішла далеко. Річ природна, що очі всіх, які цікавилися українською пропагандою по таборах, були звернені в дні 27. квітня на Раштат. Це мав бути свого рода попис раштатської громади полонених і провідників, які там провадили роботу. Не дивниця, що коли прийшло до Просвітних Виділів обох таборів запрошення взяти участь у святі, то кождий вислав своїх представників на свято. Що більше: Берлінська Централя подбала про те, щоби і якась скількість полонених з обох таборів могла взяти участь у цьому святі. Воєнне Міністерство згодилося на бажання Централі й дозволило, щоби по кількадесять полонених з обох таборів могли теж поїхати на свято до Раштату. Туди приїхали також два члени фрайштадтського Просвітного Виділу, цілий хор і оркестра, та ще кільканадцять фрайштадтців, визначних діячів у фрайштадтській українській громаді. Словом, це був загальний зїзд з усіх чотирьох українських таборів. В день 27. квітня зібрався в Раштаті сам цвіт українських полонених і члени з усіх чотирьох Просвітних Виділів. А коли додамо до цього, що тут прибув також член берлінської Централі Союзу визволення України, Скоропис-Йолтуховський, полковник Фрідріх і сотник Любберс і команди вецлярського та зальцведельського табору, а з ними також офіцери з відділу українського в командатурі, і врешті оперовий співак Модест Менцінський, який виступив з концертом в таборі, то маємо перший зїзд, який був гарно заступлений. Тут вперве стрітилися передовсім полонені з усіх чотирьох українських таборів. Що при такій стрічі мусіла наступити жива виміна думок, про те не може бути сумніву. Це мусіло тим більше настати, що кождий з таборів знаходився в инакших обставинах, кождий з них переходив иньчу добу

свою розвою. Коли фрайштадтці могли себе справедливо вважати за найстарших учасників таборової роботи, то зальцведельці були наймолодші. Ясна річ, що при такій дискусії порівнювано один табір з другим і доходжено до певних висновків. Це мало свої наслідки і викликало так у Вецлярі, як і в Зальцведелі деякі наслідки. При історії цих двох таборів поговоримо про те докладніше, тут можна тільки зазначити, що цей зїзд був початком до навязання взаємин між трьома українськими таборами. Загально признано, що раштатський табір поступив найдалше в розвою просвітної роботи, хоч знайшлися голоси, правда, виїмкові і тільки з кругів Просвітних Виділів, які цього не хотіли признати без застереження. Підчас цього свята відбулося також спільне засідання членів зі всіх чотирьох Просвітних Виділів і тут поставлено деякі норми, які мали обовязувати всі три українські табори в Німеччині. З полонених запрошено на цю нараду члена Просвітної Секції в раштатській громаді Волосова. На цім засіданні ухвалено між иньчим, що всі три табори мають висилати собі взаємно по 200 примірників кожного числа часопису, що статут раштатської Січі має бути взірцем для двох других таборів і т. п.¹⁾.

В місяць пізніше відбувся знов зїзд представників українських таборів у Зальцведелі, з нагоди свята в честь Тараса Шевченка, яке відбулось там 28. травня 1916. р. З Раштату виїхали на це свято члени Просвітного Виділу Бензя, Шаповал і Сугак, а з иньчих: Тарасовський і Лисенко, з Вецляру члени Просвітного Виділу Перфецький і Терлецький. Там відбулася знов нарада членів усіх трьох Просвітних Виділів і членів Просвітного Виділу з Фрайштадту, — Сімовича й Турули, а крім цього нарада полонених з фрайштадтського табору²⁾. Предметом цих нарад був між иньчим також

¹⁾ Прот. П. В. з 27. 4. 1916.

²⁾ Прот. П. В. з 1. 6. 1916.

і раштатський табор. Розведено там критику діяльності Просвітного Виділу в Раштаті (таксамо як і вецлярського). Ці наради, що тягнулися годинами, не принесли однакж, крім довгої балачки, нічого позитивного.

Але не зважаючи на те піднесено зараз у червні знова гадку на засіданню раштатського Просвітного Виділу, щоби уладити міжтаборовий зїзд, який мав би уложити плян дальшої роботи. Тільки цей зїзд не мав бути зїздом членів Просвітних Виділів, а зїздом делегатів з усіх трьох громад¹⁾. І в цьому була би саме засаднича ріжниця. Громади мали увійти в тіснїщі безпосереднї зносини зі собою. Але до таких зїздів не прийшло ще так скоро.

Разом з тими взаєминами, які зачалися були в цїй добі, ставав вплив одного табору на другий чим раз більший. Очевидно, раштатська громада була і в цїй іще добі активним чинником, дві другі громади були більш пасивними і на них переходив власне вплив раштатської громади. Але відношення громад зачиало змінятись поступенно, відколи так у Вецлярї, як у Зальцведелї просвітна робота поступала наперед. Тоді оба ці табори зачали розвиватися більш самостійно й виявляли зі свого боку вплив на раштатську громаду. Це треба передовсім сказати що до вецлярської громади. Там зачалася просвітна робота чотири місяці пізніше, як у Раштаті, а такий час при цїй скорій еволюції, як ми її бачимо по таборах, означав дуже багато. Ясна річ, що вецлярський табор не міг виказатися такими результатами, як де було в раштатському таборі. Але все таки що до організаційного життя він зачинав зближатися до раштатської громади. Особливі обставини допровадили там до цього, що дня 7. листопада 1916. р. переведено там засадничу реформу, яка усувала Просвітний Виділ як центральну організацію, і власть у громаді перейшла

¹⁾ Прот. II. В. з 23. 6. 1916.

на Генеральну Старшину, зложену на підставах виборів, без огляду на те, чи це були полонені, чи свободні люди, члени Просвітного Виділу. Ця листопадова реформа показала власне свій вплив на раштатську громаду. Вона приносила зі собою занадто великі зміни, щоби не зацікавити раштатців. Тай впрочім ця реформа мусіла подобатися полоненим, бо вона ставила їх у громаді на рівних правах з членами Просвітного Виділу. І можна було сподіватися, що раштатські громадяне захочуть її мати у себе тим більше, що, як показували перші тижні існування цієї реформи у Вецлярі, вона принесла там оживлення життя в таборі. І хоч вони не показували цього, бодай на засіданнях про те не чуємо, то це ще не може бути доказом, що їм така реформа не була до вподоби. Авторитет Просвітного Виділу, а спеціально авторитет голови його був іще настільки великий в громаді, що вона не відважилася з тим отверто виступати. Але коли потім у Просвітнім Виділі зачалися непорозуміння й показалося, що Просвітний Виділ як такий нездатний до начального проводу, тоді, очевидно, громада побачила одинокую розв'язку справи в такий сам спосіб, як це сталося у Вецлярі.

Далеко менший вплив показав зальцведельський табір на раштатську громаду. Це річ зовсім природна, коли зважити, що там просвітна робота зачалася ще пізніше як у Вецлярі. Але деякі справи стояли там ліпше, як у Раштаті, а се видно передовсім що до зорганізованія видавничого товариства й уладжень, зв'язаних з видаванням часописі. Відомости про те товариство, яке охрестило себе іменем Куліша, привіз до Раштату член Просвітного Виділу Петро Карманський і він саме заходився тут у Раштаті коло цього, щоби Редакційну Секцію ліпше зорганізувати.

На цім і кінчаться впливи, які йшли з тамтих таборів до Раштату. Про справи другорядного значіння годі тут говорити, але певне є, що члени Просвітних

Виділів, які мали нагоду стрічатись зі собою особисто, інформувались про відносини другого табору й не одно впроваджували потім у таборі, в якому стало перебували.

IV. Просвітний Виділ Союзу визволення України і громада „Самостійна Україна в Раштаті.“

Доба третя — це час, коли Просвітний Виділ як такий, виступає останній раз у громадському життю раштатської громади; в слідуючій добі настала в його становищі велика зміна. При огляді організаційного життя була вже мова про відношення Просвітного Виділу до цих організацій, які існували в таборі. Ми бачили, що Просвітний Виділ займав дійсно центральне становище і, так сказати б, упривілеговане. Він входив у цілості в склад Генеральної Старшини і таксамо Генеральної Ради. Але на цьому не кінчилася, очевидно, діяльність Просвітного Виділу. Вона була всестороння й обнімала всі сторони життя української громади. Коли була мова про Генеральну Старшину й Генеральну Раду, тоді вказано було на становище Просвітного Виділу в цих обох організаціях. Там виступав він як окрема організація, зложена з цивільних осіб і офіцерів-полонених. Инакше знов виявлявся вплив Просвітного Виділу на інших організаціях громади. Там виступали члени Просвітного Виділу як референти Генеральної Старшини і тим способом правне їх відношення до таборових товариств було тепер означене докладніше, ніж в попередній добі. В другій добі вони виступають як особи, що стоять на боці від таборових організацій, не належать до них, але мають моральне право бути на засіданнях усіх організацій і давати там свої вказівки та поручення. В практиці справа виглядала так, що хоч і товариства мали своїх голов, вибраних членами

товариств, то однак ж члени Просвітнього Виділу були дійсними моральними провідниками організацій.

В цій добі справа не змінилася засадничо. Діставши назву референтів, вони і в цій добі мають перший голос у життю товариства і впливають на нього. І не було властиво ні одної організації в громаді, яка не стояла б під впливом одного чи другого члена Просвітнього Виділу. Ми можемо їх перейти кожду зокрема. Національна Секція мала свого опікуна й члена Просвітнього Виділу Іваницького, Січ — Миколу Шаповала, Аграрна Секція — Іваницького, Соціальна Секція — Петра Бензю, Просвітня Секція — Іваницького, Бахталовського й Василя Мороза, Товариство ім. Лисенка — Марка Вовчка, Драматичне товариство ім. Тобилевича — Марка Вовчка і якийсь час Василя Мороза, Редаційна Секція — Петра Карманського і якийсь час Володимира Левицького, Українська Кустарна Спілка — Михайла Паращука, Кооперативна Чайна Спілка, потім Єдність — Бахталовського, Клюб Відродження — Бахталовського, старші бараків — Осипа Безпалка й Бахталовського, організація зводних — Сугака, кіно — Василя Мороза, Законодатна Комісія — Сиротенка, Комісія господарська й ревізійна — Калюжного і т. д. Один Центральний Комітет не мав до помічі нікого з членів Просвітнього Виділу й давав собі сам раду. Це розділення членів Просвітнього Виділу між поодинокі організації не було випадковим, а було зроблене нарочно, щоби кожда організація мала дорадника, який своїми радами йшов би все в поміч організації. Але цей розділ не означав, що члени Просвітнього Виділу замикалися в поодиноких організаціях і не цікавилися другими. Противно, їх видко було всюди, при кожній нагоді. Такі товариства як Січ, або Просвітня Секція, цікавили всіх членів Просвітнього Виділу, і вони всі брали діяльну участь в тих організаціях. Таксамо канцелярії були під наглядом членів Просвітнього Виділу, як наприклад Іваницького, а

канцелярія мужів довіря була в руках Пархоменка. Касу провадив Євген Гуцайло. Голова Просвітнього Виділу Безпалко крім організації блокових і баракових старших не мав властиво призначеної собі організації, але він іще в більшій мірі, як усі інші члени Просвітнього Виділу, цікавився всіма організаціями, цілим органі-

**Визначні діячі української громади
в 1915—1918 рр.** (згори, зліва на право):

Тиміш Пархоменко (голова Ген. Стар.), Ісак
Соломонів, Василь Сербин, Ободяник і Максим
Слюсарь.

заційним життям громади, а спеціально посвячувався
справам Січі, Національної і Просвітної Секції. Коли
члени Просвітнього Виділу були так тісно зв'язані з ор-

г'анізаційним життям табору, то ще більше було це видно при викладах. Тут вони брали головну участь у роботі, хоч побіч них стояли учителі, які навчали в народній школі, і взагалі і ці полонені, — назв'їм їх пропагандистами, — які своїми викладами, призначеними звичайно для менських гуртків, по бараках (часом і в залі), дуже були помічними при просвітній роботі. Очевидна річ, що в просвітній роботі давали напрям члени Просвітнього Виділу і з цього боку поодинокі члени Просвітнього Виділу визначалися різно. Безпалко давав головню виклади з політичного поля й суспільних наук, Бензя зі суспільних наук, Іваницький викладав про аграрну реформу, Катеринюк історію літератури й історію церкви, Карманський історію літератури, Миколаєвич українську літературу, дещо з історії, педагогії і психології — Стоцький (молодший) з літератури і дещо з української граматики, Бахталовський — про кооперацію, Паращук дещо з української штуки, Шаповал дещо з історії України, Семенів мав виклад про історію українського театру, Сиротенко давав політичні виклади й виклади з адміністрації та судівництва, Максимович з судівництва, Гуцайло зі соматології і дещо зі суспільних наук, Василь Мороз з історії культури. Деякі з членів Просвітнього Виділу брали також участь у науці народньої школи і так Мороз учив, наприклад, німецьку мову, Бахталовський провадив курс для неграмотних, Іваницький учив геометрію, арифметику й історію України і т. д.

Крім цих членів Просвітнього Виділу дали тут виклади ще й деякі прелєгенти, які хвилево перебували в Раштаті. І так Володимир Левицький провадив курси по кооперації й діловодства в крамницях, а Зенон Кузеля дав кілька викладів з української літератури й етнографії. Оба вони стали потім членами Просвітнього Виділу в Зальцведелі. Число членів Просвітнього Виділу не було однакове. По виїзді Богдана Лепкого, Романа

Члени Просвітнього Виділу в 1915—1918 рр.

(згори, зліва на право):

Петро Карманський. — Михайло Паращук. — Адам Миколаєвич (реф. С. В. У.) — Петро Бензя. — Осип Безпалко (голова П. В. і Ген. Стар.). — Василь Мороа. — О. Петро Катеринюк (реф. С. В. У.). — Др. Василь Сімович (реф. С. В. У. і голова П. В.). — Валеріян Падалка (Бахталовський). — Євген Гуцайло і Михайло Бондаренко (Іваницький).

Перфецького і Василя Пачовського з кінцем січня, а Омеляна Терлецького в половині лютого 1916. р. до вецлярського табору, лишилися в Раштаті 8 членів Просвітнього Виділу, а саме: Осип Безпалко, Василь Мороз, Петро Бензя, Вал. Бахталовський, Петро Катеринюк, Михайло Паращук, Іваницький і Федорович. В березні приїхав Шаповал (офіцер полонений) і Сугак, потім Калюжний, Сиротенко, Байлів, Максимович, Марко Вовчок, Радченко, Горбенко, Панасюк, Пархоменко, Рожко (офіцери полонені), а з цивільних українців прибули: Петро Карманський, Адам Миколаєвич, Роман Стоцький і Олександр Семенів так, що число членів Просвітнього Виділу подвоїлось. Вибули лише: Петро Бензя й Бахталовський, які виїхали до зальцведельського табору, і Федорович, який прибувши до Раштату недовго потім попав в хворобу, яка закінчилась його смертю.

Цих кільканацять людей, це була найінтелігентніша кляса в українській громаді. Не диво, що вона надавала характер цілій просвітній роботі. В цім гурті родилися нові думки і звідси виходила переважно ініціатива в просвітньо-організаційній роботі. І тому не одну прояву в життю громади треба поставити в зв'язок з Просвітнім Виділом. Коли говоримо, наприклад, про велике зацікавлення січовою справою і про цілу акцію, ведену в цій справі в громаді, то не можемо забути цього, що почин до цієї акції дав власне Просвітний Виділ. Тесаме треба сказати, наприклад, про утворення народньої школи і т. п. Всякі політичні дискусії і заінтересовання політичними справами, як справа майбутньої офензиви осередніх держав на Україну, справа польська, справа Галичини, все те йшло від Просвітнього Виділу й приймалося звичайно потім в громаді. Просвітний Виділ був цею активною стороною, яка давала громаді багато, а сама громада була більше пасивним елементом. Але не можна сказати, щоби й громада не показала ініціативи. З протоколів цієї доби бачимо, що

Члени Просвітнього Виділу в 1915—1918. рр.

Микола Шаповал (атаман Січи). — Др. Горбенко. — Григорій Петренко (голова Генеральної Старшини). — Марко Вовчок. — Яків Тарасовський (голова Генеральної Старшини і П. В.). — Осип Калюжний. — Василь Байло. — Максимович. — Григорій Сиротенко.

члени громади виступали не раз з плянами що до просвітної роботи і що вони не раз виявляли свою самостійність. У громаді повставав чим раз більший гурток людей, який, освідомившись національно й набравши практики та розуміння просвітно-організаційної роботи, став на власні ноги і мав свій власний світогляд. І цей гурт, ставши інтелектуально вище понад прочих членів громади, підходив чим раз ближче до Просвітного Виділу. Нема в цій добі, скажім у другій її половині, різкого відмежування між тим гуртом інтелігентів громади і членами Просвітного Виділу.

Це розмежування зменьчилося на зверх і тим фактом, що тепер до Просвітного Виділу належали також і полонені, хоч тільки українці-офіцери. Просвітний Виділ перестав бути організацією свободних цивільних людей, а мав тепер мішаний характер. Те, що в ньому знайшло місце більше число людей з центральної України, теж мало своє значіння. Просвітний Виділ став близький для полонених і не мав цих знамен ексклюзивности, як давніше. Але ясна річ, що такий характер Просвітного Виділу і таке його становище в громаді не могло надовго удержатись. Дальшою конвенцією мусіло бути те, що коли Просвітний Виділ перестав бути організацією цивільних діячів, і прийняв до себе офіцерів-полонених, то чому ж не могли би до Просвітного Виділу належати також і иньчі полонені. Що такі думки ходили по головах полонених громадян, цього можемо бути певні, а прикладом може бути дискусія на засіданню Генеральної Старшини, де піднісся виразний голос, щоби полонені учителі могли належати до Просвітного Виділу, а як це не можливо, то щоби всі справи, які порушувалися на Просвітному Виділі, були предметом нарад Генеральної Старшини¹⁾. І тому в дальшій конвенції мусіло дійти до цього, що або Просвітний Виділ му-

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 24. 7. 1916.

сів стати таборовою організацією, де мали би приступ і иньчі інтелігенти-полонені (передовсім учителі), або мусів перестати існувати як організація між українською громадою.

Коли говоримо про діяльність членів Просвітнього Виділу в раштатській громаді, то можна тут дещо сказати про методу цієї роботи. Метода Просвітнього Виділу із цієї доби не різниться в засаді нічим від його методи з попередньої доби. Як і перше, так і тепер уживається позитивної й негативної методи в національнім освідженню людей. Позитивним було те, що дано нашим людям відомости з українознавства, що показано їм український театр, українську пісню, українську штуку. Позитивним було, очевидно, й те, що говорено їм, чи то на курсі господарським, чи на кооперативнім, позитивною була ціла наука в народній школі. Позитивною роботою була, очевидно, також ціла організаційна робота в таборі. Тут могли люде навчитися провадити всякі організації, чи будуть це просвітні, як, наприклад, Просвітня Секція, чи національно-політичні, як Національна Секція, чи економічні, як Єдність і т. п. Це одно з дуже цінних річей, яких вони побіч відомостей з поля наук навчилися тут у таборі.

Але побіч цього примінювано також і негативну методу. Критика російських порядків, політичного й суспільного ладу на Україні займала тут теж визначне місце при всяких викладах і балачках. Ці оба способи національного освідження спліталися нераз тісно з собою так, що границя не все була виразна. На підставі одної чи другої методи будовано потім пляни на будуче, будовано в думках Українську Державу. Будовано її або при помочі осередніх держав або російської революції, яка повинна б настати. А ця Українська Держава, яка повстала б таким чи инакшим способом, була би, очевидно, тим, що принесло би українському народові добро: демократичний лад, свої закони, свої школи й

церков і, що найважливіше — корисне розв'язання земельної справи. Що при цій політичній пропаганді були неоднакові методи у поодиноких членів Просвітного Виділу, це річ очевидна. Одні держалися більше позитивної методи, другі негативної, одні більше висували національний бік визвольної боротьби України, а другі висували класові інтереси. Це було залежним від цього, якого партійного переконання були члени Просвітного Виділу і який у них був погляд на методу роботи. Входити докладніше в цю справу тут годі, це могла би бути окрема стаття на цю тему. Але зазначити треба, що як в попередній добі, так і в цій третій, вложили члени Просвітного Виділу дуже багато своєї праці. Це видно по тім, кілька члени Просвітного Виділу дали курсів і всяких викладів, це видно по числу засідань усіх організацій, на яких звичайно все був присутній бодай один член Просвітного Виділу.

При тій діяльності Просвітного Виділу не обійшлося, очевидно, без помилок; при такій складній роботі воно й не могло бути инакше. Але це не вменчує в засаді значіння Просвітного Виділу як інтелектуального провідника в просвітній роботі.

V. Українська громада й німецькі влади в таборі.

Як в попередній добі, так і тепер Просвітний Виділ, зглядно його голова, був посередником між українською громадою і німецькими таборовими властями. Це посередництво було тим більше потрібне, чим більше росли аґенди української громади. В цій добі прийшла передовсім на порядок денний справа просвітної роботи на командах, яка стала пекучою, відколи зменчилось значно число мешканців табору. І з цього боку так воєнне Міністерство, як і командантура, і зокрема

сотник Козак дуже пішли на руку українській справі. Це й уможливило власне, що роботу на робітничих командах можна було провадити в ширших розмірах. Новістю було також і те, що командантура дозволила вільний вихід з табору для 25 полонених у товаристві членів Просвітнього Виділу й дала їм цивільні одяги¹⁾. Так само корисним фактом було те, що командантура згодилась на улаштування прогульок членів українських організацій і дозволила на утворення клубу, який названо «Відродження», де можна було дістати по дешевих цінах перекуси²⁾. Бараковій старшині підвищено платню, а так само січовики дістали підвищення місячної платні. О те добивався Просвітний Виділ, виходячи з цього становища, що коли інші полонені могли собі заробляти гроші, виїзджаючи на робітничі команди, або працюючи чи то в таборі, чи недалеко від табору, то члени української громади, посвячуючися просвітній роботі, були позбавлені всяких доходів. Підвишку платні дістали так само музиканти, співаки й члени театального гуртка.

Що до улаштування бараків, призначених на українську просвітню роботу, то командантура мала також досить до роботи. Тепер прийшли на порядок денний такі річі, як наприклад вибудовання печі для випалювання гончарських виробів, улаштування поміщення для клубу Відродження, улаштування січових бараків, улаштування січового магазину, січової канцелярії, вибудовання кіоска на розпродажу часописів і т. п.³⁾.

Усе те робила командантура на підставі конференцій, що відбувалися між сотником Козаком і головою Просвітнього Виділу Безпалком. Ці конференції відбу-

¹⁾ Письмо Безпалка до С. В. У. з 27. 7. 1916.

²⁾ Звід. Безпалка з 4. 3. 1916, Тарасовського з 13. 5. 1916 і Полякова з 24. 6. 1916.

³⁾ Відомости автора.

вались і в цій добі що дня і там приходили під обради також і всякі справи дрібніщої натури. Їх було все дуже багато. Крім таких справ, які були тісно звязані з просвітною роботою, приходили тут також справи, що торкалися життя-буття полонених. Голова Просвітного Виділу інтервенював у різних справах і предкладав різні бажання. Навіть такі справи, як просьба, щоби дарувати кару провинившимся полоненим, приходили під обради тих конференцій. Словом, так голова Просвітного Виділу, як і офіцер з Українського Виділу задавали собі чимало труду, щоби все, що можна, полагодити на користь просвітній роботі.

Німецьким військовим властям залежало, очевидно, на цім, щоби українська робота йшла в таборах наперед. Це не тільки цікавило тодішнього полковника при Міністерстві війни, Фрідріха, який все стояв на цьому, що українська справа вийде колись на арену європейської політики, і що робота по таборах покаже свої великі наслідки, а таксамо сотника Любберса при воєннім Міністерстві, але й таборове військове начальство дивилося чим раз серйозніше на українську справу. Найліпше це видно було по цім, що на січове свято дня 27. березня приїхали німецькі гості, які висказалися потім з повним вдовolenням про українську роботу в раштатському таборі. Така присутність німецьких гостей була для української справи взагалі дуже пожадана. Мусимо пам'ятати, що це були часи, коли про Україну говорено в Європі дуже мало, а зі східних справ лишень польська цікавила обі воюючі сторони. Про українців відомости були дуже скупі й часто невірні. Такі люде як Рорбах, Шмідт або Дорман, які цікавились українською справою і здобули собі з цього боку певні відомости, належали до виїмків. Правда, Німеччина могла пізнатися з українцями безпосередно на окупованих землях, але біда в цьому, що там населення не виказувало національної свідомости так, що німецькі міродатні чин-

ники бачили там лише »руських«, або виїмково »малоросів«¹⁾.

Тим способом раштатський табір показував німцям цю дійсну Україну, яка, відродившись тут у таборі, виступила як свідомо українська громада зі своїми українськими почуваннями, бажаннями й постулатами.

Про українців починало також інформуватись і населення не тільки самого Раштату, але скрізь по території великого князівства Баденського, всюди там, де були полонені з раштатського табору, з яких багато вже називало себе українцями. Це сталося особливо тоді, як наші зорганізовані люде розіхалися по робітничих командах і з ними виїхали мужі довірря. Відразу пішла між німцями гутірка про українців, про українську просвітну роботу, а коли наші зорганізовані люде показалися дуже придатними до роботи й поводитися дуже добре, тоді між німецьким населенням виробилися погляди, що українці, це найкращі робітники і взагалі далеко культурніші люде, чим москалі²⁾.

Про відношення наших людей до німців у цій добі можемо дещо сказати. Про наших громадян треба зазначити, що вони, взагалі взявши, ставилися прихильніше до Німеччини й до німецького населення, ніж у попередній добі. Це було наслідком так політичної ситуації, як також цього, що німецьке таборове начальство ставилось цілий час прихильно до української справи, а боротьба з німцями на фронті, яку перебули полонені, починала забуватися. Для тих, що цікавилися політикою, Німеччина входила в політичні обрахунки і частина громади станула на точці п'латформи Союзу визволення України, що при допомозі осередніх держав можна

¹⁾ Губернатор окупованих земель Райхенан виразно це зазначував у своїх урядових звідомленнях. Пор. письмо Скоропня до П. В. в Раштаті а 20. 5. 1916.

²⁾ Звід. Волосова з 26. 8. 1916, прот. конференції мунів довірря з 7. 10. 1916 і прот. Н. С. 8. бл. з 8. 7. 1916.

буде збудувати Україну. Переглядаючи протоколи різних організацій, а передовсім Національної Секції, бачимо, що наші люди рахувалися з офензивою осередніх держав на Україну. Про те була вже впрочім мова попередно. Такі політичні міркування і такий світогляд мусіли зблизити наших людей до німецького світа. Характеристичним, хоч виїмковим, фактом треба вважати телеграму, вислану з нагоди відкриття клубу до Союзу визволення України з бажаннями побіди німецькому оружию¹⁾.

Це було впливом політичних міркувань деяких наших людей, але разом з тим і наслідком цього, що таборове начальство держалося близько до української громади. Це видно хоч би з цього, що на відкриттю клубу був присутній командант табору Лянґ і, разом зі сотником Козаком, всіма таборовими офіцерами й деякими підофіцерами, взяв участь у спільній вечері²⁾. Коли українська громада зложила 608 мк. на потерпівші родини в Карльсруге наслідком французьких літаків, то це було зроблено дійсно щиро. Про те досить виразно свідчать протоколи засідань організацій³⁾. Таксамо треба розуміти даток 50 мк. від клубу на раштатські сироти по вбитих німецьких жовнірах, хоч це можна вважати за рід подяки за дозвіл відкрити клуб⁴⁾. Що бували й інші настрої між членами української громади, про те нема що сумніватись, але вони не виходили на верх і держалися певної міри. Це могло бути передовсім у тих людей, що були противниками плянованої січової акції на окупованих територіях.

Про інших полонених, які стояли поза українською

¹⁾ Телеграма Безпалка до С. В. У.

²⁾ Звід. Я. Волошина з 2. 4. 1916.

³⁾ Прот. Н. С. 2. бл. з 9. 7. 1916, Н. С. 5. бл. з 9. 7. 1916, Н. С. 6. бл. з 9. 7. 1916, Н. С. 8. бл. з 8. 7. 1916, Н. С. 9. бл. з 9. 7. 1916.

⁴⁾ Звід. Я. Волошина з 13. 5. 1916.

громадою, говорити годі, бо відомостей певних нема. А самотнім тут є звіщення мужів довіря від серпня до грудня 1916. р. З них виходило би, що відношення наших людей на командах було зовсім нормальне, але це можемо тільки сказати про ці команди, які відвідали наші мужи довіря й де був певний % членів української громади. Про інші команди нема стільки відомостей, щоб можна собі виробити хоч би лишень загальний образ.

Просвітна робота так в таборі, як і на робітничих командах провадилась і в цій добі зовсім самотійно. Таборове начальство не вмішувалося в життя української громади й полишало їй повну свободу. З командантури виходили часом навіть думки, щоб полонені вчилися самі господарювати в таборі. Звідси пішла власне думка, щоб січовики взяли на себе нічну сторожу в таборі, і щоб полонені взяли в свій заряд таборові кухні.

VI. Берлінська Централь Союзу визволення України й українська громада в Раштаті.

Коли просвітна організаційна робота в раштатському таборі в попередній добі показала гарні результати й давала вдоволення членові Президії Союзу визволення України, Скорописові-Йолтуховському, що те діло, яке він провадив, розвивається гарно й піде на користь нашому народові, то в тим більшій мірі можна це сказати про третю добу історії раштатського табору. Видко було, що результати роботи показуються чим далі, тим кращі і що ця акція, яку розведено по таборах, це найголовніша точка діяльності Союзу визволення України. Політична платформа Союзу визволення України, збудована на політичних комбінаціях, могла не здійснитись, але те, що робилося в трьох таборах у Німеччині і в

однім в Австрії, було такою реальною роботою, що вона мусіла показати свої многоважні наслідки без огляду на те, як уложиться політична ситуація в будучині. Це просто монументальна робота. Сьогодні вже багато з тих людей, які перейшли в полоні школу національного виховання, є вже на Україні. Яку роль вони там відгравали, годі тепер сказати, але одного можна сподіватись, а власне, що бувші члени українських громад з чотирьох таборів напевно будуть у нашій українській державі тим чинником, який на підставі набутої освіти й певного вишколення в політичнім і національнім питанню, потрапить позитивно працювати для своєї держави, для свого народа. Коли так станеться, то це буде найкраща нагорода для тих членів Союзу визволення України, що підняли думку просвітної роботи в чотирьох таборах. Бо ж тут ішло о визволення наших людей з їх темноти, з несвідомости національної, з їх політичної деморалізації. Коли мала бути незалежна Україна, до якої зреалізовання хотів Союз визволення України саме приложити руку, то цій Україні треба було мати свідомих горожан, а не національних і політичних анальфabetів. Яким способом мала повстати та українська держава, це вже річ друга. Союз визволення України вважав правдоподібним, що це може статися при допомозі осередніх держав, і з цього вийшла політична платформа Союзу. Союз вказав дорогу, по якій потім пішло революційне українське правительство і за ним гетьманське. Покликання на поміч осередніх держав проти більшевицького наїзду означало ту саму політичну комбінацію, з якою перед трьома роками виступив Союз визволення України. Тільки різниця в цьому, що коли тепер треба було ратувати українську державу при допомозі осередніх держав, то Союз визволення України планував будувати її при їх допомозі.

Ця, тодішня політична думка Союзу визволення

України, ця його платформа мусіла, очевидно, відіграти також чималу роль при українській пропаганді по таборах. Це виходило з цього, що Союз визволення України стояв на чолі цієї роботи й давав напрям цій роботі, а запросивши до роботи відповідних людей, знайшов між ними теж багато прихильників своєї політичної думки. Це особливо видно було по членах Просвітнього Виділу, що були австрійськими українцями. Деякі з них давно вже були прихильниками такої політичної комбінації, деякі зробилися такими під впливом платформи Союзу визволення України. Це власне бачимо також у раштанському Просвітньому Виділі. Провідник просвітньої роботи, Осип Безпалко, стояв саме на платформі Союзу визволення України і завдяки цьому ця платформа популяризувалася в громаді. З цього боку було повне порозуміння між раштанським Просвітним Виділом і членом Президії Союзу визволення України Скоропис-Йолтуховським. З попереднього вже знаємо, що член берлінської Централі Союзу визволення України робив іще в осені 1915. р. заходи що до Січі в раштанському таборі, яка повинна в зв'язку з платформою Союзу відіграти теж свою роль. В цій добі стає справді Січ на ноги в раштанській громаді. І коли там провадилася така енергійна акція за Січчю, то все те робилось, очевидно, за порозумінням з берлінською Централєю. Сам Скоропис-Йолтуховський отверто виступає з січовою справою і на засіданню Генеральної Ради дня 19. квітня 1916. виразно говорить про завдання Січі на тих українських територіях, які доси були окуповані, і які могли бути в недалекій будучині окуповані осередніми державами¹⁾. Він представляє собі справу так, що січовики складали би собою рід міліції, яка дбала би про лад і порядок на тих землях і про освідмлення населення в українській справі. Січ могла бути разом заборолом

¹⁾ Прот. Ген. Ради з 19. 4. 1916.

проти польської пропаганди на українських землях. Ставляючи можливість повстання української держави, він в'яже її існування з аграрною реформою. На згаданім засіданні Генеральної Ради він каже виразно, що земельна справа не така пекуча в иньчих державах, як власне у нас, на Україні, і коли буде незалежна українська держава, то аграрна реформа матиме тоді дійсно вигляди на зреалізованню. Аграрну реформу представляє собі Скоропис-Йолтуховський так, що від великих власників треба буде примусово відібрати надмірну кількість землі, яка не оправдується раціональним веденням господарки. Це конечно зробити так з економічних причин як і з національних, бо ж, очевидно, великі власники, яких 90% складається з поляків і москалів, усе тягнутимуть одні до Польщі, другі до Москви, а це буде небезпекою для української держави. Треба би тільки полишити так звані культурні господарства розмірів приблизно 250 десятин, які могли би бути зорганізовані чи то одиницями, чи селянськими кооперативами¹⁾. Як бачимо з цього, член Президії Союзу визволення України в'язав тісно національну справу з аграрною. При цім усім він був противником соціалізації землі, як цього хотіли на Україні наші соціалісти-революціонери. І треба зазначити, що ці погляди на аграрну справу здобули собі популярність так у членів Просвітного Віділу, як і взагалі в раштатській українській громаді.

Підчас січового свята дня 27. квітня 1916. р. Скоропис-Йолтуховський вручив, як »батько« Січі, булаву вибраному полковникові Січі, а його промова підчас свята про незалежність України й значіння Січі викликала просто одушевлення між учасниками свята (фот. ст. 287.). В нарадах членів усіх чотирьох Просвітних Віділів він теж брав участь і давав тут свої вказівки й помічення²⁾.

¹⁾ Письмо Скорописа-Йолтуховського до Ом. Терлецького з 21. 8. 1918.

²⁾ Прот. П. В. з 27. 4. 1916.

На засіданню Генеральної Ради з 3. травня він виразно сказав, що «радий», що робота в таборі так поширилася¹⁾.

В місяць пізніше бачимо його знова в рангатському таборі. При цій нагоді довідуємося докладно про його пляни що до дальшої роботи. На засіданню Просвітного Виділу з 11. червня він каже так: «Нашим змаганням повинно бути, щоби Генеральна Старшина була найвищою інстанцією в таборі. Просвітний Виділ мусить з часом зійти з життя. Це ідеал, до якого треба йти.

Скоропис-Йолтуховський промавляє до січовиків підчас січового свята дня 27. квітня 1915.

Впрочім зїзди, які будуть відбуватися, порішать цю справу²⁾. Ці слова були новиною й несподіванкою для Просвітного Виділу, але вони виразно показували, до чого змагав Скоропис-Йолтуховський. Це була дальша конвенція його слів, сказаних іще в листопаді 1915. р., що при цілій тій організаційній роботі розходиться о те,

¹⁾ Прот. Ген. Ради з 3. 5. 1916.

²⁾ Прот. П. В. з 11. 6. 1916.

щоби полонені, де вони не були б, привчалися громадського діла¹⁾).

Відповідно до цього було потім у вересні постановлено на конференції голов трьох Просвітних Виділів, що Просвітний Виділ не є ніякою властю в таборі і має тільки дорадчий голос²⁾). Це означало, що доля Просвітного Виділу, як центральної організації в громаді, була вже порішена. Правда, не зараз і не у всіх таборах рівночасно впроваджено це в життя, але по вецлярським Просвітнім Виділі прийшла зараз черга на раштатський Просвітний Виділ.

Перепровадивши реформу у вецлярській громаді з тим, що там поставлено на чолі громади Генеральну Старшину, з тою самою думкою приїхав член берлінської Централі з кінцем листопада до Раштату, тим більше, що тут Просвітний Виділ знайшовся в цілковитій дезорганізації. Коли дня 2. грудня 1916. р. зложив голова Просвітного Виділу провід, тоді член берлінської Централі Скоропис-Йолтуховський переняв хвилю його агенди й зараз перепровадив реформу, про яку вже вище була мова. Взагалі при цій добі таксамо, як і при попередніх, треба сказати, що член Президії Союзу визволення України Скоропис-Йолтуховський мав великий вплив на просвітно-організаційну роботу в таборі і що він дійсно був провідником цієї роботи.

VII. Огляд третьої доби.

Третя доба, це може найважливіша доба в історії раштатського табору. Разом з другою добою творить вона час, в яким найбільше вложено знання в голови наших, малопросвічених людей. Це час, в яким виробився у них національний світогляд. Але третя доба все таки різниться досить значно від другої доби. Там націо-

¹⁾ Прот. П. В. з 4. 11. 1916.

²⁾ Прот. П. В. з 2. 10. 1916.

нальна свідомість занадто свіжа й не обґрунтована належито, тут вона вже стоїть на певних підставах. Коли там видно було все таки певну несмілість і непевність у національній справі, то тут вже цього не видно. Члени української громади знали, що вони є і мусять зістатись українцями, без огляду на те, як рішиться доля України. Вони не крилися вже з українством і виступали отверто й рішуче. Маса темних людей в таборі і поза табором, ці різні «малороси», чи «хохли» нестрашні вже для неї. Свідомі українці знали, що з такими людьми мусить іти боротьба, передовсім боротьба культурна, яка змусить цю масу признати українську ідею.

Характеристичне для третьої доби також те, що тут вперше виразно станув на дневнім порядку політичний бік української справи. В другій добі цього ще не було. Там ішло тільки про розвивання національних почувань, тут уже й політичних. Політика увійшла тепер у програму української пропаганди і стала на визначному місці. Бували хвилі, коли вона взагалі опановувала життя громади, як це було на весну 1916. року. Це виходило почасти на шкоду властивій просвітній роботі, але провідники просвітної роботи не мали сили робити це инакше. Великі події, які трясли світом, мусіли показувати свій вплив на їх і не дозволили їм замкнутися в методичній, спокійній, просвітній роботі над масою. Впливом цього була ціла піднята ними січова акція, яка дуже скоро обхопила велику частину раштатської громади.

Життя громади йшло в цій добі ще інтенсивніше, як в попередній. Організаційний і просвітний рух був в самому розгарі. А нове тут те, що українська пропаганда перейшла на робітничі команди. Показалося, що там можна було знайти приклонників української справи часом навіть легше, як в таборі, а саме на тих командах, де пасивні елементи зійшлися з більшим гуртком свідомих українців. Українська громада стала більша

і з кінцем цієї доби доходила до числа 3000 людей. В цьому з яких 2000 курсистів, а коло 1000 людей, які перебули школу організації. — Роботи вложено тут багато й вона показала гарні наслідки. Полонені найкраще самі те оцінили, пишучи про те, при різних нагодах. В однім звідомленні пише один муж довіря так: »Особливо раштатські команди гарні. Люде захватили, як видно, якусь частину тої науки й виховання, яке вони бачили в таборі, що свідчить доказом поведення людей до всього. Люде при звичаїлися приглядатися до всього гарного і стараються скористувати все добре. Навчилися цінити науку, деякі команди виписують часопис і просять книжок«¹⁾. »З деяких команд, — пише він в иньчій звідомленні —, хотіли би люде вернути до табору, бо їм скучно; хотять часописів і передали гроші на часописі«²⁾. В иньчих звідомленнях читаємо знов таке: »Люде з радістю беруть часописі й жертвують на них, питають також про книжки й иньче. Кожду вільну хвилю використовують на читанки й бажають вернутись як найскорше до табору. Видко, що люде бажають зайнятися просвітою«³⁾. »Ми без школи і без викладів не можемо жити«, — кається в однім звідомленні про курсистів з робітничих команд⁴⁾. А трьох бувших курсистів пише до Секретаріату громади в Раштаті тими словами: »Ми дуже раді вчитися і ми дуже щиро дякуємо товаришам учителям, що отворили нам очі, хто ми є.« Ці вислови говорять самі за себе і до них нема що додавати. Кому не була би ясна вартість просвітної роботи в раштатському таборі, то навіть тих кілька висказів дають йому відповідь в цім згляді.

Третя доба цікава з теоретичного боку таксамо, як і друга. Тут таксамо бачимо наслідки концентрації

¹⁾ Звід. Петровського з 28. 8. 1916.

²⁾ Звід. Петровського з 25. 9. 1916.

³⁾ Звід. Чумака і Войціка з 17. 9. 1916.

⁴⁾ Звід. Волосова з 10. 9. 1916.

життя, як і попередно. Але нове тут те, що громада-маса, довший час скуплена на однім місці, не тратить своєї єдності навіть тоді, як її розташовано на більшому просторі і між різними елементами. Вона і в такому стані не перестає притягати до себе нові елементи, хоч певне не з такою силою, як це було підчас її концентрації в таборі. Рішальним було при тім те, що громада й падала мала свій осередок, де збігалися дороги її життя. Цей осередок лежав у таборі. З інших проявів можна ще раз згадати відношення громади до січової акції. Коли частина громади далася пірвати провідникам і йти за ними в справі, яка була для наших людей нова і, так сказати, чужа, то це знов доказ, до якого впливу можуть дійти провідники над нашими масами, коли вони заховують певного рода такт у своїм поступованню. Це не значить, що панування над нашою масою легке. Життя маси показує, що вона має теж в собі багато упертої відпорності і йде нерідко радше за інстинктом, чим за розумом. Це не тільки видно у цій масі, яка стояла далеко від українства, але навіть між членами української громади.

Свічник з дерева
(Кустарна Спілка).

Гончарські вироби Кустарної Сілки.

Доба четверта.

Від 12. грудня 1916 до 11. березня 1917.

І. Груднева реформа в українській громаді, життя громади й решта маси полонених.

Події в Просвітнім Виділі з кінцем третьої доби показали, що в організаційнім життю раштатської громади мусить настати переворот і то досить значний. Просвітній Виділ як центральна організація в громаді відіграв свою роль і бодай в такому складі не міг уже дальше існувати. Антагонізм між членами Просвітнього Виділу, які поділилися на дві партії, на прихильників голови Просвітнього Виділу, Безпалка, і його противників, був так великий, що не можна його було ніяким способом усунути. Мусіло стати на цім, що треба було або одну, або другу партію усунути з Просвітнього Виділу і тим способом зробити Просвітній Виділ знов од-

поцільної організації. Однак ж справа не була така легка, бо полонені, допущені самим Просвітним Виділом до рішення його справ, бажали й надалі мати голос в цій справі, а з другого боку член Президії Союзу визволення України Скоропис-Йолтуховський мав теж свої плани й рішив їх впровадити в життя. Те, що зроблено було у вецлярській громаді, повинно було настати і в Раншті. Член берлінської Централі Скоропис-Йолтуховський давно вже мав плани поставити громади в таборах так, щоби полонені самі управляли собою. Для него упривілейговане становище Просвітного Виділу в громаді полонених було лише до цього часу оправданим, поки полонені не показали настільки зрілості, щоби могли самі управляти собою і поставити собі свою владу. З хвилиною, як би це сталося, мусів Просвітний Виділ уступити зі свого начального становища. Початок його акції в цім напрямі можемо бачити підчас заальведельської конференції з кінця травня 1916. р. Тоді допущено полонених до критики діяльності Просвітного Виділу, а брали участь у цій критиці головні полонені з Фрайштадтського табору разом зі своїм провідником, членом тамонського Просвітного Виділу др. Василем Сімовичем. Це означало, що полонені, члени української громади в таборах, є чинником, який має право забирати голос у критиці методи роботи Просвітних Виділів. За одним замахом зроблено тут переверт, бо досі Просвітні Виділи стояли все понад громадами й полонені не вважали себе в праві їх критикувати. Цю новість спроваджено щойно з Фрайштадту, а коли Скоропис-Йолтуховський її заапробував, то вона, значить, знайшла право горожанства і тут у таборах у Німеччині.

Це не могло, очевидно, лишитися без впливу на дальший розвій громадського життя в таборах, а найвиразніше воно виступило у вецлярській громаді. І може власне тому склалося так, що у Вецлярі насамперед усунено Просвітний Виділ з його начального становища.

Це сталося там з початком листопада. Але ще у вересні сказано було Скорописом-Йолтуховським на конференції голов трьох таборів у Берліні, що Просвітні Виділи не є начальними властями у таборах, а мають лишень дорадний голос.

Обставини склалися так, що і в Раштаті мусіло статись те, що у Вецлярі. Це бачив і сам Просвітний Виділ, коли на засіданні Генеральної Старшини з 9. грудня 1916. р. виступив з такою заявою: »Просвітний Виділ уважає, що табір поступив в організаційному житті так далеко, що Просвітний Виділ пережився і став як таборова організація непотрібним, тому всі члени цього Просвітного Виділу, як його відпоручники в таборовій праці, складають свої функції«¹⁾. В слід за тим приступлено до реформи і її взяв у свої руки Скоропис-Йолтуховський, який саме приїхав із Вецляру до Раштату, щоби поладнати конфлікт у Просвітнім Виділі. План реформи остільки був ясний, що листопадова реформа вецлярської громади могла бути взірцем з цього боку. І тому ціла справа реформи оберталася в тих самих рамках, що у Вецлярі. Дня 12. грудня 1916. р. скликано установчі збори, зложені з представників усіх таборових організацій. Всіх членів установчої Ради було 65. Збори отворив Скоропис-Йолтуховський, після чого вибрано президію, до якої увійшли: Скоропис-Йолтуховський, Безпалко, Шаповал і Тарасовський. Наради відбувалися 12. і 13. грудня 1916. р.²⁾. Там предложено проєкт нової конституції, який в цілости ухвалено. Передаємо його на підставі протоколів: »Генеральна Рада є найвищим законодатним тілом у таборі. Складається вона зі заступників усіх організацій, які є виборні рівним, тайним, безпосереднім і загальним голосуванням. Перевиборною є Рада що три місяці, значить, члени

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 9. 12. 1916.

²⁾ Прот. установчих зборів з 12. 12. і 13. 12. 1916.

Генеральної Ради мають мандат від усіх організацій тільки на три місяці. Коли який член Генеральної Ради відпаде з будь яких причин, то на його місце вибирає нового члена та організація, якої він був заступником, з правом членства до перевибору Генеральної Ради. Генеральна Рада сходиться на свої засідання 2 рази на місяць. До законодавчих справ Генеральної Ради належить також заснування й розв'язання організацій. Генеральна Рада затверджує для того всі існуючі організації в таборі та статuti нових організацій, які мали би повстати. Тому мусять всякі зміни в основних точках статута кожної організації переходити через Генеральну Раду, значить, тільки за її згодою може така зміна наступити. Президія Генеральної Ради складається з трьох членів: 1) Председателя, 2) його заступника й 3) секретаря.» — Про відносини Генеральної Ради до Генеральної Старшини сказано було так: »Генеральна Рада вибирає Генеральну Старшину, яка являється її виконавчим органом. Генеральна Старшина є тому відповідальною перед Генеральною Радою. Председатель Генеральної Ради бере участь у засіданню Генеральної Старшини з правом дорадчого голосу. Генеральна Рада має право усувати або змінювати членів президії Генеральної Старшини, якими є: голова, заступник голови, секретарь, скарбник. Однак вона цього не може робити без відома Союзу визволення України¹⁾. Про Генеральну Старшину сказано в цій конституції, що вона вибирається із членів Генеральної Ради, які зі своїм вибором гублять право рішального голосу в Генеральній Раді.»

Крім президії належали до Генеральної Старшини: два представники просвітних організацій (один для Просвітної Секції, Редакційної Ради й бібліотеки, а другий для тов. ім. Тобилевича й тов. ім. Лисенка), два представники національних інтересів (один заступав інтереси

¹⁾ Прот. уст. зборів з 12. 12. і 13. 12. 1916,

українські, другий жидівські), один представник робітничих інтересів (Соціальна Секція), один відпоручник для військових справ (Січ), представник від церкви, представник торгівлі (Єдність і Відродження), два представники промислу (один для Кустарної Спілки, другий для книгарні, переплетні, фотографічної робітні й кіна). Крім цього належав до Генеральної Старшини референт Союзу визволення України для зносин з командантурою з правом дорадного голосу; його іменувала берлінська Централь¹⁾.

Цей цілий проєкт був уложений Волосовом і Соломоновим певно при співучасті Скорописа-Йолтуховського²⁾. Дискусії над ним не було великої, деякі лишень (два українці офіцери) не годилися з тим, що Генеральна Старшина, яку вони вважали правительством, виборна, а не іменується начальною властю (тут треба хиба розуміти берлінську Централь, або голову української громади), як це є у всіх державах. Взагалі проєкт подобався членам установчих зборів тому, що він, — як сказано було ними —, демократичний³⁾. Другого дня прийшла під обради справа відношення Генеральної Старшини до Союзу визволення України. В цій справі ухвалено, що Генеральна Старшина підлягає в своїх політичних виступах директивам Союзу визволення України. Ухвалено теж, що Генеральна Старшина приймає в свій заряд гроші, прислані Союзом визволення України для таборових організацій. Гроші мали йти на руки скарбника Генеральної Старшини. Ухвалено теж, що Генеральна Рада вибирає зпоміж своїх членів три особи на Генеральних контролорів. Ця Генеральна Контроля мала контролювати так каси генерального скарбника, як і каси всіх таборових, українських орґа-

¹⁾ Тамже.

²⁾ Тамже.

³⁾ Тамже.

нізацій. Вкінці ухвалено також, що делегат Союзу визволення України має на засіданню Генеральної Старшини й Генеральної Ради право рішального голосу¹⁾. — Зараз таки відбулися вибори. До президії Генеральної Ради, якою оголосилися установчі збори, вибрано: Волосова, як голову, Слюсаря, як заступника голови, й Хоменка, як секретаря. В склад Генеральної Старшини увійшли отсі члени: Я. Тарасовський (голова), Пархоменко, Іваницький, Сербин, Чумак, Біліченко, Шалочник, Ол. Крижановський, Катеринюк, Рожко, Голома, Биховський, Талан і Калюжний. Членами Генеральної Контрольної Комісії вибрано: Максимовича, Лисенка й Трохиценка²⁾.

Тим способом перепроваджено в громаді реформу, яка змінює засадничо дотеперешній її лад. Вибрано нову начальну владу, на чолі якої стояли вже полонені. Головою Генеральної Старшини і взагалі раштатської громади був полонений Яків Тарасовський, на місце Осипа Безпалка, який недовго потім виїхав з Раштату. Деякі члени Просвітнього Виділу, входили в склад Генеральної Старшини, але тепер вже не як члени Просвітнього Виділу, а як члени раштатської громади. Для полонених Просвітний Виділ властиво не існував і він лишився тільки організацією, яка займалася головно своїми особистими справами. Члени Просвітнього Виділу були зрівняні правами з иньчими членами раштатської громади.

Але ця реформа показує ще більше. Вона дає громаді цілковиту незалежність від берлінської Централі Союзу визволення України в справах просвітної роботи в таборах. Лишень що до політичних виступів піддається Генеральна Старшина директивам Союзу визволення України, впрочім вона має свободну руку; в конститу-

¹⁾ Тамже.

²⁾ Тамже.

ції не сказано ані слівцем про право інтервенції Союзу визволення України в просвітній роботі в таборі. Можна мати різний погляд на впровадження цієї реформи, але одно треба сказати: усунення Просвітного Віділу як центральної влади в таборі було в даних обставинах конечністю, але реформа пішла так далеко, що правно усунула й Союз визволення України від проводу в просвітній роботі. А коли додамо до цього, що про відношення Генеральної Ради до Союзу визволення України теж нічого не сказано, то бачимо, що ця реформа, з правного боку неясна, могла в будуччині створити неясне відношення раштатської громади до Союзу визволення України що до взаємної компетенції.

Раштатська реформа була другою великою реформою, перепроваженою в українських таборах. Першою була листопадова реформа у Вецлярі. Але від вецлярської реформи різниться раштатська реформа значно, а власне що до відношення громади до Союзу визволення України. Коли там забезпечена була інгеренція берлінської Централі Союзу визволення України у всіх справах, не тільки політичних, то тут цього не було. Тим способом являється раштатська реформа далеко радикальнішою від вецлярської. Була ще в цім ріжниця, що у Вецлярі вибирала Генеральна Рада лише президію Генеральної Старшини, а прочі члени Генеральної Старшини були висилані організаціями, а тут цілий склад Генеральної Старшини походив з вибору на Генеральній Раді. Але ця ріжниця не мала засадничого значіння.

* * *

Ця груднева реформа дала початок новій добі в історії громади, яку лічимо як четверту. Ця доба найкоротша, бо обнімає тільки час трьох місяців і кінчається з днем вибуху російської революції. Але не зважаючи на те, вона цікава собою, хоч би з цього згляду,

що полонені перший раз мали змогу самі собою управляти.

В самім таборі громада була невелика, бо число людей в цій добі було невелике. В грудні 1916. р. і січні 1917. вона лічила 1803, в^о лютім 1761, а в половині березня 1540 людей¹⁾. Це було наслідком цього, що полонені перебували на робітничих командах, а в січні вийшов виразний приказ з воєнного Міністерства, що людей, які навіть посвячувалися українській просвітній роботі, не може бути більше в таборі, як 550. Коли їх було в таборі більше, як півторі тисячі, то це було через те, що в таборі відбувалася безперестанна флюктуація так, що одні приїздили до табору, а иньчі відїздили.

Не зважаючи на те, що від часу до часу показувалися в таборі нові люде, не чуємо про якісь ворожі елементи між ними. Як що й були люде ворожо настроєні до українства, то це були невеликі гуртки, подібно як ті, що в грудні вважали відповідним заспівати »Боже Царя храни«²⁾. Це востаннє відїзвалася ця пісня в таборі, хоч на робітничих командах співали її ще й по революції в деяких глухих кутах. Замість цього бувало в таборі багато людей апатичних, не так може через те, що для них українська справа була зовсім байдужна, як радше тому, що довший побут на чужині, в полоні, відібрав їм усяку ініціативу і зіставив їм лишень одно бажання: кінець нїйни й поворот до дому.

Члени громади не піддавалися так великій апатії, хоч вона й у них зачинає показуватися. Ці, що беруть участь в організаціях, оживляються роботою, а те видко, передовсім, по членах нової Генеральної Старшини, яка енергічно й зовсім добре управляє табором. Правда, політичний овид не давав наразі ніяких надій для україн-

¹⁾ Акти командантури рашт. табору з 1916. р. і 1917. р.

» ²⁾ Прот. Н. С. 1. бл. з 23. 12. 1916,

ства. Росія стояла ще сильно тай польська справа пішла в гору, але все таки наші люде не упали на духу. Вони немов на пєрекїр цьому ухвалили в грудні 1916. р. на зборах Національної Секції, що всі українці полонені обовязані писати письма до Росії по українськи. Тай взагалі національне почуття набирало силу чим раз більше. Характеристичним з цього боку може бути те, що коли в Національній Секції в VIII. бльоці йшло о вибір референта до таборової Національної Секції, то люде не хотіли вибрати одного кандидата, бо казали, що він соціаліст, «а нам треба націоналіста»¹⁾. В звязку з тим треба також і те зазначити, що в грудні робилися приготування до відсвяткування ювілею наукової діяльності Михайла Грушевського і в Січі дійсно відбулася така маніфестація²⁾. Взагалі національне почуття вже цілком усталилося між тими членами громади, що були в таборі і про те не може бути двох думок. І з цим мусіли рахуватись і приїзжі гості-полонені, які не були ніколи в раштатському таборі й не знали його порядків. Вони мусіли здіймати шпалки підчас співання українського гимну, хоч як їм те не було до вподоби³⁾. Словом, сам табор був уже цілком український і «малороси» належали тут уже лишень до історії, або сиділи ще на робітничих командах. Як попереднього року, так і тепер, громада відбула Шевченкові роковини святочною маніфестацією, яка обіймала два дні, 10. і 11. березня. Першого дня відбулася служба Божа, потім академія, а вечером концерт. Другого дня знов Богослуження, потім січова парада, вправи Січі й вистава в театрі «Назара Стодолі»⁴⁾. Потішаючим фактом є також і те, що так з робітничих команд, як і з самого табору, йшли датки на різні цілі, між иньчим також

¹⁾ Прот. Н. С. 8. бл. з 18. 12. 1916.

²⁾ Прот. Шкільної Ради з 23. 12. 1916 і 13. 1. 1917.

³⁾ Письмо Горбенка до Скорописа з 18. 1. 1917.

⁴⁾ Пор. оголошення на Шевченківське свято з 10. 3. і 11. 3. 1917.

на українські школи на окупованих німецькими військами українських територіях¹⁾). При театральній касі наприклад зібрано одного разу 80 мк²⁾).

Коли говорим про тих людей, що перебували в таборі, про цей центр цілої ґаштатської громади, розсипаної по робітничих командах, то тут можемо тільки поставити питання, якими українцями показалися ці люде. Як вони управляли тябором, про те буде мова пізніше, нам іде тепер про що иньче. А є кілька таких справ, що до яких виявили наші громадяне свої погляди. Одна з таких справ, це церковна справа, порушувана вже в громаді, як знаємо, з кінцем попередньої доби. Що до цього характеристичне одно засідання Генеральної Ради, де справа йшла про те, чи дати Церковному Брацтву, яке власне повстало в таборі, представника до Генеральної Ради. Дискусія виказала, що багато було проти цього і хоч остаточно ухвалено згодитися на бажання Церковного Брацтва, то зроблено те під впливом українців-офіцерів, а голосовання показало, що тільки 17 було за корисним розв'язанням справи, а 10 членів Генеральної Ради усунулося від голосування³⁾. Правда, тут і там траплялися люде і поза офіцерами, які здавали собі справу з церковного питання, але таких взагалі не було багато⁴⁾). Замість цього наші громадяне займалися такими не так нагальними питаннями, як наприклад: чи дати всі політичні права замужнім жінкам і дівчатам, чи ні. І в цій справі ухвалено, що це їм буде належатись, але щойно тоді, як просвіта пошириться на Україні, і всі, отже ж і жінки, вмітимуть читати й наберуть потрібного образования⁵⁾).

¹⁾ Звідомлення Ген. Старшини з діяльності за час від 1. 1. до 1. 4. 1917 і звід. Парашука з 3. 2. 1917.

²⁾ Прот. Ген. Ст. з 13. 3. 1917.

³⁾ Прот. Ген. Ради без дати, але з 1917. р.; мабуть в лютого.

⁴⁾ Прот. Н. С. 1. бл. з 28. 1. 1917, прот. Н. С. 2. бл. з 27. 1. 1917.

⁵⁾ Прот. Т. Н. С. з 11. 2. 1917.

Про вищу політику, звязану з європейською ситуацією, говорилося небагато. Правда, деякі полонені мали ще надію на повстання самостійної України при допомозі осередніх держав, але це були лише виїмки між ними. Впрочім вища політика стояла у них на мертвій точці. При чім показується не тільки в цілім в таборі взагалі, але і між членами організацій деяка апатія і зденервовання. Це видно між иньчим також і в товаристві Запорозьська Січ. Школа теж підупала. Причинилися до цього багато гостра зима, яка доскулювала людям, але також і наслідки довгого побуту в полоні. Некорисно вплинула на настрої деяких громадян справа виїзду 27 січовиків на окуповані землі. В цій справі відбулася 17. грудня 1916. року спільна нарада президій Генеральної Старшини, Генеральної Ради й отаманної старшини Січі¹⁾. Нарада мала бути тайна, бо справа висилки січовиків була занадто великою несподіванкою, щоби не викликала в таборі опозицій, хоч сама справа була досить ясною. Розходилося о те, щоби тих січовиків вислати на окуповані території, де вони, перебрані в уніформи австрійських січових стрільців і уоружені, мали уявляти із себе маленьку українську «армію». Члени цієї армії мали бути визволені з полону і зрівняні в правах з німецькими жовнірами. Їх мета була провадити українську пропаганду так в етапнім терені, як також на фронті. Про участь цієї «армії» в боротьбі на фронті не було мови, а таксамо заporučило воєнне Міністерство, що тих людей не вживатиметься до шпіонажі. По представленню справи Скорописом-Йолтуховським, який брав участь у нараді, ухвалено одноголосно згодитися на цю січову акцію²⁾. Учасники наради виходили видно з цього становища, що така січова акція

¹⁾ Прот. спільного засідання президій Ген. Ст., Ген. Ради й отаманної старшини І. запорозьського ім. Т. Шевченка полку з 17. 12. 1916.

²⁾ Тамже.

може принести користь українській справі і вона мала показати німецьким міродатним чинникам, що українці могли би увійти в спілку з Німеччиною, як би була за-
порука, що Німеччина має на меті відбудовання Україн-
ської Держави. Тим способом утворення збройного січо-
вого відділу було з боку берлінської Централі Союзу
визволення України певного рода політичним завдатком
на рахунок все таки не виключеної ще можливості
офензиви осередніх держав на Україну. На цій нараді
ухвалено теж, що присяга має бути зложена в україн-
ській мові перед січовим прапором, а для улагодження
тексту присяги вибрано комісію, зложену з двох україн-
ців-офіцерів і православного священника, члена Просвіт-
ного Виділу¹).

Хоч ця нарада була тайна, й дискусія в цій справі
не була звісна в таборі, то однак ж сам факт висилки
січовиків на окуповані землі показувався полоненим пі-
дозрілим фактом. В таборі зачалося деяке замішання
не тільки між людьми, які стояли даліше від справи
організаційного життя в таборі, але також і між чле-
нами самої тіснішої громади²). Причина могла бути дво-
яка. Одні боялися, що їх вишлеться на фронт (так чи-
таємо в письменних джерелах), иньчі може не були раді
акції, яка виглядала на спілку з Німеччиною проти Ро-
сії. Це останнє торкається також мужів довірря. Вони,
сповняючи важну роль на робітничих командах, ува-
жали себе в праві забирати голос у справах раштатської
громади. І справді, вони піднесли свій голос в окремій
заяві, яка прийшла під обради засідання Генеральної Стар-
шини з 17. лютого 1917. р.: вони заявили, що »так
довго не поїдуть на команди, доки не дістануть письма
з Союзу з поясненнями що до теперішньої політики в
таборі«³). В цій заяві видно також опозицію до Гене-

¹) Тамже.

²) Письмо Іваницького до С. В. У. без дати (коло 9. 1. 1917).

³) Прот. Ген. Ст. з 17. 2. 1917 і прот. Ген. Ст. з 13. 3. 1917.

ральної Старшини, якій закидали, що вона дбає тільки про свої особисті інтереси. Ця ціла справа була потім залагоджена й мужі довірря поїхали на робітничі команди, але вона доказує з одного боку недовірря до акції, піднятої берлінською Централєю Союзу визволення України, а з другого боку показує, як мужі довірря боялись активної політики проти Росії, не бажаючи наражуватися перед російським правительством. Не виключене також те, що між ними були люде, які стояли на цьому, що цілковитий розрив з Росією, не пожаданий для української справи. — Але були також мужі довірря, які інакше на те дивились, і для них було ясне, що нема чого ждати від Росії, яку вони вважали тоді англо-французькою кольонією. А маса полонених прислухувалася радо опозиційним бесідам що до Росії, хоч не витягала зараз з цього відповідних консеквенцій.

Усе те, що сказано про українську громаду в цій добі та про тих вибраних членів громади, що пробували тоді в таборі, показує, що національне почуття було у них добре розвинене. Виїмком могло бути хіба кількох-кільканацять, яких більше цікавили клясові інтереси, ніж національні справи. Що при тім усім наші люде недоцінювали деяких важних справ, звязаних з українством, це також певне. Найкращим доказом може бути їх відношення до церковної справи. Але ж політичного вироблення годі вимагати від людей, які щойно кілька, чи кільканацять місяців тому признались до українства. Раштатська громада перейшла в часах перед революцією в Росії двацять два місяці національної школи й показувала гарні результати. Тепер могла щойно зачатися політична школа в таборі, але перешкодили в цьому революція в Росії і на Україні. Ці незвичайні події відтягнули цілковито наших людей від спокійних, політичних мірковань і від науки, яка їм була ще конечно потрібна для того, щоби познакомитися бодай з елементарними засадами політичного життя.

Далеко в більшій мірі треба те сказати про тих людей, приєднаних для українства, що перебували на робітничих командах. Коли тут в таборі знайшовся все таки, хоч невеликий, гурток інтелігентних людей, що вирости понад звичайну міру маси, то там справа представлялася з цього боку остільки гірше, що мужі довіря, які з'являлись від часу до часу на поодиноких командах, були властиво самотніми силами, які могли, хоч звичайно теж небагато, а все таки щось масі дати з політичного поля. І тому оцінювати цю масу инакше, як тільки з точки їхньої національної свідомости, зовсім зайво. А що до цього, то справа на командах ішла цілий час наперед.

II. Центр раштатської громади.

1. Організаційне життя.

Коли в попередніх добах можна було говорити про українську громаду, як певну цілість, звязану з собою і духово й територіяльно, то вже в другій половині третьої доби настала в цьому зміна. Громада розбрилась по робітничих командах, а в таборі лишився тільки її осередок, центр громади, який налічував коло 500 людей. Тесаме бачимо і в цій четвертій добі і тому, коли хочемо докладніше приглянутись українській громаді раштатського табору, то мусимо приглянутися цій частині, що була в таборі і тій другій, що була на робітничих командах.

Ця перша частина, далеко меншча числом від другої, заслуговує на особлившу увагу головню тому, що тут зібралася найкраща частина української громади, бо саме її найінтелігентніша частина. Це люде, які разом з цивільними українцями, членами Просвітного Віділу, брали головну участь у просвітній роботі й проводили цій роботі. Справді інтелігентних сил з вищим

образованням не було багато. Число їх зменчалося ще через виїзд з табору п'ятерох офіцерів-полонених і чотирьох цивільних членів Просвітного Виділу. А коли потім у січні відїхали 27 січовиків на окуповані землі, між якими було власне кількох інтелігентних людей, то ясно, що недостаток інтелігентних сил, які могли масі дати дійсно трохи більше, було ще менше. Це давалося відчувати передовсім при властивій просвітній роботі, при викладах. Далеко менше відчувається це на полі організаційного життя, і, правду сказавши, ріжниця, як що вона яка була, то не впадала в око. Що воно так було, це не повинно зовсім дивувати. Зрозуміти організаційне життя було ще найлегше, бо до цього не треба було спеціального образования. Приходила тут в поміч практика, а її відбули раштатські громадяне у великій мірі. Сміло можна сказати, що з яких дві сотки людей стали на організаційнім полі фаховцями, які потрапили б у різних обставинах попровадити між нашим народом справу організації, а кілька соток таких, які взагалі розуміють техніку організаційного життя. Найліпшим доказом можуть бути протоколи Генеральної Старшини, які показують діяльність цієї нової начальної управи, а таксамо протоколи інших організацій. Склад Генеральної Старшини вже знаємо (фот. ст. 307.). Це значить виконавчий орган Генеральної Ради, який управляє громадою. На самім початку її діяльності прийшлося її рішати досить неприємну справу, бо справу тих членів Просвітного Виділу, які виступали з заявами проти бувшого голови старої Генеральної Старшини й Просвітного Виділу, Осипа Безпалка. Ухвала була така, що трьох цивільних членів Просвітного Виділу й п'ятерох офіцерів мало усунутися з раштатської громади¹⁾. Ухвала досить несподівана, бо від часу висилки з табору ворожих людей українській справі, що

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 18. 12. і 19. 12. 1916.

практикувалося передовсім в 1915. р., цього вже не бувало в українській громаді. Але тут зайшли, очевидно, особливі обставини. Кидаючи камінням на просвітну роботу бувшого голови Генеральної Старшини Осипа Безпалка, цих трьох цивільних членів Просвітного Вигоду і п'ятих офіцерів занадто відтрутили від себе цю частину громади, яка станула в обороні свого голови. Але з другого боку зазначити треба, що Генеральна Старшина пішла теж у своїм рішенню за далеко й не

Генеральна Старшина з грудня 1916.

поставилась до своїх громадян у ролі спокійного судії.

В управі табором ішла ця Генеральна Старшина такими самими дорогами як і попередня, а в перших тижнях своєї діяльності показувала навіть дуже багато енергії. Рішено наново поставити на ноги так просвітне життя, як і організаційне. В тій цілі уложено як найдокладніше план цілої організаційно-просвітної роботи¹⁾. Впрочім Генеральна Старшина не потребувала показувати великої ініціативи, бо все вже було нала-

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 23. 12. 1916.

джено в громаді попереду й треба було тільки вміти вдержати те надалі. Тому то Генеральна Старшина мала дуже улегчену працю. Вона унормовує грошеву господарку з тим, що бюджети всіх організацій ідуть на затвердження Генеральної Старшини¹⁾). Впрочім як попередно, так і тепер, давано звідомлення на Генеральній Старшині й полагоджувано всякі біжучі справи. Найважлишою справою була, очевидно, висилка січовиків на окуповані землі, яка була порішена тільки самою президією, хоч між членами Генеральної Старшини не мала також противників. З иньчих справ згадати хіба, що Генеральна Старшина занялась улаштуванням Шевченківського свята, доповнила число мужів довірря, ухвалила передати статут церковного брацтва (яке з кінцем грудня 1916. р. зачало організуватися) на затвердження Генеральній Раді і т. п. Зносини з командантурою уложено так, що крім референта для зносин з командантурою відбував конференції з офіцером в українським відділі також і голова Генеральної Старшини. Що до становища голови Генеральної Старшини, то він уважався рівночасно головою цілої громади й репрезентував її на зверх, коли цього було потреба.

З кінцем цієї доби, а власне з початком березня вийшла думка, щоби Генеральну Раду й Генеральну Старшину оперти на иньчих виборчих основах. Це було впливом погляду, що Генеральна Старшина може представляти собою рід правительства, а Генеральна Рада рід парламенту в державі. Ця думка не була нова, і її піднесено було іще в грудні 1915. р. в рашгатській таборі, коли тодішній член Просвітнього Виділу Роман Перфецький виступив з проєктом оперти цілу організацію рашгатської громади на державних формах. В третій добі цей погляд остільки був зреалізований, що побіч Генеральної Старшини утворено Генеральну Раду,

¹⁾ Прот. Ген. Ст. в 23. 12. 1916, з 20. 1. 1917 і иньчі.

хоч вона мала склад досить різноманітний і далеко ще стояла від форми парламенту. Генеральна Рада з цієї четвертої доби була, так би сказати, конфедерацією президії всіх товариств у громаді, а Генеральна Старшина виконавчим органом цієї конфедерації.

Ясна річ, що коли Генеральна Рада мала представляти парламент, а Генеральна Старшина правительство, то все те мусіло бути зроблене на такий лад, як це є в європейських державах. — Задля того уложено було виборчий закон і він дня 13. березня був предметом наради Генеральної Старшини¹⁾. Закон був взорований на австрійським виборчим законом до парламенту, а зладжений членом Просвітного Виділу Катеринюком²⁾. Закон був ухвалений на Генеральній Старшині, але остаточно порішення що до виборчого закона відбулось уже в слідуєчій добі. На цім і кінчилась ініціатива цієї Генеральної Старшини. Впрочім вона консервувала те, що було принесено з попередньої доби. Дещо можна було все таки змінити в організаційному життю, рахуючись з тим, що тепер в таборі було людей небагато, але Генеральна Старшина не додумалась до цього. Засідання Генеральної Старшини відбувалися звичайно раз у тиждень, але часом відбувалися вони й частіше. — Що до Генеральної Ради, цього таборового «парламенту», то склад її нагадував давню Генеральну Раду з тою різницею хіба, що тепер не було в ній Просвітного Виділу і не було цілої табової Національної Секції, тільки її президія. Через те число членів Генеральної Ради було тепер значно менше й виносило пятьдесят кілька осіб. Діяльність Генеральної Ради не різниться майже нічим від попередньої. І тут ідуть зведення поодиноких організацій, затверджуються статуты і т. п. Нема тільки політичних рефератів, як це робилося в

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 3. 2. 1917.

²⁾ Прот. Ген. Ст. з 13. 3. 1917.

першій Генеральній Раді. Впрочім наради бували недовгі, дискусія невелика і взагалі Генеральна Рада відгравала досить скромну роль в громаді. Вона відбула в цій добі чотири засідання¹⁾.

Генеральна Старшина й Генеральна Рада прийшли в цю добу в оновлених формах, відповідно до перепроведення реформ. Але ця груднева реформа не торкалася таборових організацій. Вони надалі існували в тих самих формах, які дістали в третій добі. Одна тільки Редакційна Секція зорганізувалася в цій добі на инакший спосіб, відповідно до цього, як це вже було в пляні в попередній добі. Прибули теж нові дві організації: Церковне Брацтво й хліборобське товариство »Добробут«.

Що до інтенсивности життя стоїть Національна Секція як перше, так і тепер, на першому місці. Вона й надалі zdeцентралізована, бо крім Центральної Секції були ще бльокові Національні Секції і цих було чотири, відповідно до замешканих тоді бльоків. Так засідання Центральної Національної Секції, як і бльових Секцій відбувалися що тижня і там крім полагоджування адміністраційних справ читано реферати на національно-політичні теми²⁾. Взагалі Національна Секція бралася енергично до роботи. Дня 30. грудня 1916. р. уложено на секції в VII. бльоку плян таких рефератів: Русь-Україна й Московщина, Що треба знати кожному українцеві, Таборова робота і її завдання, Хто матір забуває, того Бог карає, Чому бажаємо самостійности?, Природні багатства на Україні, Про назви: українець, руський, хохол і малорос, про хліборобство на Україні. Ці реферати розібрали між себе самі полонені, між ними двох офіцерів³⁾. Чи ці реферати були дійсно прочитані, про те нема звісток у письменних джерелах, деякі прочи-

¹⁾ Прот. Г. Р. з 27. 12. 1916, 17. 1., 31. 1. і 14. 2. 1917.

²⁾ Прот. Н. С. 7. бл. з 30. 12. 1916.

³⁾ Тамже.

тано дійсно¹⁾. Але намічення таких тем показує, що провідники роботи в Національній Секції розуміли добре, яке знання треба давати нашим людям. Крім цих намічених тем відбулися ще й інші реферати, які вважалися тісно з українською справою. Такі реферати були наприклад: Про обіцянки українцям з російського боку²⁾, про політичні партії³⁾, про будуче судівництво на Україні⁴⁾ і т. п. Національна Секція цікавилася також справою будучої української школи і в тій цілі робилися заходи уложити статут для плянованого в будучині товариства на Україні «Рідня школа»⁵⁾. Число членів Національної Секції, які були в таборі, годі подати, але воно мусіло вносити з кінцем доби коло 250, бо на засіданнях бувало звичайно від 200—250 людей⁶⁾.

Таксамо численна була Запорозька Січ. Вона мала в цій добі від 200 до 250 людей⁷⁾. Найважливішою подією в Січі був відїзд 27 січовиків разом з полковником Січі М. Шаповалом на окуповані землі. По нараді з 17. грудня 1916. р., в якій брала участь отаманна старшина, і по ухвалі, що січовики числом 27 можуть туди виїхати, приступлено до вибору придатних до цього людей. Їх вибрано і всі вони зложили присягу в українській мові перед прапором. Присяга звучала так: «Перед Тобою, Україно і весь український народ, по старому козацькому звичаю присягаємо: чесно, вірно й хоробро служити тобі, Україно, під цим прапором, під ним по всім силам боронити Тебе, не опускати цього прапора в жаднім случаю, з ворогами ніколи не вводити в змову, лише завсіди завзято їх поборювати, і взагалі пово-

¹⁾ Звід. Н. С. з 4. 2. 1917.

²⁾ Тамже.

³⁾ Звід. Н. С. з 4. 3. 1917.

⁴⁾ Звід. Голоми з 31. 12. 1916.

⁵⁾ Прот. Т. Н. С. з 6. 2. 1917.

⁶⁾ Звід. Голоми з 23. 12. 1916 і звід. Н. С. з 4. 3. 1917.

⁷⁾ Звід. Крижановського з 28. 1. 1917.

дитися, як славному січовому товариству годиться жити й ділати чесно і вмерти з честю. Так поможи нам, Боже і весь український народе!»¹⁾. Присяга була зложена 12. січня 1917. року і дня 17. січня відіхало 27 січовиків з табору²⁾. Що знайшлися в Січі люде, які з охотою поїхали на окуповані землі, хоч знали, що там треба буде пристосуватися до військової дисципліни, це доказ, що в Січі були справді люде, що не боялися цього й брали справу поважно. Інйча річ, що в Січі знайшлися члени, яким не подобався цей виїзд січовиків. Вони підозрівали в цій справі щось непевного, а саме можливість ужиття січовиків в боротьбі на фронті. І ця боязнь перед фронтом примусила деяких з них виписатися з Січі. Це особливо видко було по тих людях, що недавно вписалися до Січі, бо старі січовики не далися захитати що до Січі³⁾.

Впрочім Січ розвивалася нормально. Вправи відбувалися, як і давніше, і в січні 1917. р. вони відбувалися два рази тижнево⁴⁾. Крім засідань отаманної старшини були два січові віча, одно в лютім, а друге з початком березня 1917. р., де обговорювалися справи загального характеру⁵⁾. В цій добі відбулося також кілька злетів Січі й паради з різних нагод. І так відбулася парада Січі й попис з нагоди Шевченківського свята в день 11. березня⁶⁾, 19. січня на хрещення⁷⁾ і дня 27. лютого в дні річниці уродин цісаря Вільгельма II.⁸⁾ і т. п. Січ сповняла нічну сторожу, як і давніше, хоч що до

¹⁾ Текст присяги знаходиться в архіві С. В. У. з підписами свідків. Дата її 12. січня 1917.

²⁾ Прот. Г. Р. з 17. 1. 1917.

³⁾ Прот. січового віча з 8. 2. 1917.

⁴⁾ Прот. Г. Р. з 31. 1. 1917.

⁵⁾ Розсвіт з 1917, ч. 6. і 14.

⁶⁾ Прот. Ген. Ст. з 3. 2. 1917.

⁷⁾ Звід. Крижановського з 28. 1. 1917.

⁸⁾ Тамже.

цього були нарікання за неточне виконання обов'язків¹⁾.

Просвітна Секція назвала себе в цій добі «Просвітною Радою». В січні 1917. р. уложено було новий статут. До Просвітної Ради, ²⁾ читаємо в статуті —, можуть належати ці люде, які з поручення Генеральної Старшини мають публичні виклади, провадять курси і є вчителями народної школи³⁾. Таких членів назбиралося трицять кілька⁴⁾. Просвітна Рада відбувала свої засідання, де укладано пляни просвітної роботи й пред'явлено звідомлення з просвітного життя.

В тіснім зв'язку з Просвітною Радою була Шкільна Рада, зложена з учителів народної школи. На засіданнях Шкільної Ради йшла мова про методу роботи в школі і взагалі про справи народної школи⁴⁾. Народня школа, основана в листопаді попередньої доби, існувала до кінця цієї доби. Але число учеників у грудні, 210, упало в березні на 80⁵⁾ і тому з початком березня рішено закрити школу тому, що фреквенція підупадала цілковито; тоді рішено також розв'язати Шкільну Раду. Замість цього мали лишень йти курси для неграмотних⁶⁾.

Дуже мало маємо відомостей про діяльність Соціальної Секції з цього часу⁷⁾, але вона йшла певно тими самими дорогами, що попередно. Це видно з цього, що в лютім відбулися вибори до Центрального Комітету, який мав стояти на чолі соціально-демократичної партії всіх трьох таборів⁸⁾, і з рефератів, які відбулися

1) Прот. січового віча з 8. 2. 1917.

2) Прот. П. С. з 26. 1. 1917.

3) Звід. Чумака з 31. 12. 1916.

4) Тамже і прот. Шкільної Ради з 27. 2. 1917, прот. Ген. Ст. з 3. 2. 1917.

5) Прот. Шк. Ради з 23. 12. 1916, з 27. 1., 4. 2. і 3. 3. 1917.

6) Прот. Просв. Ради з 5. 3. 1917.

7) Мені не вдалось роздобути ні одного протоколу С. С. з цього часу.

8) Прот. комісії У. С. Д. Росії.

заходом Товариства. Такі реферати, як про інтернаціоналізм, про Морґана первісне суспільство¹⁾, вказують, що тут ішла справа про соціально-демократичну пропаганду, інші, як наприклад про аграрну реформу, показували взагалі радикально-суспільні думки²⁾. Але були й такі виклади, як наприклад про національний рух, де сказано було, що робітнича класа повинна брати участь у національному руху³⁾. Це вказувало би, що в цій добі Соціальна Секція трохи ближче підійшла до української національної справи. Число членів присутніх у таборі збільшилось о кільканацять так, що доходило до 100 людей, а число всіх членів Соціальної Секції, так в таборі, як і на командах налічувало коло 300⁴⁾. На рефератах бувало 100 до 150 людей, значить, тут приходили й не-члени Товариства⁵⁾.

Виходить отже ж, що соціально-демократична партія збільшилась і консолидувалась чим раз то більше. Це, що ми сказали про попередній добі, треба й тепер сказати: дійсних переконаних соціал-демократів не було певно більше як кільканацять. Між ними кількох прихильників інтернаціоналізму. Але річ в тому, що цих кільканацятьох людей були настільки рухливі, що потрапили мати голос у всіх важніших організаціях і в редакції часописі. Це видно з цього, що на засіданню таборової Національної Секції з березня 1917. року провадилася жива дискусія на тему соціалізму і там ішли нарікання на те, що в таборі »взяли верх соціалісти«⁶⁾.

Про організацію кравців і шевців, які повстали в попередній добі, не чуємо нічого, але замість цього по-

¹⁾ Розсвіт, рік 1917, ч. 7.

²⁾ Розсвіт, рік 1917, ч. 13.

³⁾ Розсвіт, рік 1917, ч. 11.

⁴⁾ Звід. Ген. Старшини рашт. табору з діяльності від 1. 1. до 1. 4. 1917.

⁵⁾ Тамже.

⁶⁾ Прот. Т. Н. С. з 22. 3. 1917.

встас десь коло 1. лютого 1917. р. Робітничий гурток друкарів раштатського табору. Цей гурток мав дев'ять членів і свої наради, де обговорювано виключно справи, зв'язані тісно з друкарською роботою¹⁾.

Невеликою організацією була Редакційна Секція. На чолі її стояла Редакційна Рада, яка видавала часопис «Розсвіт» два рази тижнево. В грудні 1916. року ухвалено переорганізувати Товариство її утворити з нього видавничу спілку, яка мала би крім видавання часопису

Складачі при складанню «Розсвіту».

видавати всілякі книжки й мати в своїм заряді книгарню²⁾. Дня 1. січня 1917. року затвердила Генеральна Рада повний статут і з тим днем увійшло в життя Товариство під назвою «Український Рух»³⁾. Новиною в історії організаційного життя громади було основиання «Українського Православного Брацтва в Раштаті». То-

¹⁾ Протоколи робітн. гуртка друкарів з лютого 1917.

²⁾ Прот. Ред. Ради з 25. 12. 1916.

³⁾ Прот. Г. Р. з 1. 1. 1917 і прот. заг. зібрання «Укр. Рух» з 1. 1. 1917.

вариство завязалося дня 10. січня 1917. року в присутності 47 членів-основателів. Тоді на загальнім зібранню прийнято статут і вибрано старшину Брацтва. Статут був широкий і дозволяв широку діяльність Товариства, але його не переведено в життя навіть у маленькій частині. Ціла діяльність лежала у цьому, що в цій добі відбулися два загальні зібрання й кілька засідань старшини Товариства¹⁾. Брацтво не уладило ні одного реферату, не зважаючи на те, що люде домагалися цього²⁾. Членів мало Брацтво кількадесять і з кінцем березня воно налічувало їх 79³⁾. Брацтво не мало популярности в громаді, як видно з цього, що Генеральна Рада не хотіла прийняти представника від Брацтва до свого складу, не зважаючи на те, що Генеральна Старшина стояла по стороні бажань Брацтва⁴⁾.

Як попередно, так і тепер відбувалися Богослуження в церкві в неділі і свята, учасників було дуже небагато, бо їх бувало лише від 100 до 300⁵⁾. Це знов доказ, як наші люде стояли здалека до церкви.

Про инчі організації є тільки трохи відомостей, а власне про Драматичне Товариство ім. Тобилевича, про Кустарну Спілку і про товариство Єдність. Що до Товариства ім. Тобилевича, то воно в цій добі показується гарно (фот. ст. 317.). Звичайно що неділі йшли театральні вистави при численно зібраній публиці, яка доходила часом до числа 1000⁶⁾. Дохід з поодиноких представлень бував нераз досить великий і так н. пр. вистава »Наталки Полтавки« принесла 189 мк. доходу, »Панна

¹⁾ Прот. заг. зібрань і засідань Старшини Брацтва від січня до кінця березня 1917.

²⁾ Прот. Старшини Брацтва з 25. 2. 1917.

³⁾ Звід. Ген. Ст. рашт. табору від 1. 1. до 1. 4. 1917.

⁴⁾ Прот. заг. зібрання Брацтва з 18. 2. 1917 і прот. Старшини Брацтва з 25. 2. 1917.

⁵⁾ Звід. Ген. Ст. від 1. 1. до 1. 4. 1917.

⁶⁾ Прот. Ген. Ст. з 30. 12. 1916.

Штукарка» 145 мк., а «Борці за мрії» 114 мк.¹⁾ Взагалі дохід з вистав виносив у часі від 1. січня до 1. квітня 1917. р. 1189 мк. і 50 ф. Розходу мало в цім часі Товариство 1475 мк. і 63 ф.²⁾ З організаційного боку стоїть Товариство добре: що тижня відбувалися засідання, на яких ішла критика вистави, яка відбулась, і укладано пляни на будуче³⁾. На цих засіданнях могли члени Товариства, яких було коло 30, дійсно дечого навчитись⁴⁾.

Група аматорів театру Драматичного Товариства ім. Тобилевича.

Добре зорганізована була Українська Кустарна Спілка. Це треба розуміти передовсім що до різьбарсько-токарського відділу. Робітників поділено на групи, де старші досвідчені доглядали молодших⁵⁾. Тижнево виро-

¹⁾ Тамже і прот. Драм. Тов. з 29. 1. 1917.

²⁾ Звід. Ген. Ст. від 1. 1. до 1. 4. 1917.

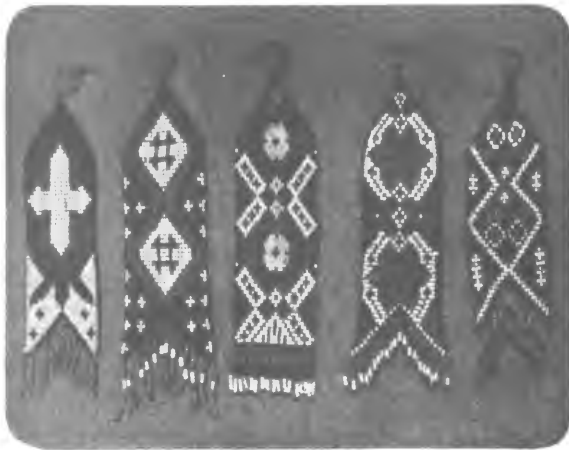
³⁾ Пор. наприклад протоколи Драм. Тов. з січня 1917.

⁴⁾ Прот. Драм. Тов. з 5. 2. 1917.

⁵⁾ Прот. Ген. Ст. 16. 12. 1917.

олювано 30 - 40 предметів вартості коло 300 мк. (фот. ст. 318, 319, 320, 321, 342.)¹⁾).

Взагалі за час від 1. січня до 1. квітня 1917. р. поставив різьбарсько-токарський відділ 575 виробів вартості 2416 мк.²⁾. Побіч малярні, яка палічувала лишень 4 людей і займалася малюванням декорацій для Товариства ім. Тобилевича, увійшла в життя гончарня при шістьох робітниках, яка розвивалася гарно³⁾. Гончарня виготовила в часі від 1. січня до 1. квітня 1917. р. коло 500 предметів⁴⁾.

Гердани зроблені членами Кустарної Спілки.

Що до Товариства Єдність, то так в чайній, як і в кантині був торговельний рух меньчий через те, що було менше товару до сфодажі. Все таки в часі від 1. січня до 1. квітня 1917. року куплено товарів на суму 54 532,34 мк., а розпродано на суму 56 671,65 мк.⁵⁾.

¹⁾ Прот. Г. Р. з 27. 12. 1916.

²⁾ Звід. Ген. Ст. від 1. 1. до 1. 4. 1917.

³⁾ Звід. Паращука з 3. 2. 1917.

⁴⁾ Звід. Ген. Ст. від 1. 1. до 1. 4. 1917.

⁵⁾ Тамже.

Вироби української Кустарної Спілки.

Гончарі при роботі.

Про інші товариства не маємо майже ніяких відомостей. Товариство ім. Лисенка дало концерт з нагоди Шевченківського свята, Центральний Комітет, який

складався з 20 людей¹⁾, затруднювався розділом присланих дарунків з Червоного Хреста, а бльокова й баракова Старшина відбувала свої засідання, як звичайно. Існувала далі жидівська організація, яка мала 33 членів²⁾. З кінцем січня 1917. року повстала хліборобська організація Добробут, яка налічувала 38 членів³⁾.

Просвітний Виділ, як організація, стояв зовсім на боці від раштатської громади і стояв з нею лишень остільки в звязку, що його головою був голова Гене-

Гончарські вироби (Кустарня Спільна).

ральної Старшини, Яків Тарасовський. Вірочім він був залежний, як попередно, від берлінської Централі. Іньча річ, що члени Просвітнього Виділу, як члени таборових організацій, були звязані тісно з раштатською громадою. Вони, зрівняні tener правно з иньчими членами раштатської громади, брали, як і попереду участь так в організаційнім життю громади, як і в просвітній роботі. Ро-

¹⁾ Прот. П. С. 8. бл. з 4. 1. 1917.

²⁾ Прот. Г. Р. з 17. 1. 1917.

³⁾ Звід. Найка з 28. 1. 1917.

боту розділено в громаді тим способом, що П. Катеринюк був референтом для зносин з командантурою, опікувався церквою і Брацтвом, Василь Мороз опікувався Соціальною Секцією, Михайло Іваницький Національною Секцією, Мих. Паращук Кустарною Спілкою, Пархоменко Січчю. Всі вони крім того мали виклади в таборі. Число членів Просвітного Відділу було тепер далеко менше, чим передне. В січні відіхало з табору п'ятьох офіцерів полонених, а саме Сиротенко, Вовчок, Горбенко, Байлів і

Члени Кустарної Спілки в раштатському таборі з різьбарем Михайлом Паращуком (х).

Панасюк і трьох цивільних членів Просвітного Відділу: О. Безпалко, П. Карманський, О. Семенів і Р. Стоцький так, що лишилися в Просвітному Відділі отсі члени: Петро Катеринюк, Михайло Паращук, Василь Мороз, Михайло Іваницький, Пархоменко, Адам Миколасвич, Максимович, Калюжний, Рожко й Радченко¹⁾.

Приходиться ще дещо сказати про грошеву госпо-

¹⁾ Прот. Г. Р. з 27. 12. 1916 і звід. Ген. Ст. від 1. 1. до 1. 4. 1917. р.

дарку. З цього боку була справа так поставлена, що грішми одержуваними від берлінської Централі заряджувала Генеральна Старшина. Вона виплачувала гроші кожному товариству на його потреби в рамках принятого Генеральною Старшиною бюджету. Для прикладу подаємо бюджет ухвалений Генеральною Старшиною на лютий 1917. року.

Поодинокі позиції представляються так¹⁾:

Національна Секція	50 мк.
Укр. Правосл. Брацтво	50 мк.
Секретаріят	100 мк.
Просвітна Секція	250 мк.
Січ	170 мк.
Видавнича Спілка	100 мк.
Малярня	40 мк.
Інші видатки	200 мк.

Разом 960 мк.

Цей бюджет може дати поняття видатків на таборув просвіту взагалі за весь час ведення Союзом визволення України просвітної роботи в раштатському таборі.

З огляду поодиноких товариств бачимо, що життя в них ішло такими самими формами, як в попередній добі. Реформа начальних властей в громаді не мала такого впливу на життя по товариствах, щоби його можна виказати, бо в життю товариств не зайшла властиво ніяка зміна. Коли попередно ми клали вагу на те, що члени Просвітного Віділу мали великий вплив у громаді, то це не змінилося в цій добі zasadничо. Члени Просвітного Віділу могли й надалі виступати зі своєю ініціативою в організаційних справах. Це могли вони не тільки робити в товариствах, до яких належали, але також і в Генеральній Раді та Генеральній Старшині, куди вони дісталися на підставі вибору: Громада

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 20. 1. 1917.

оцінювала їх придатність у просвітно-організаційній роботі й поручала їм різні функції. Це видно, наприклад, з цього, що в Генеральній Старшині сиділо п'ятьох членів Просвітнього Виділу¹⁾.

Взагалі, коли приглянутися життю по товариствах, то воно виказує певні, стало вироблені форми, перейняті з попередньої доби. Нових якихось змін тут не було. Ці форми лишилися, хоч, очевидно, ситуація в таборі змінилася значно, тому, що тепер число мешканців табору було далеко менше. І в цьому можна бачити деяку аномальність. Те, що було обрахуване на дві тисячі людей, не могло відповідати для цих 500 членів рашгатської громади, що перебували стало в таборі. Товариств було в цій добі навіть о два більше, як у попередній добі, а це, очевидно, занадто обтяжувало людей. Це бачимо найліпше з цього, що тижнево відбувалося в цій добі 16—17 всіляких засідань. Це було о половину менше, чим в першій половині третьої доби, але всеж таки це було безумовно за багато. І треба подивляти, що наші люди знайшли тільки витривалости відбувати так багато засідань. Інша річ, що це відвертало їх увагу від слухання викладів і курсів. Засідання, як видно з протоколів, роблять узагалі добре вражіння. Правда, є тут і там безпотрібні балачки, але взагалі їх менше, чим це було в попередніх добах. Але разом і не видно цього розмаху життя, який було видно з кінцем 1915. року і в першій половині 1916. р. Навіть у Генеральній Старшині, яка з початку дуже енергійно бралася до роботи, можна завважити деяке духове умучення.

2. Просвітний рух.

Просвітне життя цієї доби представляється взагалі дуже добре. Темп викладів, виголошених в цій добі,

¹⁾ Прот. устан. зборів з 13. 12. 1916.

не були зовсім гірші від тем викладів з попередньої доби. Виповнено навіть недостаток з попередньої доби що до викладів української історії, бо в цій добі відбувся саме курс історії України від часів найдавніших до початків козаччини¹⁾). Взагалі викладів з українознавства було дуже багато так, що вони перевищують числом усі інші виклади з поодиноких відділів науки. Відрадна також поява, що полонені брали ще більшу участь у даванні викладів, ніж передше. Тим способом виповнено те, що втратила громада через виїзд деяких членів Просвітнього Виділу. Лишень часопис спадає з цієї височини, на якій стояла в попередній добі і з цього боку далась відчутти втрата члена Просвітнього Виділу Петра Карманського.

Просвітня робота йшла в тих самих формах, що й попередно. Крім викладів і курсів ведено народню школу. Очевидно, не було мови про таке велике число слухачів на викладах, чи учеників у школі, як це бувало давніше, але зміна в цім напрямі настала вже почавши від липня 1916. р., від коли людей в таборі стало менше так, що в цій добі це не новина. Найбільше число слухачів на викладах доходило до ~~до~~ 300, а в школі початкове число учеників, яке виносить коло 300 учеників, спадає до половини. Не можемо забути цього, що сталих мешканців табору було в цій добі лише 500, а інші або були заняті в адміністрації табору й не мали часу бувати на викладах, або хвилиночки приїзджали до табору, щоби з одної робітничої команди поїхати на другу. На тих приїзжих гостей не було що рахувати і вони що найбільше могли брати участь у вічах.

Що до викладів і курсів, то, як ми вже згадували, на першій місці стоїть українознавство. Тут було першовсім багато викладів з історії найновішої доби української літератури. Перейдено визначних письменників

¹⁾ Звідомлення Миколаєвича від січня до березня 1917. р.

з найновішої доби історії літератури. Були виклади про Котляревського, про Гулака-Артемовського, про Леоніда Глібова, про Гребінку, про М. Шашкевича, про Федьковича, про Куліша, Карпенка-Карого, Самійленка, Франка, Винниченка і Грушевського¹⁾. Побіч цього ішов невеличкий курс української історії від початків основання київської держави, аж до початків козаччини, в двох годинах тижнево²⁾. (Цей курс був спеціально призначений для учителів. Ішов також другий курс історії в народній школі, де перероблено часи від Мазепи до Дениса Апостола.)³⁾. Далі були виклади різного змісту, як наприклад: Чи потрібна українському народові школа⁴⁾, Український народ, як антропогеографічна одиниця⁵⁾, Дві руські народності⁶⁾ і т. п. З політичних рефератів зазначити треба хіба реферати про відношення московського правительства до українського народу, про політичні партії на Україні⁷⁾, і крім цього кілька рефератів, які виставляли плян будучої адміністрації України⁸⁾. Політичних викладів було взагалі небагато, тодішній політичний овид не дозволяв на ніякі політичні комбінації, як це було в попередній добі.

Виклади зі суспільного поля ішли своїм ладом, як і давніше. Їх було доволі, і на першім місці стояло аграрне питання. Говорено про земельне питання в старинній Халдеї, у жидів і греків, про земельне питання в римській державі, про становище великої земельної власності на початку середніх віків. Далі були

¹⁾ Звід. Миколаєвича від січня до березня 1917, прот. Шкільної Ради з 10. 2. 1917 і звід. Бондарука з 17. 2. 1917.

²⁾ Тамже.

³⁾ Прот. Шк. Ради з 17. 2. 1917 і звід. Сербина з 25. 2. 1917.

⁴⁾ Звід. Голоми з 23. 12. 1916.

⁵⁾ Звід. Левченка з 24. 2. 1917.

⁶⁾ Прот. Шк. Ради з 10. 2. 1917.

⁷⁾ Прот. Н. С. 2. бл. з 10. 2. 1917.

⁸⁾ Звід. Іваницького з 25. 1. і 28. 1. 1917 і звід. Н. С. з 11. 2. 1917.

такі виклади, як про купецтво й торгівлю в середніх віках, а побіч цього виклади, про які вже була мова попередно, соціалістичної закраски¹⁾.

Цілий час ішов курс садівництва й огородинства в трьох годинах тижнево. Тут говорено про вибір місця під садок, про овочеві вина, як правильно садити дерева, про управу огородових ярин, про природні багатства України²⁾ і т. п. В грудні був також курс кооперації, який налічував 40 слухачів³⁾.

Побіч тих трьох груп викладів були ще виклади з різного поля науки, як наприклад: Про Христа, про Будду, про Магомета, про грецьку мітольоґію, про виховання, про повстання землі⁴⁾ і т. п. Крім викладів у таборі відбувалися також виклади в лязареті⁵⁾.

Число слухачів на викладах бувало різне. Це залежало головню від часу, коли відбувалися виклади. Найбільше слухачів було у вечері, бо тоді всі люде присутні в таборі могли брати участь у викладах. Тим способом пояснюється, що на вечірніх викладах доходило число слухачів до 300⁶⁾. В иньчих порах дня, коли тільки 500 людей було свобідних від всякої иньчої роботи й могло слухати викладів, число слухачів не могло бути велике. Але воно все таки занадто мале, бо приміром історія української літератури налічувала лишень 50—80 слухачів⁷⁾ і навіть такий популярний курс у попередній добі, як господарський, виказував лишень 40—60 слухачів⁸⁾. Виходить з цього, що неве-

1) Звід. Гуцайла з 11. 2. і 5. 3. 1917 і прот. Шк. Ради з 17. 2. 1917.

2) Звід. Найка від грудня 1916 до березня 1917.

3) Прот. П. С. з 29. 12. 1916.

4) Звід. Миколаєвича з 3. 2. 1917, звід. Катеринюка з 11. 3. 1917. і прот. Шк. Ради з 10. 2. і 17. 2. 1917.

5) Прот. Шк. Ради з 10. 2. 1917.

6) Пор. н. пр. прот. Шк. Ради з 10. 2. 1917.

7) Звід. Миколаєвича від січня до березня 1917.

8) Звід. Найка від грудня 1916 до березня 1917.

лика частина із цих 500 людей брала участь у слуханню викладів. Це було почасти наслідком цього, що власне ці люде були перетяжені засіданнями в товариствах, а частина їх знов відбувала науку в народній школі і, полишаючи собѣ вечір на виклади, пополудни відпочивала. Що до прелєгентів, то їх було досить і важніщі з них були: Бондарук (народня школа), Волосів (народня школа й виклади для загалу), Тарасовський (ріжні теми), Берекет (українська література), Крижановський (на ріжні теми), Сербин (історія України), Рождественський (на ріжні теми), Сергієнко (на ріжні теми), Найко (садівництво й огородництво), Рожко (кооперація), Левченко (географія України), Мороз (німецька мова й суспільні науки), Гуцайло (аграрна справа), Миколаєвич (українська література, історія й иньчі теми), Гондарук (спів), Катеринюк (виховання), Максимович (судова адміністрація), Іваницький (ріжні теми), Біличенко (театральний режисер), Бензя (суспільні науки) й Ігнатенко (народня школа). Народня школа, отворена за третім разом у листопаді 1916. року, існувала цілий час цеї доби. Число вписаних учеників було 323 ¹⁾, але вже в грудні ходило правильно до школи лишень 210 ²⁾. В січні і з початком лютого фреквенція була слаба, бо до школи ходило тільки від 120 до 170 учеників ³⁾, а з початком березня лишень коло 80 ⁴⁾. При народній школі був курс німецької мови, який налічував у грудні 54 учеників, а в січні ледви 10 ⁵⁾.

Не знаємо як чисельні в цій добі були віча, які відбувалися, як все, у великій залі. Але учасників мусіло бути звичайно кілька соток, на всякий випадок не менше тих 300, які бували на вечірніх викладах. Про одно

¹⁾ Прот. Шк. Ради з 14. 12. 1916.

²⁾ Прот. Шк. Ради з 23. 12. 1916.

³⁾ Прот. Шк. Ради з 27. 1. 1917 і звід. Гуцайла з 4. 2. 1917.

⁴⁾ Прот. Шк. Ради з 3. 3. 1917.

⁵⁾ Прот. П. С. з 29. 12. 1916 і 5. 1. 1917.

віче з лютого 1917. р. є звітка, що учасників було коло 1000¹⁾). Програма віч в цій добі була така сама, як і в попередній добі: таборові справи, світові події й вільні внесення.

З дат, які виказують фреквенцію так на викладах, як і в школі виходить, що наука перестала бути для наших людей такою атракцією, як давніше. Що так сталося, то причина цього не лежала в самих викладах, а в певного рода духовім умученню і в тім факті, що через дуже великі морози, які настали в січні і лютім 1917. р., годі було як слід опалити обширні викладові залі. Сильною атракцією являвся однакж і надалі театр. Театральні вистави стягали чисельну публіку, яка доходила часом до 1000, значить 75% присутніх людей в таборі. Театр був усе доброю розривкою і душевним випочинком, тим більше, що виставлювано цікаві твори, як наприклад: Сто тисяч, Невольник, Ой не ходи Грицю²⁾ і т. п. (фот. ст. 329.).

Що до бібліотеки, то від 1. січня до кінця березня пожито в таборі 4198 книжок, а людям на робітничих командах 2148 книжок³⁾). В книгарні рух був також великий, бо від 1. січня до 1. квітня продано книжок 1281 на суму 3663,05 мк.⁴⁾). Коли виклади як такі, не зважаючи на відношення до їх публіки, представлялися з деякого боку навіть може краще, бо менше було політики й менше показувано фантастичних образів суспільного ладу, як в попередній добі, а театр пішов безперечно в гору, то часопись у порівнянні з попередньою добою поставлена була низче. Не видко власне якоїсь педагогічної думки, як це було в попередній добі. Часопись замало виявляє українську політичну думку, хоч з тим можна було вже тепер сміліше

¹⁾ Звід. Гуцайла з 11. 2. 1917.

²⁾ Звід. Ген. Ст. від 1. 1. до 1. 4. 1917.

³⁾ Тамже.

⁴⁾ Тамже.

виступати, як попередно. Тай взагалі мало цікавих статей і таких, які виховували би наших людей. Все ж таки, часопись мала досить читачів і кожного поодино-

Дмитро Волошин у ролі Степана в «Невольнику».

кого числа розходилося в таборі і на командах пересічно понад 1500 чисел¹⁾).

Зовнішно представлялося життя в таборі инакше,

¹⁾ Інформації В. Мороза.

ніж в попередніх добах. На вулицях не товпилося стільки людей що давніше, а кілька бльоків було зовсім порожніх. Тільки в неділю перед театром був рух більший біля залі. Впрочім по бараках, призначених на українську пропаганду, можна було натрафити кожного часу на виклад, або на яке засідання заряду товариства, чи на його загальні збори. Громада відсвяткувала Різдвяні свята гарно, як і попереднього року. На перший день була «ялинка» з промовами, деклямацією, співом і музикою. Тоді роздано також дарунки всім полоненим вартости 1,20 мк. на особу. По вечері ходив церковний хор по всіх бараках з колядою. На другий день уладжено «ялинку» в клубі Відродження, а на третій день театральну виставу¹⁾.

III. Українська громада на робітничих командах.

Коли що до попередньої доби годі було дати якийсь докладніший образ просвітного життя на робітничих командах, то таксамо тяжко зробити це що до цієї доби. Джерелами до змалювання цього образу є знов звідомлення мужів довірря, але вони таксамо мало дають дійсно чогось реального, як і попередно, не зважаючи на те, що цих звідомлень дуже багато, бо в цій добі відбулося кругло 1300 відвідин. Що до самої просвітної роботи, яка велася мужами довірря, то вона була, як бачимо, дуже інтенсивна. 1300 відвідин протягом трьох місяців, це число немаловажне. Очевидно, на роботу по робітничих командах кладено велику вагу й вона була може найважливішою діяльністю Генеральної Старшини. До цієї роботи назначувано найінтелігентніших людей зпоміж полонених, і таких мужів довірря

¹⁾ Письмо Катеринюка до С. В. У. з 12. 1. 1917.

було в цій добі около 30¹⁾. Метода їх роботи мусіла бути така сама, як і попередно, і вона лежить саме в провадженню балачок з полоненими. Більших якихось рефератів не було і в цій добі, бодай у звідомленнях мужів довірря нема про те звістки. Виїмкого подано лишень, що на одній робітничій команді читано твори Шевченка²⁾, на иньчій говорено дещо з історії України³⁾, на иньчих говорено про суспільні відносини на Україні⁴⁾. Але ж у балачках порушувано різні теми, на взір цього, як це робилося в таборі.

Таксамо є ледви кілька звісток про те, як ставилися люде до української справи. На одній команді, — пишеться у звідомленню —, люде за тим, що на Україні повинні бути конечно українські школи⁵⁾, на иньчій, яка видко зложена з дуже свідомих людей, ставляють люде бажання незалежної України, або що найменьше автономічної⁶⁾. З двох команд є знов звістки, що хоч люде прихильні до української справи, але не хочуть незалежної України, здається тому, що в звязку з Росією, яка повинна б стати демократичною державою, можна також забезпечити права для народу, а що найважніше, можна тоді забезпечитися перед новою війною⁷⁾. Про настрій деяких людей можуть вказувати картки, висилані з команд до табору з нагоди Нового Року. Там пишеться нераз про самостійну Україну⁸⁾. Отсе і все, що можна вичитати у звідомленнях мужів довірря, решту дає статистика, яку вони подавали. З неї виходило би, що відвідано людей коло 15 000, а

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 16. 12. 1916.

²⁾ Звід. Савели з 7. 1. 1917.

³⁾ Тамже.

⁴⁾ Звід. Талана з 23. 1. 1917.

⁵⁾ Звід. Савели з 4. 2. 1917.

⁶⁾ Звід. Шапошника з 30. 3. 1917.

⁷⁾ Звід. Дм. Волошина з 19. 3. 1917.

⁸⁾ Розсвіт з 14. 3. 1917.

що деяких людей відвідано по два й більше разів, то взагалі людей відвіданих, які могли би увійти в статистику, було певно з яких 5000. Всіх людей відвіданих вони ділили на різні групи: »дуже гарні«, »гарні«, »прихильні«, »байдужні«, »темні« й »ворожі«. Як що ці терміни звести на три: прихильні до українства, байдужні (темні) і ворожі, то зі звідомлень виходило би, що перші представляли 64%, другі $22\frac{1}{2}\%$ і треті $13\frac{1}{2}\%$ відвіданих людей. Одначе ця статистика напевно занадто оптимістична і % людей першої групи треба би знизити н. пр. до 60 %. Це відповідало би нашій загальній цифрі 3000 людей, яку ми поставили для попередньої доби. Чи було воно в попередній добі трохи менше як 3000, а тепер більше як 3000, цього, очевидно, не можна знати. Таксамо годі сказати, кільки було людей на робітничих командах, які перейшли школу організаційного життя. Все ж таки число їх мусіло напевно побільшитись, і як до 1100 членів з попередньої доби додамо сотню, рахуючи, очевидно, і тих 500 людей, які перебували в таборі, то це буде мінімум цього, що треба припускати. В цій добі впроваджено в життя так званих місцевих мужів довірря, які стало перебували на командах. Число їх дійшло до 250, але мабуть щойно в слідуючій добі¹⁾.

Зв'язок між табором і робітничими командами був доволі сильний. Це показує між иньчим жива кореспонденція, яка йшла з команд до секретаріату Генеральної Старшини²⁾. В часі від 1. січня до 1. квітня 1917. року надійшло листів з команд 3021, в цьому грошевих листів 1078. Взагалі з команд ішли гроші на різні цілі. І так наприклад:

На часопись	прислано	628	мк.
„ книжки	„	1295	„

¹⁾ Спис місцевих мужів довірря з весни в 1917.

²⁾ Звід. Ген. Ст. від 1. 1. до 1. 4. 1917.

На пам'ятник помершим	928 мк.
„ лязарет	66 „

а крім цього добровільними датками:

На українські школи на Підляшшу	
й Полісся 1727 мк.	
„ школу в таборі	87 „
„ Січ	25 „

і т. п.

Це показує, що національне почуття поглиблювалось між нашими людьми чим раз то більше. І тільки на тім тлі можемо зрозуміти письмо одного полоненого з команди, де він пише в лютім 1917. року до свого товариша так: »Як маєш охоту, то вертай до Раштату. Ти ж знаєш уже Раштат. Ми давно боялися України, але те було пусте. Тепер зовсім не так. Тепер все Україна й нема чого боятись«¹⁾).

Але українська пропаганда раштатського табору йшла й поза робітничі команди цього табору. Вома проявляла свій вплив і ширше завдяки тому, що часопись мала приступ і до иньчих не-українських таборів. І там будилося певно національне почуття між українцями. Про це може свідчити хоч би такий лист, висланий одним полоненим до Раштату: »Шановні панове! Вдруге доводиться мені читати Вашу часопись 'Розсвіт', а також і иньчі часописі українських таборів. Серце розвивається, що всі мої брати українці зібралися до купи, де один учить, другий сам учиться, і всі працюють для своєї неньки України. Чи я ж не рідний син її? Чого лише я один тиняюся поміж москалями? Чи може злюща доля глузує наді мною? Їм хочеться, щоби я, як і дома на Україні, нічого не знав, щоби навіть і тут не був вкупі зі своїми братами. Дорогі земляки! Порадьте ви мені, як дістатися до українського табору, де я мав би

¹⁾ Розсвіт з 14. 3. 1917.

змогу і на роботі жити разом зі своїми земляками одною думкою про нашу неньку Україну. Сам я з Києвщини і був бухгалтером, а тепер знаходжуся на роботі в таборі Шнайдеміль. Що ти робив в полоні? — запитають мене на Україні. З москалями в ,очко' грав, відповім я. Ой Боже, який сором від такої відповіді! Всі брати мої працюють над просвітою, — а я? Я навчився добре в ,очко' грати і це син неньки України! Циро прохаю Вас, як це можливо, перевести мене до Раштату, та повідомить, що я маю зробити. — Полонений українець А. Ол-к. № 23 215.»

Це письмо показує найліпше, чим стали українські табори в Німеччині для наших людей.

IV. Міжтаборові взаємини.

Про міжтаборові взаємини в цій добі небагато приходить ся сказати, бо вони дуже незначні. Що реформа перепроваджена в Раштаті пішла по лінії вецлярської реформи, хоч з деякими змінами, про це вже було говорено попередно. Але в цій добі було те нове, що між Соціяльними Секціями трьох українських таборів зачалися тісніщі взаємини. Це було наслідком цього, що член Просвітного Виділу в Зальцведелю Петро Беная приїхав у половині лютого до раштатського табору на кількатижневий побут до Раштату. Він привіз тоді з собою проєкт аграрної реформи, уложений раштатською Соціяльною Секцією, а доповнений зальцведельською Соціяльною Секцією¹⁾. В Зальцведелі була вже тоді зорганізована Секція заряду соціяльно-демократичної партії, а у Вецлярі робилися приготування в цій справі²⁾. Всі три Секції були під начальним проводом

¹⁾ Розсвіт, рік 1917, ч. 13.

²⁾ Розсвіт, рік 1917, ч. 9.

Центрального Комітету соціально-демократичної партії, якої голова перебував у Зальцведелі¹⁾). Тим способом між членами соціально-демократичної партії трьох таборів навіязувалися тісніші взаємини.

Але громада, як цілість, не мала таких взаємин. Протинно, можна завважити, що кождий табір ішов своїм життям незалежно від другого. Виродився навіть своєрідний »таборовий патріотизм«, який проявляється в тім, що мешканці з кожного українського табору вважали свій громадський лад і свої порядки за кращі, чим воно є в другім таборі. Емуляція так на полі організаційного життя, як і просвітнього була тепер остільки оправдана, що раштатський табір перестав бути первовзором для двох других. Так вецлярський як і зальцведельський табір зачинали з деякого боку зрівнюватись з найстаршим, раштатським табором, а в деім його навіть випереджували.

V. Українська громада й німецькі таборів власти.

Як у попередній добі спеціально січова справа, так тепер реформа в організації громади зацікавила воевне пруське Міністерство, і таборів німецькі власти. Два табори, раштатський і вецлярський, перейшли цю реформу, лишився тільки зальцведельський при старому ладі. Ця реформа була для німецьких властей не тільки новістю, але разом з тим несподіванкою. Досі стояла справа перед німецькими властями так, що берлінська Централь при помочі Просвітних Виділів провадила роботу по таборах з тим, що вона давала запорукку, що в таборах не буде провадитися проти-німецька, чи проти-австрійська пропаґанда, і взагалі не буде робитися щось

¹⁾ Тамже.

таке, що могло би компромітувати воєнне Міністерство. Просвітні Виділи, хоч і зависіли від Союзу визволення України, але все таки настільки мали свободу в діланню, що і від них могли жадати німецькі власти відповідальности за роботу в таборі. А що німецькі власти довіряли так берлінській Централі, як і поодиноким Просвітним Виділам, тому не вмішувалися до просвітної роботи. Щойно ця нова реформа в двох таборах застановила їх поважно. Вони боялися, що по усуненню Просвітних Виділів як начальної власти в таборі може робота йти небажаними дорогами. Даючи дозвіл на провадження просвітної роботи в трьох українських таборах, вони розуміли її так, що тут йтиме о придбання полоненим українцям передовсім елементарних відомостей, отже ж о науку грамоти і о національне освідомлення. Вони не бажали собі цього, щоби наука в таборах скінчилася тим, що з таборів мали вийти якісь партійні загорільці чи політикани. По довшій розвазі згодилися врешті німецькі власти на цю реформу, прийшовши, очевидно, до переконання, що член Союзу визволення України Скоропис-Йолтуховський, як і члени Просвітних Виділів будуть мати настільки морального впливу, що вони й надалі можуть себе уважати відповідальними за те, що робитиметься в таборі. Нова реформа взагалі зблизила німецьке начальство до полонених. Коли перед тим був лишень Просвітний Виділ, зглядно його голова, з яким рахувалися німецькі таборові власти, то тепер вони побачили перед собою полощеного, навіть не офіцера, який, як голова з волі громади, входив у зносини з командантурою, відбував конференції з офіцером українського відділу в таборі і передавав бажання громади. Правда, при тих конференціях був також присутній і референт Союзу визволення України, яким був іменований один з членів Просвітного Виділу, але це не зміняло річи. Військова адміністрація німецька зійшлася вперве з начальною властю української гро-

мади, і ця стріча випала добре. Це було так за часів сотника Козака, як і за його наслідника сотника Швайцера фон Гагенбрух. Зі сотником Козаком попрощалася громада спільними сходинами, на яких була присутня Генеральна Рада й Генеральна Старшина. Тоді попрощано також і полковника Січі, Миколу Шаповала, який разом зі сотником Козаком і 26 січовиками в половині січня виїхав на окуповані землі¹⁾. — Наступила тепер зміна особи, але не зміна системи. Сотник Рудольф-Ернст Швайцер-Гагенбрух, який з днем 12. січня 1917. обняв урядовання, був уже перед тим обзнайомлений з українською роботою, бо перебував при таборі від початку просвітної роботи. І тому далі робиться, як і попередно. Іде полагоджування всіляких справ, з якими звертається громада до командантури, а передовсім добре йде справа з мужами довірря, які як попередно, так і тепер мають моральну й матеріяльну піддержку з боку командантури. Що така справа, як обїздка команд була досить скомплікована справа, це ясно кожному, хто знає німецькі військові порядки. До цієї справи треба було не тільки приєднати воєнне пруське Міністерство, але й начальну команду даного корпусу. І в цім лежало також важне завдання начальника українського відділу. Він мусів поставитися не тільки на приклоннім становищі що до бажань громади, але разом з тим подбати про те, щоби ці бажання, які він сам апробував, дістали згоду у вищих військових властей.

Що до відношення тих наших людей, що перебували в таборі, як і тих, що були на командах, до німецьких військових властей і до німців взагалі, то про те не маю ніяких відомостей з цього часу. Очевидно, що самі начальники громади мусіли з довіррям відноситися до німецьких властей і рахували на їх приклонність, предкладаючи бажання громади. Але як міркувати по цім,

¹⁾ Звід. Тарасовського з 20. 1. 1917.

як було у Веждярі в цім часі, то треба признати, що свідоміші люде стратили переважно політичний інтерес до Німеччини. Вони вже не сподівались якоїсь користі для України від німців і бачили, що утворення королівства польського перегородило українців від осередніх держав. В цьому, вони бачили тоді небезпеку для всіх окупованих осередніми державами, українських земель.

VI. Берлінська Централь С. В. У. і раштатська громада.

Четверта доба в історії раштатської громади, це одна з тих, яка вимагала від берлінської Централі багато розваги й розуміння справи. Перепровадження реформи в раштатському таборі, це діло члена Союзу визволення України, Скорописа-Йолтуховського. Стоячи на становищі, що полонені, маючи до поради членів Просвітного Виділу, потраплять справу провадити добре, він гаряче обстоював за цю реформою так між членами раштатської громади, як і потім перед німецькими військовими властями. І дякуючи цьому реформа удержалась у таборі. Скоропис-Йолтуховський міг бути дуже вдоволений з цього, що його діло показувало добрі результати, бо ж дійсно видко було, що в таборі йде все нормально: полонені добре робили своє діло, значить, вони були дозрілі до цього. Тим способом була зреалізована думка Скорописа-Йолтуховського, яку він висказав 4 червні 1916. року на засіданню Просвітного Виділу що «нашим змаганням повинно бути, щоби Генеральна Старшина була найвищою інстанцією в таборі. Просвітний Виділ мусить з часом зійти із свого місця. Це ідеал, до якого треба йти»¹⁾. Очевидно, він доглядає

¹⁾ Прот. П. В. з 11. 6. 1916.

й надалі цю роботу в таборі й перечитує звідомлення та протоколи, прислані йому Генеральною Старшиною, робить свої помічення й передає вказівки. Перебуваючи в грудні 1916. року три тижні в таборі, мав Скоропис-Йолтуховський нагоду пізнати тодішній стан просвітної роботи тим більше, що сам брав активну участь у ньому. А коли перед своїм відїздом з'явився ще на вічу дня 20. грудня 1916. року й виголосив реферат про події в світі, то люде дуже радо слухали цього реферату й дякували йому за гостину в таборі¹⁾. Це вказувало на популярність його особи між полоненими. Лишень між прихильниками бувшого голови П. В. Осипа Безпалка було невдоволення зі Скорописа-Йолтуховського, якому вони приписували справу відїзду Осипа Безпалка з табору. Певна неохота до нього мусіла бути також між тими людьми, що були невдоволені з висилки 27 січовиків на окуповані землі. Але це були тільки невеликі гуртки в громаді. Зрештою начальна власть громади, Генеральна Старшина, апробувала діяльність Скорописа-Йолтуховського цілковито.

VII. Огляд четвертої доби.

Четверта доба в історії раштатської громади, це найкоротша доба з усіх иньчих, і вона як би перетята нагло. Три місяці, це за короткий час, щоби можна було говорити про якесь внутрішнє викінчення, чи заокруглення цієї доби. Вона виглядає, як би зачата, але нескінчена. І воно справді так було, бо з хвилиєю вибуху російської революції життя громади улягло нагло так великим змінам, що не одно з цього, що було досі в таборі, треба було перечеркнути, а на те місце треба було

¹⁾ Прот. віча з 20. 12. 1916.

поставити що инакшого. Навіть метода в просвітній роботі мусіла змінитись.

Але не зважаючи на те, ці три місяці, ця четверта доба стоїть самостійно побіч других. Самоуправа, признана полоненим, яка в цій добі увійшла в життя, вирізняє її від усіх попередніх діб. Таксамо децентралізація просвітної роботи і присутність лишень самого осередка раштатської громади в самім таборі вирізняє її від першої й другої доби і почасти і третьою доби. Іще більше вона різниться від доби, яка за нею слідувала.

Теоретично взявши, вона не показує якихось цікавих прояв, але з практичного боку вона дуже поучаюча. Хто цікавий знати спосіб, як наші люде управляли громадою, цей може це знайти в протоколах таборових українських організацій з цього часу. Він побачить тоді, що наші люде потрапили сповняти завдання, яке їм припало, і що вони потрапили слухатись своїм властям і їх шанувати. Нема ні одного факту, який показував би, що таборові організації, або поодинокі члени громади не слухали Генеральної Старшини. Виїмком тут хіба виступ мужів довірря проти Генеральної Старшини, але цей інцидент був впливом лише хвилевого занепокоєння виїздом 27 січовиків з табору. Такі інциденти не належали до системи, якої держалася громада. Українізація раштатського табору ішла наперед далі, не зважаючи на те, що в самім осередку був гурток людей, хоч невеликий, який при національній справі занадто висував класові інтереси зі шкодою національних. Число людей приєднаних до українства виносило з кінцем цієї доби певно значно понад 3000.

День 15. березня 1917. р., коли прийшла звістка до табору про вибух революції в Росії, закінчує четверту добу, але він означає далеко ще щось більше. Це був взагалі кінець історії раштатського табору, як вона розвивалася досі. Досі вона йшла дійсно самостійними дорогами. Громада представляла собою немов окремий світ

для себе. І в ньому жили і звязалися тісно не тільки полонені, але і свободні люди, члени Просвітного Виділу та член Президії Союзу визволення України Скоропис-Йолтуховський. З хвилиною вибуху російської революції і потім революції на Україні мусіло те зовсім змінитися. Громада не могла тепер так замкнутися, як це було досі й мусіла підпасти під вплив революційних подій на сході Європи. А разом з тим перестали бути так берлінська Централь, як і Просвітний Виділ тим інтелектуальним чинником, який мав великий вплив у таборі. Замість їх виховує надалі революція людей в таборі, дарма, що вони були лишень її пасивними учасниками.

Дуже щасливим випадком було те, що революційний час застав велику масу наших людей в таборі тоді, як вони вже набули відомостей з ріжного поля науки, зрозуміли, що таке організація, як вона в практиці переводиться, і освідомилися національно. Революційний час не був пригожий на таку спокійну, методичну роботу і вона не пішла би наперед. Тим способом, цих 22 місяців просвітної роботи в раштатському таборі, це час, на який припала найважливіша частина діяльності берлінської Централі Союзу визволення України в цім таборі. Усе, що зроблено було потім, це вже тільки ніби додаток до цього. А що досі було зроблено дійсно багато, то про те може свідчити ще тих кілька дат, які будуть доповненням образу історичного життя табору.

І так за цілий час від 12. травня 1915. року до 15. березня 1917. р. відбулося викладів коло 1200¹⁾, не рахуючи тут тих, що провадилися по бараках в скромніших формах, а яких число було би певно так само велике. Крім

¹⁾ Безпалка »Bericht über die Aufklärungsarbeit in dem ukrainischen Kriegsgefangenenlager Rastatt für die Zeit vom 15. 8. 1915 bis Ende 1916« і звіт про діяльність Ген. Старшини за час від 1. 1. 1917 до 1. 4. 1917.

цього було, очевидно, багато лекцій в народній школі, які теж не враховані в статистику.

Засідань по різних організаціях відбулося за цілий час коло 1100¹⁾.

Книжок позичено в цім часі 45 269²⁾.

Часописей (Розсвіт, Вільне Слово, Просвітний Листок, Розвага, Українське Слово, Вістник Союзу Визволення України) вислано 172 280³⁾.

Відвідань на робітничих командах відбулось коло 2800⁴⁾.

Тих кілька чисел показує, яка велика була акція Союзу визволення України в раштатському таборі, а як що додамо, що крім раштатського ще у вецлярським і зальцведельським таборах провадилася така робота, то щойно тоді виходить діяльність берлінської Централі Союзу визволення України, у правдивім світлі.

¹⁾ Тамже.

²⁾ Тамже.

³⁾ Тамже.

⁴⁾ Тамже.

Тарілка з дерева
(Кустарна Спілка).

Гончарські вироби (Кустарна Спілка).

Доба пята.

**Від вибуху революції в Росії до виїзду
другого січового відділу на Україну.**

Від 11. березня 1917 до 3. березня 1918.

I. Центр української громади в раштатському таборі.

1. Загальний огляд.

Дня 15. березня 1917. прийшла телеграфічна звістка до Раштату про вибух революції в Росії. Ця звістка розширилася зараз по цілому таборі. Від цієї хвили перестав жити табір своїм життям. Зачалося нове життя, яке відбивало в собі хоч здалека те, що робилося тоді на Сході Європи.

Про майбутню революцію в Росії говорилося нераз у таборі. Полонені були майже певні цього, що революція прийти мусить, тільки всі сподівались, що вона

прийде доперва по війні. Наслідком цього звістка про революцію була все таки несподіванкою для всіх. Кожний відчував, що сталося щось надзвичайне, хоч ніхто нездавав собі тоді справи з многоважності цієї події. Спеціально для полонених була ця звістка духовим визволенням. За одним махом сталося те, що їх визволяло від страху перед царським правительством, яке могло їх потягнути до відвічальності за їх анти-московську роботу в таборі. Правда, наші люде при звичаїлися вже до цієї думки й вона не ставала їм так страшною, як у перших початках просвітної роботи в таборі, але всеж таки легше можна було віддихати тоді, як вже не було цього царського правительства, яке їх вислало на фронт в обороні «атчества». Що до нового правительства мали полонені свободну руку.

Що така незвичайна подія зробила таке великанське вражіння на полонених, що навіть українська справа зійшла в цій хвилі на другий плян, це річ цілком зрозуміла, як що знаємо, що тут маємо до діла з людьми, що недавно стали свідомими українцями. День перед тим, дня 14. березня, вони співали на вічу «Не пора москалеві й ляхові служити»¹⁾, цього дня вони цього не заспівали. Не було може й нагоди до цього, бо в цім дни не було ні віча, ні засідань Національної Секції, де цього можна би сподіватись. Одно лишень відбувалося засідання в цім дни, а власне сходини Соціальної Секції. І характеристичне, що коли тут відчитано телеграму з Петербурга, тоді зараз відспівано революційний марш похоронний, а не наш національний імн, який співано в таборі у всяких поважніщих хвилях²⁾. Це можна би почасти покласти на рахунок цих соціалістів, у яких клясова справа стояла все вище національної, але, що за ними пішли й иньчі члени Соціальної Секції,

¹⁾ Розсвіт, рік 1917, ч. 16.

²⁾ Тамже.

то це доказ, як високо стояла у всіх наших людей суспільна справа; і як вона тісно вязалась у них з національною справою.

Колиб судити по тім, що було тоді у вецлярським таборі, то треба би припустити, що в рапататським таборі перші часи російської революції затемнили навіть у наших свідомих людей політичну, українську думку. Разом з тим повстало у них питання, чи введення просвітної роботи в таборі, при дальшій допомозі Німеччини, не скомпромітує їх в очах всеросійської революційної демократії. Тільки на цім тлі можна зрозуміти, чому мужі довіря, які вважали себе найбільше заангажованими в українській пропаганді, як раз тоді виступили з опозицією до Генеральної Старшини. В цій опозиції хотіли деякі бачити особисті мотиви, але хто приглянувся добре тактиці наших людей в таборах у справах дразливої натури, цей міг завважити, що дуже часто висувано на верх сирави другорядного значіння, закриваючи засадничі.

Тимчасом прийшла на порядок денний в громаді справа виборів до Генеральної Ради. Вибори відбулися на підставі нового виборчого закона. Голосовано на дві лісти: на лісту Національної Секції і на лісту Соціальної Секції. Вибори цікаві з цього погляду, що громада поділилася перший раз на два табори, які стали до виборчої боротьби. Ці два табори, це немов дві партії. Одна складалася зі соціальних демократів і взагалі людей, які клали дуже велику вагу на класові інтереси, а друга з людей, які висували національну справу на перше місце. Вибори відбулися дня 22. березня¹⁾ і скінчилися перемогою прихильників Соціальної Секції. На 391 відданих голосів впало на лісту Соціальної Секції 289, а на лісту Національної Секції лишень 102 голосів²⁾. Багато пошкодило партії Національної

¹⁾ Прот. Ген. Ради з 24. 3. 1917.

²⁾ Тамже.

Секції те, що до цієї партії примкнули мужі довіря, які стояли в опозиції до Генеральної Старшини, чого громада не заaproбувала¹⁾). Боротьба виборча між тими обома партіями була доволі гаряча і це видко дуже добре з дискусії, яка відбулася в дні виборів на засідання Таборової Національної Секції. Там була власне дуже жива дискусія, причім десятох бесідників виступало рішучо проти соціалістів у таборі²⁾). Тоді сказано було між иньчим членом Національної Секції Бондаревом так: »Визволення українського народу можливе лишень при об'єднанні всіх партій, а не одною соціалістичною партією, як каже багато соціалістів у нашому таборі«³⁾). А член Нац. Секції Берекет станув при цім погляді, що »зробити соціальну реформу буде вчасним лише здобувши незалежність«⁴⁾). Ці слова були викликані, очевидно, виборчою боротьбою, але вони показують дуже виразно, що, як з одного боку були в таборі люде, яким лежало на серці національне визволення українського народу, так були також і такі люде, яким ішло передовсім о побіду їх партійних поглядів.

Тимчасом Централь Союзу визволення України в Берліні була занята чим иньчим. Член Президії С. В. У. Скоропис-Йолтуховський рішив поїхати до Петербурга, щоби тимчасовому правительству передати бажання від українців-полонених в українській сиріві. Акція між полоненими зачалась насамперед у фрайштадтським таборі (в Австрії), де ухвалено було домагатись від тимчасового правительства політичної автономії, опираючи свої права на переяславській умові з р. 1654. Хоч це не було в духу Союзу визволення України, який все одстоював ідею незалежної української держави, то з огля-

¹⁾ Такі думки висказано в письмі Ген. Ст. до С. В. У. з 29. 3. 1917.

²⁾ Прот. Т. Н. С. з 22. 3. 1917.

³⁾ Тамже.

⁴⁾ Тамже.

ду на те, щоби не розбивати акції і щоби всі чотири українські табори піднесли солідарно голос, рішив Скоропис-Йолтуховський виступати в українських таборах у Німеччині з внесенням, щоби ухвалу фрайштадтського табору прийняти за свою, покласти як найбільше число підписів і у формі мандату передати Скорописові-Йолтуховському. Мандат фрайштадтських полонених звучав так, що там була мова тільки про політичну автономію України.

На засіданню Генеральної Ради з дня 3. квітня 1917. рішено прийняти фрайштадтський мандат і збирати під нього підписи так в самім таборі, як і на робітничих командах. В тій цілі треба було вислати мужів довірря на робітничі команди, де вони мали полоненим представити цілу справу. Німецькі військові влади прийшли в поміч цій акції і згодилися на висилку більшого числа людей для збирання підписів під мандат. Акція пішла зараз наперед. Вже протягом трьох днів зібрано 3574 підписів¹⁾, а протягом місяця травня було зібрано всіх підписів 8523²⁾. Підписів могло бути ще більше, як би довше збирано підписи і обїхано всі робітничі команди, але й це число показує, як зараз відвязались уста нашим людям наслідком російської революції. Що між цими 8523 підписаними були люди з ріжним світоглядом і почуваннями — це певне. Певне також і те, що деякі поклали під мандат свій підпис тільки тому, що там поставлена була також і земельна справа, але це знов доказ, що наших людей можна згуртувати лише під реальними і близькими їм кличами. При тім всім не можна забути цього факту, що між тими 8523 людьми, які підписали мандат, було понад 3000 людей, які перейшли науку в таборі й тому стояли близьче до української справи. Ці люди, розміщені між

¹⁾ Комунікат Ген. Секретаріату, Розсвіт з 7. 4. 1917.

²⁾ Розсвіт з 2. 5. 1917 і письмо Президії до С. В. У. (без дати).

прочою масою полонених, мусіли теж виявити свій вплив на своїх земляків.

Але для свідомих громадян, а власне цих, що їх світогляд опирався на ідеї незалежної української держави, підписання такого мандату, де була мова лишень про автономічну Україну, не давало задоволення. Це означало зійти з дороги, якою доси йшли ці люде. А тим прикріще було це робити як раз в цій хвилі. Коли можна було думати про незалежну Україну за часів дореволюційних, то тим більше це треба було тепер, як настала в Росії революція і можна було сподіватись дальших, великих змін і переворотів. Щоби отже ж таким людям не робити кривди і щоби зазначити, що в громаді є люде, яких політичні ідеали не кінчаються на автономічній Україні, ухвалено було на виєсення Скорописа-Йолтуховського на засіданню Генеральної Ради з 13. квітня 1917. передати йому ще додатковий мандат, який звучить так: »Генеральна Рада громади 'Самостійна Україна', найвища, кермівнича інституція в таборі полонених Рапштат (у Бадені), створена на основі виборчого закону з дня 18. березня 1917. року н. ст. і вибрана на підставі загального, рівного, безпосередного й тайного голосовання табором, який налічує дванадцять тисяч полонених українців, на своїх надзвичайних зборах з дня 13. квітня 1917. року, скликаних у справі делегації до Петербургу представника від полонених-українців — одноголосно постановила дати на руки президентові Союзу визволення України, добродієві Олександрові Скорописові-Йолтуховському такий мандат: На підставі пунктів домагань, підписаних членами нашої громади, Генеральна Рада, як верховна політична інституція цілої громади — доручає Президентові Скорописові перед московським урядом, всеросійськими установчими зборами і, де того вимагатиме українська справа, заступати наші національні й політичні інтереси. Рівночасно поручає вона добродієві Скорописові згідно з політичною зріді-

стю нашої громади домагатися, щоби про долю України ніяким робом не рішали установчі, всеросійські збори, а щоб українське питання, національне й політичне життя України, а також відносини її до Росії і до других держав — вирішили тільки українські установчі збори, скликані на підставі загального, рівного, безпосереднього й тайного голосування, і переведені на території, заселеній українським народом. Українські установчі збори мають відбутися в нашій столиці у Києві¹⁾.

На цім засіданню, де ухвалено власне додатковий мандат, відбулася цікава дискусія, яка свідчить про настрій тих 50 людей, що належали до Генеральної Ради. Отже ж з дискусії видно, що між членами Генеральної Ради було якесь замішання і непевність що до дальшого поступовання на точці політики. Ці, що були рішучими «самостійниками», і надалі такими хотіли зістатись. Вони казали, що раштатська громада мусить іти й надалі по своїй політичній лінії без огляду на це, що настане на Україні. Це оправдувано тим, що з Україною годі бути в контактї, і годі знати, яка там витворюється політична думка. Але побіч таких поглядів були й такі, що в таборі треба залишити всяку політичну акцію і чекати на розвій дальших подій в Росії. При тім усім виступає тут знова справа відношення до Німеччини. Тепер вже ніхто не рахував і не бажав спілки з Німеччиною. Навіть ті, що стояли досі на політичній платформі С. В. У., не бажали повстання незалежної України при допомозі осередніх держав, а як результат дальших революційних подій в Росії і на Україні. Осередні держави вийшли з їх політичної комбінації цілковито. І тому зрозуміле, чому Скоропис-Йолтуховський уважав відповідним вияснити людям, що Союз визволення України не має ніяких зобов'язань супроти німців крім цього, що в таборах не буде провадитись анти-німецька

¹⁾ Прот. Ген. Ради з 13. 4. 1917.

пропаганда¹⁾. Це були його прашальні слова перед відїздом. Таксамо як і реферат на вічу про наше політичне положення, виголошений дня 11. квітня 1917.²⁾.

При такому настрою громади буде ясным, що відїзд 12 людей дня 16. квітня 1917. на окуповані землі, де вони мали належати до січової групи бувшого полковника Січі, Шаповала, було свого рода дісонансом для громади, не зважаючи на це, що ці люде їхали туди з охотою. (Разом з ними поїхало також туди 7 громадян з вецлярського і 4 зі зальцведельського табору)³⁾.

Взагалі в громаді видко було поденервовання й непевність, що дальше робити. Впливом цього була ухвала на Генеральній Старшині з 27. квітня з тим, щоби звернутись до Союзу визволення України в справі скликання міжтаборової конференції⁴⁾. Рішено також поставити рішучо справу висилки людей на окупований терен. Це було остільки актуальним, що власне тоді прийшло поручення з воєнного Міністерства, що всі три табори мають вислати 100 людей на окуповані землі. Справа представлялася так, що Централья Союзу визволення України дістала згоду воєнного Міністерства, що сто наших людей може виїхати на окуповані землі, де вони мали би провадити просвітну роботу між українським населенням, основувати школи, учителювати в їх і т. п. Робота, очевидно, для нас незвичайної ваги, бо тут ішло о ратовання наших, крайних земель перед польським заливом. Але Генеральна Рада хотіла себе на всякий випадок забезпечити і тому на своїм засіданню з дня 30. квітня 1917. застереглася ось такими ухвалами: 1) Щоби цих 100 людей їхало на Волинь (під цим розумілись взагалі українські території, окуповані німцями) виключно в цілях просвітно-культурних, 2) щоби німці

¹⁾ Тамже.

²⁾ Розсвіт з 15. 4. 1917.

³⁾ Письмо Катеринюка до С. В. У. з 19. 4. 1917.

⁴⁾ Прот. Ген. Ст. з 27. 4. 1917.

попирали наших людей в боротьбі з поляками і щоби була усунена польська адміністрація, 3) (на окупованих територіях) має бути основана інституція, яка складалася би з представників від трьох таборів, 4) щоби між Підляшшем (треба знов розуміти окуповані краї) й таборами була зв'язь, 5) щоби на міжтаборову конференцію приїхав Лисенко (один з висланих там полонених) з Підляшша, 6) щоби німці дали запоруку, що цих 100 людей не будуть уживати до шпionaжі, посилки на фронт і т. п.¹⁾.

Ці резолюції занадто характеристичні, щоби не звернути на їх уваги. Вони є впливом з одного боку неохоти до якоїнебудь спілки з німцями, а з другого боку вони показують, як наші люде підозрівали в тім, що німці попирають українську пропаганду на окупованих землях, якісь «нечисті» їх пляни. Не могли вони зрозуміти цього, що само розбудження українського руху лежало в політичних інтересах Німеччини. На згаданім засіданні ухвалено було навіть, що, доки ці резолюції не будуть сповнені, не вислатиметься цих 33 людей (разом з трьох таборів 100) на окуповані землі²⁾.

Кінець цілій балачці зробила щойно телеграма, яка прийшла від Централі Союзу визволення України з Берліна, що можна вислати з раштатського табору 33 людей на окуповані території³⁾. Може бути, що не було би такої великої балачки, як би телеграма прийшла була скорше, але Централь видко не сподівалася такої дражливості у раштатських громадян. І дійсно зараз по цій телеграмі ухвалила Генеральна Рада вислати 33 людей на окуповані землі⁴⁾, і дня 2. травня вони виїхали з табору⁵⁾.

¹⁾ Прот. Ген. Ради з 30. 4. 1917.

²⁾ Тамже.

³⁾ Прот. Ген. Ради з 1. 5. 1917.

⁴⁾ Тамже.

⁵⁾ Письмо Катеринюка до С. В. У. з 2. 5. 1917.

Недовго потім, бо в днях 7. і 8. травня відбулась конференція представників українських громад з трьох таборів у Зальцведелі. З Раштату виїхали як представники громади: Яків Тарасовський, Тиміш Пархоменко, Арсен Волосів і Олександр Крижановський¹⁾. Про цю конференцію буде мова низче, але зараз можна зазначити, що ця конференція не мала якогось більшого впливу на настрій громади в Раштаті, хоч її резолюції повинні були успокоїти людей і вняснити їм справу просвітної роботи в трьох таборах і на окупованих землях. Протинно, вже в часі побуту відпоручників громади в Зальцведелі повстало в таборі якесь замішання і опозиція до Генеральної Старшини, якій закидувано, що вона дала згоду на висилку 33 людей на Волинь, то що²⁾. В таборі зачалась опозиція. Гурток опозиціоністів потягнув за собою громаду і відгравав ролю немов другого правительства в громаді³⁾. Дійшло до цього, що навіть поворот відпоручників з конференції не успокоїв людей. На адресу голови Генеральної Старшини Якова Тарасовського посипалися закиди, що він автократ так, що він хотів навіть зложити головуство⁴⁾. Про наших людей, висланих на окуповані землі, ходили між громадою різні чутки в роді таких як отсі, що німці розміщують наших людей по німецьких полках і т. п.⁵⁾, що, очевидно, було чистою видумкою. На засіданню Генеральної Ради дня 12. травня теж було чути опозиційний тон до Генеральної Старшини і, хоч ухвалено її остаточно вотум довіря⁶⁾, то все таки зісталось багато недоговореного, коли вийшла думка, що треба зреорганізувати громаду. Плян реорганізації громади пред-

1) Прот. І. міжтаборової конференції з 8. 5. 1917.

2) Прот. Ген. Ради з 12. 5. 1917.

3) Письмо Президії Ген. Ст. до С. В. У. з 22. 5. 1917.

4) Тамже.

5) Письмо Сімовича до Скорописа з 9. 5. 1917.

6) Прот. Ген. Ради з 12. 5. 1917.

ложено на засіданню Генеральної Ради дня 21. травня, але він був дуже неясний і з цього плану не вийшло потім нічого¹⁾.

Впрочім усе показувало, що громада перейшла свого рода революцію. В таборі затихла цілковито антимосковська пропаганда, що її проваджено в часах дореволюційних, а настала російська орієнтація²⁾. Це видно було між иньчим і по таборовій часописі, яка скритикувала референта на вічу про світові події за те, що він занадто виступив проти російського тимчасового правительства³⁾. Тим поясняється, чому громада була така дражлива на точці висилки людей на окуповані Німеччиною землі. Вона боялася, щоби на її не впало підозріння якоїсь спілки українців-полонених з Німеччиною, яка була у війні з революційною Росією, з її тимчасовим правительством.

Так показує себе ранштатська громада, ці найсвідоміші люди в таборі, яких не було тоді більше в таборі, як дві сотки, бо решта її виїхала на робітничі команди. Це було так в квітні і травню 1917. Але і в червні вона не представляється инакше. Не помогли ні резолюції зальцведельської конференції, ні запевнення свідоміщих справи людей, що просвітна робота на окупованих землях, це чисто українська робота, яка може принести велику користь українській справі. В червні знов повторилася така сама історія з висилкою нових 33 полонених на окуповані території. Цілих три дні відбувалися засідання Генеральної Ради в цій справі. Опозиція в справі висилки була доволі сильна й деякі висказалися, що «коли Росія дає свободу Україні, то не слід вислати людей на окуповані землі, бо це робота для німців»⁴⁾. Правда, ухвалено все таки вислати 33 лю-

¹⁾ Прот. Ген. Ради з 21. 5. 1917.

²⁾ Письмо Катеринюка до С. В. У. з 14. 5. 1917.

³⁾ Розсвіт з 18. 6. 1917.

⁴⁾ Прот. Ген. Ради з 26. 6. до 28. 6. 1917.

дей на окуповані землі, але на 23 голосуючих знайшлося все таки 8, які голосували проти висилки¹⁾. Це голосовання і ці слова, висказані на засіданню Генеральної Ради, знов потверджують те, що було сказано про «російську орієнтацію» наших людей в тім часі. Разом з тим це доказ, як мало було у нас людей, які вміли тверезо дивитися на політичні справи. Вони готові були позбутися всякої просвітної роботи на окупованих територіях тільки тому, що політичний інтерес Німеччини міг з цього боку сходитися разом з українським. Так само було дуже наївно говорити про свободу, яку Росія давала Україні, коли цього тоді зовсім не було видно. Саме тепер показалося, якою втратою для громади було це, що кількадесяті що найсвідоміших людей виїхало з табору. Страта була очевидна, але ці люде сповняли на Холмщині і Підляшшу дуже важну для українського народу роботу, бо просвічували там народ і будили в ньому національне почуття.

Далеко ліпше показувалася громада, як ішло не о діло, а о маніфестацію — о зазначення своїх пачувань. На цім тридневнім засіданню Генеральної Ради запала урочиста ухвала, яка торкалася відношення раштатської громади «Самостійна Україна» до Центральної Ради в Києві. Вона звучала так: «До української Центральної Ради в Києві. — Генеральна Рада громади полонених українців «Самостійна Україна» в Раштаті, таборі в Німеччині, і її Генеральна Старшина, як виразниця бажань та змагань полонених українців цілого табору з нагоди своєї звичайної сесії, дня 26. червня 1917., пересилають національному представництву цілої України Центральній Раді в Києві свій низький поклін. «Самостійна Україна» знає добре, що для нашого народа цей момент являється історичним, що серед бурливих хвиль загально-російської революції могла цілком потонути наша

¹⁾ Тамже.

справа, колиб у Ріднім Краю не найшлося людей, які б не станули на сторожі його прав, не забалакали голосно про його потреби та гордо не піднесли б у гору національного прапора! »Самостійна Україна« бачить у київській Центральній Раді національне правительство, яке боронить народніх прав в імені всіх верстов українського народу, яке серед тяжких хвилин, котрі переживає Рідний Край, кермує його долею. »Самостійна Україна« зі здержаним духом стежить за розвитком українського політично-національного руху на Україні, із захопленням приймає ті скупі, а радісні вістки, що доходять до неї про діяльність української Центральної Ради в Києві.

»Самостійна Україна«, громада полонених українців, віддалених горами-лісами від свого Рідного Краю, відбитих від живла потреб свого народу, позбавлених змоги стати в ряди борців за національне, політичне й економічне визволення України, занепокоєних долею рідного краю, наводить полєкшу для свого безвідрадного становища у свідомості, що там на рідній землі голосно забалакали хвилі народного життя, що там замаячили національні прапори і що держак цього прапора вхопила в свої руки українська Центральна Рада в Києві.

»Самостійна Україна« не бажає нічого більше, як того, щоб праця Центральної Ради запускала свої коріння глибоко, щоб вона пригорнула до визвольної роботи всіх темних, невірних та заблудших братів та сестер, щоби слухали її голосу мільони земляків і на той голос відгукувалися ділом для Рідного Краю! Нехай Центральна Рада в Києві знає, що й поміж громадянами полонених українців вона найде все здисциплінованих і організованих громадян, для яких немає нічого страшного тоді, коли йде річ про добро України! Нехай Центральна Рада в Києві знає, що ті громадяни теж стануть під її прапор, щоб довершити справи визволення Рідного Краю! Хай живе українська Центральна Рада! Хай живе віль-

ний український народ! Хай живе вільна Україна! Раштат 25. червня 1917. Голова Генеральної Ради: А. Волосів, секретарі: Калюжний і Засядько. Президія Генеральної Старшини: голова: Тарасовський, заступник голови: Пархоменко, секретарь: Крижановський, скарбник: Сербин¹⁾.

З тексту цієї ухвали бачимо, що про незалежність України нема мови. Фрази «вільна Україна» можна було розуміти, як кому було до вподоби, і приплескувати такі ж ухвали могли так добре самостійники, як автономісти, розуміючи річ по своєму. Одно було певне, що Центральна Рада мала симпатію в раштатській громаді.

Впрочім громада не показувала своєї політичної думки, як це було в часах дореволюційних. Події на Україні ішли в таким скорім темпі, що громада не могла їх своїми думками здігнати, тим більше, що відомости з України діставалися до табору все два-три тижні пізніше. Наслідком цього раштатська громада йшла тепер зовсім по заду України. Вона називалася «Самостійною Україною», але тепер менше говорено в громаді про самостійність України, чим це було перед революцією. Найліпше це видно по часописі Розсвіт, яка щойно в жовтні зачала сміливіше виступати і то лишень з автономією України.

При такому настрою громади в липні і серпні 1917. була великою несподіванкою звістка про убиття в Києві кільканацятьох козаків з полку Богдана Хмельницького. Відразу отворились усім очі, що Москва не змінила свого відношення до України. Коли подано цю вістку на вічу дня 5. вересня, то учасники віча зворушились тим дуже, і відспівали революційний, похоронний марш і «Не пора москалеві й ляхові служити»²⁾. Це був початок звороту від «російської орієнтації», яка дійсно тратить чим далі, тим більше приклонників в таборі.

¹⁾ Тамже.

²⁾ Розсвіт з 8. 9. 1917.

Вирочім життя громади йшло без якихось визначніших подій. Друга міжтаборова конференція, яка в днях 17.—20. вересня відбулась в таборі, не мала ніякого впливу на життя громади, тай вона взагалі не принесла нічого нового. Тай взагалі громада не показувала тоді багато активності. Слідно було якесь душевне умучення і недостаток ініціативи. Одиноке хибало, де громада брала активну участь, це вибори до Генеральної Ради, які відбулися в жовтні 1917¹⁾. Нова Генеральна Старшина відбивала дуже добре на собі тодішний настрій громади. Характеристична програма діяльності цієї нової Генеральної Старшини, в якій усунено всяку політику, яку провадили попередні Генеральні Старшини²⁾. І Генеральна Рада показує себе не ліпше. На її засіданнях ішли без кінця балачки, які дуже мало давали реального змісту³⁾.

Усе те немов знак, що життя в таборі вже перевелось. Цих кілька соток людей, які перебували в таборі, не могли вже дати собі нічого нового. Життя ставалося чимраз більше монотонним, не зважаючи на це, що на Україні відбувалися такі великі події. Довгий побут у полоні показав своє пятно на цих людях так, що вони вже не були здібні чимось одушевитися. Вони з дня на день очікували кінця війни, щоби скоріше вернутися до своєї рідні. Нема вже ні цього розмаху, ні цього здоров'я в громадському життю з 1916. р. тай ще з початків 1917. р. Не диво, що, коли на засіданню Національної Секції з 9. листопада прибувший до табору офіцер з полку ім. Полуботка сказав, що «нам українцям нема чого сподіватися від російської демократії, а з оружжям в руках треба нам здобувати собі незалежність», то в таборовій часописі названо це «особистими

¹⁾ Розсвіт з 25. 10. 1917.

²⁾ Розсвіт з 1. 11. 1917.

³⁾ Пор. н. пр. прот. Ген. Ради з 30. 10. 1917.

поглядами»¹⁾, не зважаючи на те, що на засіданню Генеральної Ради зроблено двом офіцерам Полуботківцям маленьку овацію²⁾:

Словом життя осередка української громади в раштатському таборі виказувало признаки декаденції. А дві такі признаки: нервовість і апатію видко власне дуже добре в другій половині 1917. р. Нема ні маніфестацій, ні одушевлення в громаді, як це було давніше.

Щойно вигляди близького миру розворушили назад наших людей. Коли прийшла відомість, що в Берестю появилася українська мирова делегація, то на засіданню Генеральної Ради з 4. січня 1918. прийшло з цього приводу до одушевлення³⁾. Всі сподівалися, що вже недалекий час, як буде можна поїхати на Україну і побачитися з дорогими собі особами. Дехто бажав також взяти активну участь у цім, що робилося тоді на Україні. А вершком всего була звістка про заключення миру між Україною й осередніми державами. Забулася тепер вже «російська орієнтація», приходила дійсність: Українська, Народня Республіка. Що українське почуття національне пішло відразу значно в гору, про це нема що говорити. Це почуття і надія скорого повороту до своєї рідні вязались разом зі собою і викикували радісний настрій. Часи полону мали кінчитись і вони як освідомлені громадяне вернуться до мів. Прийшли на думку ці, які стояли на чолі просвітної роботи в українських таборах, або її попирали. Дня 11. лютого 1918. ухвалено на засіданню Генеральної Старшини вислати письмо до Президії Союзу визволення України з подякою за провід у роботі, а разом з тим прошено Президію Союзу, щоби вона зложила в імені полонених подяку всім тим німецьким начальствам, які

¹⁾ Розсвіт з 12. 11. 1917.

²⁾ Прот. Ген. Ради з 1. 11. 1917.

³⁾ Прот. Ген. Ради з 4. 1. 1918.

»підключались українською справою« — як сказано в протоколі¹⁾.

Це була дійсно найгарніша хвиля в життю раштатської громади. Але вона не була довга, бо зараз прийшла телеграма від української мирової делегації на руки німецького правительства такого змісту: »Мирова делегація Української Народної Республіки в імені українського правительства взиває всіх українських офіцерів і вояків ставитися в розпорядимість українській Цен-

Вимарш з табору першого січового відділу, полку ім.
Івана Богуна на Україну дня 17. лютого 1918.

тральній Раді й тепер, після підписання почесного та демократичного мира, рідний край — Україну увільнити від большевицьких банд, що несуть до нас анархію. В тій цілі з полонених українців будуть створені дисципліновані відділи²⁾. Значить, за одушевлення треба було заплатити ділом.

Цілком зрозуміле, що в душі полонених зачалася

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 11. 2. 1918.

²⁾ Розсвіт, рік 1918, ч. 11 і 12.

тепер боротьба, що тут робити. Чи покидати полон і йти в поміч вітчизні з нараженням свого життя, чи лишитися в полоні і чекати на хвилю, коли буде можна виїхати з табору до своєї рідні. Верх взяла перша думка. До виїзду зголосилося зараз більше, чим було приписане число людей, і вони, числом 800, назвавши себе полком ім. Богуна, виїхали дня 17. лютого 1918. з раштатського табору на Україну¹⁾. Два дні опісля було вже готових знов 1000 людей. Дня 3. березня 1918. виїхав другий

Січовий полк ім. Івана Виговського перед виїздом на Україну
дня 3. березня 1918.

транспорт січовиків, числом 1200 людей, як полк ім. Івана Виговського²⁾.

Справа відїзду відбулася досить гладко. Це треба сказати особливо що до першого транспорту. При другім був вже певний дісонанс, викликаний тим, що частина січовиків домагалася приїзду члена мирової делегації. Так перший, як і другий транспорт зорганізу-

¹⁾ Розсвіт, рік 1918, ч. 13.

²⁾ Я. в. ч. 14.

вався тим способом, що січовики вибрали собі старшину відповідно до цього, як це вони робили в своїй Запорозькій Січі тут у таборі¹⁾. Відїзд обох січових відділів відбувся урочисто: при звуках оркестри рушили січовики, убрані в гарні уніформи в дорогу.

Січовик, перед відїздом з табору
на Україну.

Як ці січові відділи показалися на Україні, це виходить поза рами цієї праці, але в хвили їх виїзду з табору не можна було мати надто рожевих надій. При

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 19. 2. 1918.

такій акції, до якої покликано січові відділи з таборів, була конечно потрібна дисципліна, а цього не знали члени раштатської громади й не хотіли її знати. Ми знаємо дуже добре, як представлялася Січ у раштатському таборі. Тай впрочім відїзд січовиків відбувся без ніякої підготовки. Усе зроблено дуже скоро, без ніякого плану. Для організації січових відділів позичено форми зі Запорозької Січі у Раштаті, а ці форми не могли, очевидно, відповідати військовим відділам. І тепер власне показалося, що надавання Запорозькій Січі мілітарного характеру не принесло для справи користи. Воно відділало навіть шкідливо остільки, що показало нашим людям таку форму мілітарного устрою, яка в дійсности не була придатною для військових цілів. І в цім лежав власне цілий трагізм, що з табору виїжджали військові відділи з традиціями і організацією гімнастичного товариства. Але до чого инакшого не була громада приготована.

2. Організаційне життя.

Характеристичною чертою організаційного життя громади в цій добі є те, що форми громадського ладу в громаді зближаються чимраз більше до форм державних. Ініціаторам ішло о те, щоби практично показати, як повинен виглядати парламент у державі, як переводяться вибори до нього і як повинно виглядати правительство. Ця думка виступила вже з кінцем попередньої доби, тільки тепер її консеквентно переспроваджено. Члени Генеральної Старшини названі «міністрами», а члени Генеральної Ради, це «депутати» до «парламенту». Але громадський лад стояв уже так сильно в раштатській громаді, що недопускав засадничих змін у себе. Відношення Генеральної Старшини до Генеральної Ради не могло отже ж змінитись і воно мусіло стояти на цьому, що Генеральна Старшина — це немов городське начальство, а Генеральна Рада — це городська Рада.

В засаді було отже ж так, що в раштатським таборі існувала самоуправна громада з формами, запозиченими з державного життя. Це мусіло, очевидно, викликати погляд у полонених, що раштатська громада, це зразок маленької держави і то з республіканським устроєм.

Зараз на початку цієї доби, як раз з вибухом революції в Росії, прийшла на дневний порядок справа зміни виборчого закона до Генеральної Ради. Досі складалася вона зі зарядів усіх українських організацій в таборі, тепер мало це бути зроблене на лад парламентарної держави. Вибори до «парляменту» мусіли відбуватися безпосередно і в них мусіли брати участь усі члени, які були тісніше звязані з раштатською громадою, значить усі, що були членами таборових організацій. В цій справі відбулось тридневне засідання Генеральної Ради в днях 16., 17. і 18. березня 1917¹⁾. Два погляди були з початку на справу виборчого закона. Одні хотіли задержати дотеперішній закон, а иньчі (Іваницький, Соломонів) були за тим, щоби виборчий закон оперти на виборчих округах. Ухвалений був проєкт Іваницького, але член П. В. Гуцайло виступив потім іще з новим проєктом, щоби закон оперти на партійних лістах. Зачалася на ново дискусія. Деякі рішучо виступили проти цього проєкту, стоячи при погляді, що він розіб'є громаду на дві часті, але це не допомгло. Більшість дала себе инакше переконати: змінено попередню ухвалу й прийнято виборчий закон, проєктований Гуцайлом²⁾. Про вислід виборів була вже мова попередно.

Тепер увійшла в життя третя Генеральна Рада в раштатській громаді. Вона зараз приступила до реорганізації Генеральної Старшини. На засіданню 24. березня ухвалено було, що Генеральна Старшина має складатися з чотирьох членів Президії, а власне: з голови,

¹⁾ Прот. Ген. Ради з 16. 3. 1917.

²⁾ Тамже.

його заступника, скарбника й секретаря, і з п'ятих членів Генеральної Старшини, т. зв. «міністрів» просвіти, промислу, торгівлі, штуки і преси¹⁾).

Ця третя Генеральна Рада, якої головою був Арсен Волосів, прийшла на якийсь час до досить великого значіння в громаді. Вона стала дійсно верховною властю в громаді, виступала як політичний чинник, ухвалюючи мандат членові Президії Союзу визволення України Скорописові-Йолтуховському і привіт Центральній Раді. Це була дійсно найвища власть у громаді, понад нею могла бути лишень міжаборова конференція. Союз визволення України перестав бути для неї верховним начальством навіть у політичних справах, відколи ухвалено на другій міжаборовій конференції з вересня 1917., щс ухвали міжаборової конференції обов'язують також і Союз. Але цей певного рода авторитет Генеральної Ради не встоявся довго. З виїздом значного числа членів Генеральної Ради на окуповані землі вона була zdeкомплетована і від кінця червня аж до кінця жовтня вона не збиралася на засідання²⁾).

Генеральна Старшина, це нове правительство, управляла громадою, як давніше (фот. ст. 367.). Тут приходили на порядок денний всякі справи, зв'язані з життям громади. Одною з найважливіших справ було збирання підписів під мандат Скорописові-Йолтуховському і уложення точок, які повинні прийти під наради міжаборової конференції³⁾). Генеральна Старшина кермувала просвітною роботою й укладала цілий плян організаційно-просвітної роботи. Словом, як давніше, так і тепер, Генеральна Старшина була найважливішою організацією в громаді. Правда, становище її в громаді не було в цій добі таке популярне, як давніше; вище була мова про

¹⁾ Звід. з діяльності тов. «Самостійна Україна» в Раштаті за час від 1. 10. 1917 до 1. 5. 1918.

²⁾ Прот. Ген. Ради з 24. 3. 1917.

³⁾ Прот. Ген. Ст. з 29. 8. 1917.

опозицію, яку роблено Генеральній Старшині, але на це мусіла бути приготована кожда Генеральна Старшина в цій добі, бо душевної рівноваги не було вже в таборі. Головою Генеральної Старшини був як і в попередній добі Яків Тарасовський, який в липні виїхав з табору на окуповані землі, щоби придивитися тамошній просвітній роботі¹⁾.

В серпні він вернув назад і тоді дав звідомлення на Генеральній Старшині, з якого показалося, що там провадиться дуже цінна для українського народу робота²⁾. Це було дуже добре, бо тим способом положено нарешті кінець всяким сплетням, які ходили по таборі.

В жовтні прийшло знов до зміни виборчого закону. Скасовано давний закон з політичними лістами, а новий оперто на територіяльних підставах. Утворено два виборчі округи, а право голосовання було загальне, рівне, безпосереднє й тайне. Значить, усі, які перебували в даній хвилі в таборі, могли брати участь у виборах³⁾. Це означало розширення виборчою законом, бо досі лишень члени таборових організацій мали право голосу. Вибори відбулися дня 21. чи 22. жовтня і участь в їх була велика. На всіх присутніх людей в таборі 806, взяло участь у виборах 607 людей і вибрано 50 депутатів до Генеральної Ради⁴⁾ (фот. ст. 369.). Зараз 23. жовтня 1917. р. зібралася Генеральна Рада, якої головою став офіцер, полонений Рожко. Тут вибрано Генеральну Старшину, якої головою став офіцер, полонений Тиміш Пархоменко⁵⁾.

Нова Генеральна Рада не зазначила себе нічим особливим. Як приглянутися протоколам її засідань, то вони дають небагато реального. Є звідомлення з життя

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 6. 7. 1917.

²⁾ Звід. Тарасовського про просвітну роботу на окуп. землях.

³⁾ Розсвіт з 11. 10. 1917.

⁴⁾ Розсвіт з 25. 10. 1917.

⁵⁾ Прот. Ген. Ради з 23. 10. 1917.

громади, але поза тим є балачки без змісту, і більше їх, чим це було видко давніше. Це впрочім характеристична черта не тільки засідань Генеральної Ради, але в меншій мірі видко це й на засіданнях усіх Генеральних Старшин з цієї доби, а також і на засіданнях, чи зборах поодиноких таборових організацій. Впрочім з важливіших справ прийшла на денний порядок справа вибору голови Генеральної Старшини, наслідком резигнації Пархоменка. На його місце вибрано Хоменка¹⁾). В січні 1918. р. скінчився час діяльності Генеральної Ради і тому дня 27. січня 1918. р. вибрано нову Генеральну Раду на підставі трохи зміненого виборчого закону, ухваленого в січні 1918. р.²⁾). Участь при виборах була знов велика, як і попередно. На 933 присутніх людей в таборі і лязареті голосувало 828³⁾). Це була пята Генеральна Рада і за її часів відбувся відїзд січового відділу на Україну.

Що до Генеральної Старшини, то четверта зряду, вибрана в жовтні 1917. р., зазначилася тим, що виступила зі своєю програмою, чого досі жадна Ген. Старшина не робила. В програму її не входила політика, а лише такі точки: 1) Поліпшення життя полонених в таборі і на командах, 2) культурно-просвітна праця, 3) розвага в таборі. Випразне виключення політики з програми Генеральної Старшини викликало було невдоволення Генеральної Ради, чого доказом засідання її з 20. листопада 1917.⁴⁾). Але на цьому скінчилося, бо ані ця Генеральна Старшина, ані Генеральна Рада не виступали з політичними маніфестаціями аж до кінця свого існування. Те саме треба сказати про п'яту Генеральну Старшину, вибрану в січні 1917. р. Головою Генеральної

¹⁾ Прот. Ген. Ради з 23. 11. 1917.

²⁾ Прот. Ген. Ради з 18. 1. 1918.

³⁾ Прот. Ген. Ст. з 28. 1. 1918.

⁴⁾ Прот. Ген. Ради з 20. 11. 1917.

Старшини був Грицько Петренко. Він проводив грожадою до кінця цієї доби і потім іще пізніше¹⁾ (фот. ст. 395.).

Що до життя в поодиноких організаціях, то воно показує замало змісту в порівнянні з формою. Це річ зовсім зрозуміла, якщо зважимо, що в таборі було людей небагато, а число організацій лишилось те саме. Відповідно до розпорядження воєнного Міністерства могло бути в таборі лише 500 людей, які мали посвячу-

Генеральна Старшина з квітня 1917 і член Президії
С. В. У. Скоропис-Йолтуховський.

ватись організаційно-просвітній роботі в таборі, а від квітня обмежено це число до 200²⁾). Не можна забувати й цього, що найдіяльніші люди виїхали з табору на окуповані землі і тим способом не тільки що до кількості, але й що до якості представлялася громада в таборі слабше. Наслідком цього деякі організації впали таки цілковито, як Товариство ім. Лисенка і Клуб Відродження, а інші, хоч існували далі, то виказували

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 11. 2. 1918.

²⁾ Розсвіт з 11. 4. 1917 і відомости автора.

далеко меншу діяльність, чим давніше. Лише Драматичне Товариство ім. Тобилевича і товариство Український Рух розвивалися з організаційного боку даліше нормально, як і попередно, бо ці організації не вимагали для себе більшого числа людей.

З більших організацій найкраще держиться Національна Секція, яка дня 14. вересня 1917. р. назвала себе Національним Товариством¹⁾. Воно налічувало коло двіста членів, і воно як попередно, так і тепер, улаштовувало щотижня свої засідання й реферати на семінари. На одних і других бувало від стокільканацять²⁾ до двіста³⁾, а виїмково до 300 людей⁴⁾. Товариство займалося також збиранням грошей на національний фонд у Києві⁵⁾. Якийсь час воно не показувало життя, особливо від березня до вересня 1917.⁶⁾, але від половини вересня аж майже до кінця цієї доби воно розвивалося добре. Тоді спробовано навіть відновити ब्लюкові Секції, які були цілковито занепали, і в жовтні 1917. вони дійсно наново зформувались⁷⁾. Хоч це відбудовування давньої організації товариства було чимось штучним і не на часі з огляду на мале число людей в таборі, то однак товариство і в цій добі сповняло свою діяльність над національним освідомлюванням наших людей дуже добре.

Зовсім инакше представлялася Запорожська Січ в цій добі. Вже в попередній добі знаходилась вона на склоні до упадку, а тепер ішла вона в цім напрямі даліше. Правда, члени Січі рахувалися січовиками і для них замовлено було січові відзнаки, але ані про

¹⁾ Прот. Н. С. з 14. 9. 1917.

²⁾ Прот. Нац. Тов. з 27. 10. і 2. 11. 1917.

³⁾ Прот. Нац. Тов. з 14. 9. і 8. 11. 1917.

⁴⁾ Розсвіт з 8. 10. 1917.

⁵⁾ Розсвіт з 21. 6. і 29. 6. 1917.

⁶⁾ Звід. з діяльності Тов. «Сам. Україна» ст. 10.

⁷⁾ Прот. Ген. Ст. з 9. 10. 1917.

вправи Січі, ані про маніфестації не чуємо довший час. Щойно з початком вересня 1917. р. пригадалася Січ участю в сумній маніфестації з нагоди убиття Богданівців у Києві. Тоді при дпанахиді і по промові голови громади відбулася промова полковника Січі, і тоді січовики винесли таку постанову: »Ми висказуємо своє обурення з приводу того, що в нашій столиці, в Києві, учинено над Богданівцями нелюдський злочин, а також висказуємо полкові ім. Богдана Хмельницького з приводу

Генеральна Рада з осені 1917.

невинно забитих Богданівців своє співчуття¹⁾. Є також відомість, що в січні відбулося січове віче, на якому доповнено старшину Січі²⁾, і відбувся злет Січі. Це й все, що можна було довідатися з писемних джерел, а цих джерел дуже небагато, бо протоколів Січі нема з цього часу. Але на підставі інформацій від осіб, що перебували тоді в раштатському таборі приходить ся сказати, що Січ існувала радше на папері, чим в дійсности.

¹⁾ Розсвіт з 8. 9. 1917.

²⁾ Звід. Сімовича з березня 1918.

Щойно з хвилиєю оголошення виїзду січових, чи як їх тоді називано, козацьких відділів на Україну, Січ знов виступила на перший план. Дня 12. лютого 1918. скликано було загальне січове віче, на якому ухвалено їхати в поміч українському правительству, а дня 14. лютого відбулося друге т. зв. козацьке віче, в якому взяли участь ці, які належали до першого транспорту, і там обговорено справу організації відділу. З хвилиєю відїзду січового відділу перестала існувати Запорожська Січ в українській громаді раштатського табору.

Небагато прийдеться сказати про Просвітну Раду. По замкненню школи і по розв'язанню Шкільної Ради в половині березня 1917. діяльність Просвітної Ради зменшилася значно. Вона обмежується на улаштуванні загальних викладів і небагатьох курсів. Впрочім виклади улаштовувала Національна Секція, Товариство «Праця» і врешті Літературний Гурток, який повстав з початком червня 1917.¹⁾ завдяки ініціативі члена П. В. Василя Сімовича.

Просвітна Рада займалася також збиранням складок на школи в окупованих землях¹⁾.

Ніяких перемін в організації не перейшло товариство «Український Рух». Воно видавало часопис Розсвіт два рази тижнево: Число передплатників часописі доходило до 2500²⁾. Був також план видавати місячний, літературний додаток, але до цього не прийшло ніколи³⁾. Замість цього видало Товариство брошуру Королева «Як вибрати коня» і зачало друкувати Сімовича «Практичну граматику української мови», яка вийшла потім в літі 1918. В Товаристві відбувались засідання правильно з виїмком липня 1917. і мабуть січня і лютого 1918.⁴⁾.

¹⁾ Розсвіт з 29. 6. 1917.

²⁾ Інформації В. Мороза.

³⁾ Прот. заряду Укр. Руху з 22. 5. 1917.

⁴⁾ Пор. прот. Укр. Руху з 1917. р.

В жовтні змінено трохи статут і в цій формі зістався він до кінця цієї доби¹⁾. Під зарядом Товариства була як і давніше переплетня (фот. ст. 373. і 375.).

Соціальна Секція дістала в березні назву Товариство «Праця». Воно улаштовувало засідання і реферати на семінарах. Число всіх членів цього Товариства виносило у вересні 319²⁾, але в самім таборі було їх небагато. На зібраннях Товариства не було ніколи більше як 42³⁾, а на семінарах 65 людей⁴⁾. Реферати, які тут виго-

Генеральна Старшина в березні 1918.

лошувано, торкались головню устрою новочасних держав і російської революції. Так було в часі від квітня до вересня 1917.⁵⁾ Пізніше рефератів було дуже мало, бо не було відповідних референтів⁶⁾. Взагалі від ве-

¹⁾ Розсвіт з 29. 10. 1917.

²⁾ Звід. Тов. Праця від квітня до вересня 1917.

³⁾ Розсвіт з 14. 6. 1917.

⁴⁾ Тамже.

⁵⁾ Тамже.

⁶⁾ Прот. Ген. Ст. з 24. 12. 1917.

ресня 1917. р. зачало товариство підупадати. Визначніші члени виїхали були на окуповані землі, а в таборі лишились слабші сили. Це видно і по протоколах, де записані довгі, безцільні балачки¹⁾. В жовтні виступила навіть думка розв'язати організацію соціально-демократичної партії в раштатському таборі з огляду на те, що на Україні повстала вже така організація²⁾. Словом, Товариство клопилося до упадку.

Але причина цього упадку лежала не тільки у внутрі Товариства, а також у зовнішніх обставинах. Таборове німецьке начальство дивилося неласкавим оком на це товариство, вважаючи його гніздом суспільного радикалізму. Наслідком цього робота в товаристві мусіла йти без розголосу, щоби не наражувати просвітної роботи в таборі на небезпеку інґеренції військових, німецьких властей. Що до самого товариства Праця, то деякі його члени стояли на партійнім соціально-демократичнім ґрунті, які не хотіли мати ніякого діла з тими, які на першім місці ставили національну ідею. Це видно зі слів голови товариства, сказаних на засіданню з 15. листопада 1917. Він нарікає, що бувні члени товариства Праця »поробились на Волині націоналістами. Правда, не всі; якась маленька скількість людей лишилась іще вірна своїм переконанням і обов'язкам супроти партії«³⁾. Але сказати треба, що людей, з такими виразними суспільними поглядами не було в таборі більше, як кільканацять. Впрочім не їх вплив був рішачим на масу, а передовсім вплив російської і потім української революції.

Про иньчі Товариства можемо сказати лишень загально. Товариство ім. Тобилевича існувало в цій добі і давало що неділі вистави; хоч в літі 1917. була довга

1) Прот. Тов. Праця з 23. 9. і 29. 9. 1917.

2) Прот. Тов. Праця з 2. 10. 1917.

3) Прот. Тов. Праця з 15. 11. 1917.

перерва в його діяльності. Товариство мало членів 55, між ними 13 робітників театральних¹⁾. Вистав уладило Товариство 13²⁾ (фот. ст. 379.). Товариство уладило ювілейний вечір з нагоди десятих роковин смерти патрона Товариства ім. Івана Тобилевича³⁾.

Кустарна Спілка перестала існувати як товариство в травні 1917., зісталась лише різьбарська й гончарська школа під проводом члена П. В. Михайла Парашука⁴⁾ (фот. ст. 381. і 405.).

Магазин «Українського Руху» в раштатському таборі в р. 1918.

Таксамо існувала дальше кооперативна Спілка, Єдність. Торговельний рух був досить великий, і місячний оборот лічив від 60 до 100 марок⁵⁾. Число членів було значно менше, чим давніше, бо недоходило навіть до 800⁶⁾ (фот. ст. 385.).

¹⁾ Прот. Ген. Ст. з 24. 12. 1917.

²⁾ Звід. Сімовича з березня 1918.

³⁾ Тамже.

⁴⁾ Тамже.

⁵⁾ Тамже.

⁶⁾ Тамже.

Старшина бльоково-баракова існувала далі, але число її було менше, бо більше чим половина бльоків була замкнена.

Давнє своє значіння задержав Центральний Комітет. Коли иньчі товариства вже не представляли такого інтересу для громади, як це було давніше, то Центральний Комітет і надалі цікавив людей, бо тут приходили дарунки з Червоного Хреста, хоч їх приходило дуже небагато. У вересні 1917. р. ухвалено було на вічу, що вибори до Центрального Комітету мають відбуватись на підставі чотирипроцентного права виборчого. З початком жовтня відбулись перші вибори в такий форм¹⁾.

Віча, які відбувались в цій добі, були цікавіші, чим давніше завдяки цьому, що реферовано там сучасні події на Україні. Учасників бувало все коло 400, а часом і більше²⁾. Між иньчим відбулось одно віче в справі мандату для Скорописа-Йолтуховського³⁾, і одно віче в справі відїзду січових відділів на Україну⁴⁾.

В лязареті теж відбувались віча, почавши від нересня 1917.⁵⁾

Коли порівняти це життя в організаціях в цій добі з попередніми добами, то зараз видно, що воно не мало цієї рації існування в таких широких формах, яку воно мало в попередніх добах. Існування десятих організацій, які мали обслуговувати цих стоїлькадесятьох людей, що стало перебували в таборі, було великим тягарем для них і тим способом великою аномалією. Вони існували лише силою традиції, а не наслідком потреби. Коли давніше йшло о практичну науку в організованню товариств, то науки було вже доволі. Організаційна робота мучила вже цих стоїлькадесятьох людей, денер-

¹⁾ Прот. Ген. Ради з 23. 10. 1917.

²⁾ Розсвіт з 4. 10. і 18. 10., прот. Ген. Ради з 23. 10. 1917.

³⁾ Розсвіт з 15. 4. 1917.

⁴⁾ Розсвіт з 1. 3. 1917.

⁵⁾ Розсвіт з 15. 9., 19. 9. і 20. 12. 1917.

увала їх, а на зверх те показувалося пустими балачками. В такій ситуації виїзд з табору майже всіх людей, що брали участь в організаційному життю, було дуже корисним фактом, і психічною konieczністю, бо без цього, беручи дальше участь в організаційному життю громади, могли вони набрати небажаних черт, звязаних з цією апомалією.

Переплетчики при роботі.

3. Просвітний рух.

Ані одна з діб, виключаючи, розуміється, першу, не представляється так слабо в просвітнім руху, як власне доба пята. Причини були різні. Перша й найважливіша лежала в цьому, що революція в Росії і на Україні випровадила людей з духової рівноваги й не дозволила їм зайнятися спокійно наукою. Друга причина була ця, що в таборі було небагато людей. Третя врешті причина ця, що люде взагалі перемучилися вже наукою таксамо, як організацією. Багато цікавого вони на викладах вже почули, а тепер годі було дати щось цікаве з науки, коли найцікавіше було на Україні. Про школу не було

що думати, але навіть і виклади мусіли бути значно обмежені. З курсів треба згадати: курс української мови, який зачався в травню і тягнувся мабуть кілька тижнів¹⁾. У вересні 1917. основано курс для неграмотних у звязку з арифметикою, і цей курс існував довго, бо аж до 30. січня 1918. р. Учеників на цім курсі було коло 30²⁾. Був також якийсь час курс німецької мови, а врешті в половині січня 1918. утворено учительські курси, які відбувались лишень два тижні³⁾.

Доволі гарно показувались т. зв. Літературні вечери, улаштовані Літературним Гуртком. Їх було три: один в листопаді і два в грудні. Перші два були посвячені Кулішеві, а третій Марку Вовчку⁴⁾.

Виклади з цієї доби, призначені для загалу, можна поділити на три головні групи. Перша група, це виклади про сучасні події на Україні і взагалі виклади, які вязалися з сучасним політичним життям України. Говорено тут, наприклад, про такі теми, як: Національні й соціальні змагання українського народу в сучасній хвилі⁵⁾, Як повстала революція в Росії?⁶⁾, Стан хліборобства на Україні⁷⁾, Аграрна справа на Україні⁸⁾, Повстання Полуботківців і російська революція⁹⁾ і т. п.

Друга група, це виклади з політики взагалі дидактичного характеру, як н. пр.: Провідники, агітатори й демагоги¹⁰⁾, Що таке нація?¹¹⁾, Державні й недержавні нації¹²⁾, Пануюча й пригноблена нація¹³⁾, Що таке автономія?¹⁴⁾, Розвиток національної ідеї¹⁵⁾.

¹⁾ Розсвіт з 3. 6. 1917.

²⁾ Звід. Сімовича Я. В. і Розсвіт з 19. 9. 1917.

³⁾ Звід. Сімовича Я. В.

⁴⁾ Розсвіт з 20. 12. 1917.

⁵⁾ Розсвіт з 24. 3. 1917.

⁶⁾ Там же.

⁷⁾ Розсвіт з 5. 1. 1918.

⁸⁾ Прот. Т. Н. С. з 21. 9. 1917.

⁹⁻¹⁵⁾ Звід. Сімовича з березня 1918.

Третя група, це виклади з української літератури, як н. пр. про діяльність Франка ¹⁾, про «Мойсея» Франка ²⁾, про Куліша й Марка Вовчка ³⁾ і т. п. Викладів з третьої групи було найменше, найбільше було їх з групи першої. Це було наслідком цього, що виклади з першої групи тай з другої більше цікавили слухачів, чим всякі інші виклади з поля наук. Правда, літературні вечери лічили коло 200 слухачів, але треба зважити, що їх було лише три, і вони мали різнородну програму (реферат, деклямації, співи і гра оркестри) ⁴⁾.

Число слухачів на поодиноких викладах бувало менш-більш таке саме, як в попередній добі. Звичайно бувало на викладах коло 200 людей ⁵⁾, але бувало не раз і менше. На викладах, улажжуваних товариством Праця, бувало лише коло 60 слухачів ⁶⁾.

Що до референтів, то крім членів Просвітного Віділу: Василя Сімовича, Адама Миколаєвича, Василя Мороза, Тимоша Пархоменка й Михайла Іваницького (Бондаренка) давали виклади: Патай, Осадчий, Легенький, Квашенко, Сидорів і Кулинич ⁷⁾.

Театр аж до кінця свого існування, значить до кінця цієї доби, все притягав людей до себе. Виставлено в цій добі кільканацять творів, як н. пр. Винниченка «Молода Кров» і «Натусь», Кропивницького «Доки сонце зійде» і «Чмир», Тобилевича «Гандзя», Тогобичного «Душегуби», кілька творів Чехова й інші ⁸⁾.

Рух у бібліотеці був у порівнянні з попередню добою менший. Коли в часі від 1. січня до 1. квітня 1917. р. позичено книжок так у таборі, як і на робіт-

^{1,2)} Звід. Сімовича з березня 1918.

³⁾ Прот. Ген. Ст. з 24. 12. 1917.

⁴⁾ Прот. Ген. Ст. з 24. 12. 1917.

⁵⁾ Звід. Сімовича я. в.

⁶⁾ Розсвіт з 14. 6. 1917.

⁷⁾ Звід. Сімовича я. в.

⁸⁾ Тамже.

ничих командах, 6346, то від 1. квітня 1917. до 1. березня 1918., значить в часі майже чотири рази довнім, позичено лишень 9098 книжок¹⁾.

Тимчасом як виклади, хоч їх не було багато, все таки визначалися добре відповідним добором тем, то про таборову часопись цього не можна сказати. Занепад часописі було видко вже в попередній добі, але тепер він був іще більший. Передовсім часопись перестала бути чинником, який мав виховувати полонених, а стала часописсю, якої ціль інформувати читачів про найновіші події тай більш нічого. І тому, крім звісток, поданих за иньчими часописями, було дуже мало оригінальних статей, а ці, що їх уміщено, зовсім не йшли по лінії української думки. Досить буде сказати, що від вибуху російської революції аж до часу проголошення незалежності Української Народньої Республіки не було в Розсвіті ні одної статті про наше домагання незалежної української держави. Навіть про політичну автономію заговорено щойно в липні 1917. Тай взагалі щойно в жовтні 1917. заговорено в часописі виразніше про Україну. Перед тим стояв Розсвіт на якімось близше неозначенім всеросійськім становищі. Отверто він не признавався до цього, але ці політичні статті, які поміщені в ньому в часі від березня до жовтня 1917. р., инакшого вражіння викликати не можуть.

Тим способом замість провадити громаду ішла часопись далеко за нею. Це мусіло тим більше вражати, коли з робітничих команд доходили голоси щирого, здорового українського патріотизму, голоси симпатичніці, ніж ці, що їх чуємо в самім центрі раштатської громади.

* * *

Тим способом ми закінчили огляд життя в пятій добі цієї часті української громади, яка перебувала в

¹⁾ Бібліотечне звід., зладжене в червні 1918. р.

таборі. Це життя цікаве передовсім як рефлекс великого руху, що в березні зачався на сході Європи. З початку він не мав спеціально корисних наслідків для української пропаганди і в центрі громади настала почасти російська орієнтація, але з часом, а власне під впливом звістки про убиття Богданівців, громада позбувається поступово цієї орієнтації і сходить назад на українську, політичну лінію. Але, взагалі взявши, ці великі події

Театральна зала в раштатському таборі.

на сході Європи, незвичайні для українців події на Україні не застали центр української громади в повнім духовім здоров'ї, а це було причиною, що не зважаючи на зміцнення українського, національного почуття центр громади показує признаки декаденції, викликаної спеціальними обставинами.

Це видно передовсім на полі організаційного життя громади. Багато заважило, очевидно, й це, що в раштатській громаді настав недостаток інтелігентних сил наслідком цього, що більше як сотня що найвишначніших людей виїхало з табору. Зістались члени Просвітного

Виділу, які мусіли багато докладати праці, щоби удержати життя в таборі. Член П. В. Василь Сімович, який, по виїзді о. Катеринюка, став референтом для зносин громади з командантурою, мав виклади з політичної дидактики і з української мови та літератури. Адам Миколаєвич, теж референт по уступленню з цього уряду Сімовича з кінцем 1917. р., давав виклади з української літератури, тимчасом як Михайло Іваницький займався аграрною справою. Василь Мороз був помічний в редакцію часописі¹⁾ і провадив курс німецької мови. При тім усім Іваницький, Миколаєвич і Сімович опікувалися спеціально Національним Товариством, а Мороз товариством Праця. Член П. В. Михайло Наращук провадив різьбарську і гончарську школу.

II. Українська громада на робітничих командах.

Далеко більше духового здоров'я показували ці члени української громади раштатського табору, що знаходилися на робітничих командах. Це треба сказати про цих власне людей, яких життя ішло в корисніщих обставинах. Вони не стратили інтересу ні до науки, ні до організаційного життя. Це бачимо по тім, що вони самі основували між собою товариства, зовсім на лад цих, які вони бачили в таборі, а таксамо уладжували курси. Багато причинилось, очевидно, це, що мужі довірря обіздили цілий час з невеликими перервами робітничі команди, особливо в квітні 1917., коли збирали підписи під звісний нам мандат. Дуже корисним фактом було також і це, що на робітничих командах були т. зв. місцеві мужі довірря, яких у липні налічувалось 286²⁾. А корисною новістю було й те, що Товариство ім. Тобилевича дало театральні вистави на деяких коман-

¹⁾ Від жовтня 1917.

²⁾ Письмо Ген. Ст. до С. В. У. з 3. 8. 1917.

Буфет зроблений членами
Кустарної Спілки.

дах ¹⁾). Кінець-кінцем на робітничих командах іде живий рух і не видно таких признаков занепаду, як власне у центрі громади. Пояснити це можна тільки тим способом, що на робітничих командах люди не перемучились

¹⁾ Звід. Сімовича я. в.

просвітною роботою, як це було власне з цими, що сиділи цілий час у таборі, і вона для них була все ще чимось новим, свіжим, а друге, й це найважливіше, що побут на робітничих командах, а власне там, де не було дуже тяжкої праці, був далеко чимось нормальнішим, ніж те монастирське життя в таборі, яке мусіло викликати певного рода аномальні прояви.

Ясна річ, що звістка про революцію розворушила цілу кільканацять-тисячну масу полонених. Але оскільки можна міркувати по цьому, що робиться на командах, то маса не шукає якоїсь наново скомбінованої в таборі російської орієнтації, а йде прямою дорогою там, де наказує її здоровий розум. Відразу стало ясным, що при таких важких подіях, коли рішається доля народів, треба би вертати на Україну як найбільше просвіченим чоловіком. І власне впливом цього було це організаційно-просвітне життя, яке розвинулося на командах. В цій роботі застосовано методу, якої уживано зараз з початку просвітної роботи в таборі. І тому основувано товариства, які мали на меті провадити просвітну роботу. Про це маємо звістки в таборовій часописі Розсвіт, почасти в письмах, які йшли з робітничих команд до Генерального Секретаріату і у звідомленнях мужів довірря.

Організаційний рух зачався на робітничих командах іще в 1916. р., але це були лише поодинокі прояви. На правду рух на командах зачинається щойно в червні 1917. І так в червні повстала на одній команді «Українська Робітнича Громада»¹⁾. З серпня є звістка, що повстала організація «Ранок»²⁾. У вересні чуємо про тов. «Праця», яке з членських вкладок зібрало фонд 400 м.³⁾, і «Просвітне Товариство ім. Шевченка», яке мало 23 чле-

¹⁾ Письмо заряду Укр. Робіт. Громади до Ген. Секретаріату з 1. 7. 1917.

²⁾ Розсвіт з 12. 8. 1917.

³⁾ Розсвіт з 12. 9. 1917.

нів¹⁾. В жовтні збільшився дуже організаційний рух і потім цілий час він живий аж до кінця цієї доби. На підставі звісток, які маємо, повстали в цій часі на робітничих командах такі організації: Просвітне Товариство ім. Богдана Хмельницького (10 членів), Шлях (21 чл.), Вступ, Проснулись, Поступ, Просвіта (18 чл.), Хлібороб (51 чл.), Просвітний Гурток (31 чл.), Товариство Хмельницького, Гурток (без назви), Самоосвіта, Гурток (без назви), Світло, Гурток ім. Залізняка, Сільська Єдність, Український Просвітний Гурток (32 чл.), Вперед (18 чл.), Молода Україна (30 чл.), Шкільне Товариство ім. Шевченка (15 чл.), Просвітний Гурток ім. М. Грушевського (12 чл.), Гурток (без назви 28 чл.), Пізній Ранок, Воля, Розрада, Громадська Праця, Ранок (28 чл.), Товариство Воля, Просвітний Гурток, Вільне Козацтво (14 чл.), Праця (30 чл.), Надія, Добра Воля (40 чл.), День, XX. вік (26 чл.), Національне Товариство (11), На чужині (28 чл.), Національна Праця (30 чл.), Вечерниці, На сторожі (12 чл.), Хвиля (48 чл.), Зоря (35 чл.), Самоосвіта (20 чл.), Пробудження (22 чл.), Український Гурток (40 чл.), Запорізька Дружина (26 чл.), Дружба (19 чл.)²⁾.

Тим способом організацій, про які дійшла відомість до Генерального Секретаріату громади, було пятьдесят. Якщо рахувати пересічно на кожен організацію 20 членів, то виходило би, що всіх членів у цих товариствах було коло 1000. Це число не узгоджується, очевидно, з кількістю людей, які в таборі були членами товариств, а тепер чи то наслідком цього, що вони знайшлися між людьми, які не хотіли гуртуватися, чи з яких інших причин не були членами організацій. Ми можемо тому напевно припускати, що число людей, які взагалі тепер, чи дав-

¹⁾ Розвіт з 19. 9. 1917.

²⁾ Звід. Сімовича з березня 1918 і Розвіт з жовтня, листопада й грудня 1917 і січня 1918.

ніще стояли в організаційному зв'язку, було на робітничих командах більше від тисячки. Як додамо до цього цих людей, які в цій часі належали в таборі до організованої громади, то число всіх людей, приналежних до раштатського табору, що перейшли школу організації, виносило би півтора тисячі. Це означало би майже 11% цілої маси полонених раштатського табору.

Ще ясніше виступає розвій організаційного руху на командах, як що зважимо, що ці товариства чи гуртки на командах, побіч звичайного освідомлювання своїх членів при допомозі дискусій і читанок, основували також курси різного рода. І так курсів української мови було: 19, арифметики: 8, німецької мови: 4, історії України: 1, української літератури: 1. Концерти улажувало: 7 товариств, власних бібліотек було: 5 (одна з них 150 книжок), а одне товариство (Хлібороб) провадило крамницю¹⁾.

Усе те показує, що просвітна робота в таборі не пропала безслідно для людей. Це, чого вони навчилися у таборі, впроваджували потім самі, без нічиєї допомоги на робітничих командах. А факт, що вони побіч сповнювання обов'язків у своїх хазяїв знайшли ще енергію на основування організацій і курсів, доказує, кільки душевного здоров'я було у наших людей. Про це можуть свідчити також письма, які йшли з робітничих команд до Генерального Секретаріату. В них видно одушевлення й гарне почуття національне. Для прикладу подаємо тут один такий лист. Він звучить так: »Товариші! Ми хочемо, щоби була самостійна Україна, але коли цього не можна буде досягнути, то хай московське правительство верне нам ту умову, яку зробив Хмельницький в 1654. р. Також ждаємо, щоби московське правительство повернуло нам відняту московськими царями землю. Нашому Шановному провідникові, Скорописові-

¹⁾ Тамже.

Йолтуховському, віримо й певні того, що він в нашім імені стане на це велике діло. Будемо чекати від нього відповіді, будемо читати часописі і, як почуємо, що наша рідна земля, цебто Мати-Україна, буде вільна, то від великої радості будемо день і ніч плакати. Під сим підписуємося. Команда ч. 1794. Еммендінген». (Далі йдуть підписи.)¹⁾.

Кілько було в цій добі освідомлених національно українців на робітничих командах, а кілько було про-

Крамнича спілка «Єдність» в раштатському таборі.

тивників української справи, годі сказати. Впрочім що до цього була дуже велика різниця між першими місяцями російської революції, а січнем чи лютим 1918. р. Зі звідомлень мужів довірря виходило би, що протягом цілої цієї доби стрічали вони на робітничих командах пересічно 72% прихильних, 20% байдужних, а 8% ворожих українській справі людей. Але ці звідомлення не дають належитого образу, бо їх замало, иньчі запропастились. Тай впрочім ці дати можуть торкатись ли-

¹⁾ Розсвіт з 15. 4. 1917.

шень половини всіх людей, приналежних до раштатського табору, про нього нема зовсім статистичних відомостей. Невною орієнтацією може бути число зібраних підписів під мандат. 8523 зібраних підписів, це 68% всіх полонених, приналежних до раштатського табору. Що між підписаними були люди, яким ішло виключно лише про земельну справу, об чім говорилося також у мандаті, це певне, але на всякий випадок це були люди, які потрапили йти солідарно зі свідомими українцями. Це було так у квітні, значить у часі, коли ще багато людей на командах не вірило навіть, що в Росії справді вибухла революція.

Постепенно змінювалась, очевидно, справа на користь українства. В письмах з травня і червня 1917. р., які писали полонені до своєї рідні, вже відко одушевлення з цього, що сталося в Росії, а від липня 1917. ішли вже чим раз частіше письма в патріотичнім, українським дусу¹⁾. Взагалі національне почуття обхопило потім дуже скоро цілу масу полонених, хоч треба признати, що й московські більшовики мали в масі своїх прихильників²⁾.

III. Міжтаборові взаємини.

Пята доба історії раштатської громади вирізняється від усіх попередніх також і тим, що в цій добі були дуже живі взаємини між трьома українськими таборами в Німеччині, і що ці табори звязалися під зглядом організаційним. На це вплинула передовсім російська революція. На ньччм місці ми вже вказували на це,

¹⁾ Die ukrainische Bewegung berührende Nachrichten; zusammengestellt von der Postprüfungsstelle des Kriegsgefangenenlagers Rastatt.

²⁾ Про це каже виразно Яременко в своїм звідненні з грудня 1917. Дві команди, числом 300 людей, він називає більшовицькими.

що російська революція викликала була досить сильне замішання в політичній орієнтації української громади в Рашаті. Але те саме було видко також і в двох других таборах. І тому коли рашатська громада виступила з пляном міжтаборової конференції, то обі другі громади повитали цю думку дуже прихильно, бо скрізь було бажання вияснити собі ситуацію і обговорити дальший напрям роботи.

Курси української мови з учителем Др. Василем Сімовичем (х).

Восине Міністерство дало згоду на цю конференцію і її скликано до Зальцведелю. На конференцію приїхали з рашатської громади: Волосів, Крижановський, Пархоменко й Тарасовський, з вецлярської громади: Андріюк, Вахір, Ємець, Пожиган і Терлецький, а з зальцведельської громади були: Базилевич, Березняк, Кузеля, Левницький і Святун. Народи конференції відбувались два дні, 8. і 9. травня 1917.¹⁾ Як відпоручник Союзу визволення України брав участь у нарадах Скоропис-Полту-

¹⁾ Прот. І. міжтаборової конференції з 8. і 9. травня 1917.

ховський. До президії конференції вибрано Волосова як голову, Андріюка як його заступника і Пархоменка як секретаря.

Перебіг нарад конференції був доволі характеристичний. Ініціатива лежала звичайно в руках раштатських відпоручників, які може найбільше відчували потребу вияснення деяких справ. Але взагалі наради конференції вказували на неспокій, зденервовання і дезорієнтовання деяких учасників конференції. Наради оберталися головню коло висилки полонених на окуповані землі і в справі поїздки Скорописа-Йолтуховського до Петербурга. В першій справі йшло головню про це, щоби мати запоруку, що німецькі влади не будуть на окупованих землях уживати наших людей до иньчих цілей, а тільки до провадження української, просвітної роботи. Висказано також бажання, щоби малий відділ «січових стрільців», який стояв там під проводом бувшого полковника раштатської Січі Миколи Шаповала, стягнути зовсім з фронту, де він провадив агітаційну роботу. В справі поїздки Скорописа-Йолтуховського була в учасників конференції гадка, щоби він дійсно поїхав з мандатом від полонених до тимчасового російського правительства, оскільки на це дозволять обставини. Вислідом нарад були остаточно такі резолюції:

1) »Перша конференція представників трьох українських таборів, зібрана 8. травня 1917. в Зальцведелі, констатує велику користь безпосередньої виміни думок і просить воєнне Міністерство затвердити цю нову в розвитку таборового життя інституцію, з тим, щоби вони збиралися що місяця в складі по трьох відпоручників з кожного табору.

2) Конференція стверджує, що революція в Росії, яка дає нам вигляди на національну свободу, та усуває нам дотеперішній клич боротьби з царизмом, а рівночасно поведення на австрійських територіях, в першій мірі закриття понад 20 українських шкіл, удержуваних

у визначній мірі самими полоненими всіх трьох таборів, змінюють умови, серед яких вербувався відділ «чети Козака»¹⁾ настільки, що даліше поповнювання цього відділу стає неможливим, та що він має бути даліше уживаним доцільно тільки до етапної служби з ціллю улпшення відносин місцевого населення до німецьких військ.

3) З огляду на те, що висилка на Волинь «відділу Фогта»²⁾ заскочила таборові організації цілком несподівано так, що крім інформацій про основні завдання сотні й її склад вони не мали від Союзу визволення України, ані від воєнного Міністерства, ніяких вияснень що до умов, на яких сотня виїздить, конференція, маючи перший раз нагоду висловитися в цій справі, стверджує, що вони в довіррю до умов, поставлених воєнним Міністерством перевели вербовання й висилку сотні. Одначе, по прочитанню дотичних заряджень воєнного Міністерства, вони тепер бачать, що пункт 4. зарядження воєнного Міністерства³⁾ що до висилки сотні дає можливість ріжного толковання завдань сотні й не виключає підозріння для нас із національного становища образливого, через те конференція висказується за тим, щоби згаданий пункт був стилізований ясніше так, що члени сотні підчас свого побуту на Волині мають бути уживані головно до національно-освідомляючої праці серед тамошного населення й що вони не будуть уживані до шпіонажі та військової служби.

4) Задля уможливлення найповніших успіхів для згаданої вище праці сотні, конференція підносить вс-

¹⁾ Мова тут про відділ Шаповала. Сотник Козак був посередником між цим відділом і німецькими, військовими властями.

²⁾ Тут треба розуміти цих людей, які мали провадити просвітну роботу на окупованих землях. Сотник Фогт був посередником між цими людьми і військовими властями.

³⁾ В цім пункті була мова про це, що ці полонені мають стояти під управою німецького офіцера, який завідує розвідкою, і виконувати його поручення.

лику потребу того, щоби сотник Фогт підпирав її заходи перед місцевими властями та для поставлення на міцній організаційній основі можна було послати туди трьох досвідних в організаційних справах людей, які взяли би провід освідмляючої праці на цілій території на взірець »Просвітних Виділів« С. В. У. в початках роботи по таборах.

5) Конференція стверджує, що революція в Росії не зміняє зовсім нашого основного ідеалу повної державної самостійности українського народу та, що в основу нашої діяльности, як і дотепер, кладе як найширшу організацію свідомих мас українського народу».

Тим способом конференція поставилася ясно до всіх справ, які тоді цікавили українські громади в трьох таборах. Разом з тим сталося перший раз, що понад Генеральними Радами й Генеральними Старшинами трьох громад станула тепер міжтаборова конференція, якої рішення були директивою для цих громад. Така директива була тим більше потрібна, що з хвилию виїзду члена Президії С. В. У., Скорописа-Йолтуховського, тратили громади дотеперішного провідника в політичних і просвітних справах.

По укінченню цієї головної конференції відбулась також конференція присутніх членів Редакцій таборових часописей. Порушено було там справу впровадження в життя »Товариства Робітників пера«, з чим виступила власне Редакція зальцведельської часописи, означено ціну таборових часописей і т. п.

У вересні 1917. р. скликано було другу міжтаборову конференцію. Вона відбулась у Раштаті в часі від 17. до 20. вересня. Зібрались тут знов відпоручники трьох українських громад, а саме: з раштатської громади були відпоручниками: Гришко, Василь Мороз, Тиміш Пархоменко, Василь Сімович і Яків Тарасовський, з вецлярської громади: Андріюк, Бахір, Лисецький, Черчик і Ющенко, зі зальцведельської громади: Базилевич, Петро

Бензя, Ковалів, Скорохід і Стоцький. В нарадах брав також участь секретарь централі Союзу визволення України Всеволод Козловський. Протоколу нарад цієї конференції не можна було роздобути, але є резолюції, ухвалені на цій конференції. Вони звучать так: 1) »Друга конференція представників українських таборів у Німеччині признає в засаді, що ухвали конференції в усіх принципіальних справах повинні бути для всіх громад обовязкові. Алеж, беручи на увагу мандат вецлярського табору, конференція рішає ось-що: Вкладається на обовязок представникам поодиноких громад старатися дорогою своїх законодатних тіл провести ухвали другої конференції в себе в життя. Алеж ухвали конференції, задля яких винесення не дано спеціальних повновластей делегатам, переводяться в життя тільки після санкції таборових інституцій. 2) Друга конференція визнає, що ухвали другої конференції для Союзу визволення України обовязкові. 3) Виходячи з того становища, що події в Росії не змінили наших поглядів на цілі й напрямок нашої таорової роботи, ми й далі змагатимемо до повної політичної самостійности українського народу. Одиноким шляхом задля осягнення цієї мети вважатимемо як найширшу організацію мас у всіх проявах національно-політичного життя українського народу. 4) Друга конференція визнає, що одиноким засобом задля того, щоб забезпечити та закріпити ту волю, яку наш народ, дякуючи своїй організованости здобув у російській революції та задля того, щоб могли повести дальше широку організацію українських мас, являється як найшвидше завведення мира. 5) Друга конференція представників українських таборів у Німеччині вважає Українську Центральну Раду, до скликання українських установчих зборів, одиноким краєвим представництвом України й на основі дотеперішньої її роботи висказує їй своє довірря та заявляє, що буде її підпирати. 6) Друга конференція постановляє, що грошей, збираних на національний фонд

у Києві, ніхто не сміє вживати на таборі потреби. 7) Задля скріплення та поширення роботи на занятих німцями територіях України конференція рішає поробити заходи, щоб вислати до Білої дальшу групу полонених товаришів, у склад якої повинні входити передусім досвідні й добрі вчителі, а також щоб туди вислати цивільних учителів та священиків. Рівночасно конференція ухвалює поробити представлення перед властями задля упорядкування фінансового положення українських шкіл шляхом перебрання тих шкіл на рахунок шкільного податку. 7) Вислухавши реферат про національно-просвітну діяльність наших товаришів на занятих територіях, конференція стверджує, що ця робота цілком відповідає нашим інтересам і вважає за необхідне скріпити організаційну й національно-просвітну працю таким способом: вислати до Білої з відповідними дорученнями людей, які мають досвід у організаційній роботі, а також поробити відповідні заходи, щоби воєнне Міністерство поінформувало тамешні військові влади про ціль нашої роботи та вплинуло на них, щоби вони нашим людям, котрі там працюють, в роботі поспособляли.

8) Конференція рішає: а) поробити заходи, щоб ті табори (Вецляр і Зальцведель), які ще не вислали своїх представників на зайняті німцями території України, дістали змогу туди їх вислати; б) завізвати «Українську Громаду» в Білій, щоб за весь час своєї роботи на занятих територіях дала докладне звітлення; в) завізвати Українську Громаду в Білій, щоб надалі посилала такі звітлення не менш одного разу в місяць; д) поробити заходи, щоб у міжтаборових конференціях дістала змогу брати участь Українська Громада в Білій. 9) Конференція визнає за потрібне вести зимову роботу по таборах в можливо широкому розмірі, використовуючи місцеві відносини кожного табору. 10) Конференція стверджує, що в інтересі спільної роботи по таборах необхідно потрібна взаємна поміч. Через те зобов'язує поодинокі гро-

мади не робити перепон у виміні або в позиції організаторських викладових сил, наскільки така виміна не буде сполучена зі шкодою задля місцевої роботи, та старатися загалом у кожній справі собі помагати. 11) Конференція ухвалює через Централю С. В. У. у Берліні поробити заходи перед воєнним Міністерством, щоб а) дістати дозвіл на обїзд неукраїнських таборів задля стягнення до наших таборів інтелігентів-українців; б) щоб Міністерство дозволило оголосити заклик до української інтелігенції через командантури неукраїнських таборів та через часописи полонених, між иньчими через «Русскій Вѣстникъ», щоб інтелігенти-українці зголошувалися до громадської роботи у наших таборах. 12) Конференція приймає до відома, що є вже дозвіл на утворення учительських курсів на занятих територіях України, та ухвалює поробити заходи, щоб таборові учительські сили дістали змогу туди поїхати. 13) Конференція ухвалює поробити кроки задля того, щоб, коли не вдасться владити учительських курсів на занятій території, завести їх у одному з таборів, а саме у Вецлярі. 14) Конференція звертається через Союз визволення України до воєнного Міністерства, щоби з других таборів можна було стягати потрібних нам людей без заміни. 15) Конференція звертається до С. В. У. з просьбою поробити заходи у воєнному Міністерстві, щоби на заміну полонених українців із других таборів можна було посилати людей із неукраїнських таборів даного корпусу. 16) Конференція рішає поробити кроки через Централю С. В. У., щоб цивільні члени громади таборів Вецляр і Зальцведелъ дістали змогу відвідувати робітничі команди у дозволений час без німецького перекладчика¹⁾. 17) Конференція рішає скликати зїзд видавничих товариств усіх трьох таборів і завзиває видавничі товариства, щоби кожне з

¹⁾ Перед тим вони їздили самі, але почавши від літа 1917 впроваджено що до цього нові приписи.

окрема обміркувало справу стягнення трьох таборових газет, які зараз виходять, у один щоденник, та справу унормовання книжок і щоб свої ухвали предложила найближчій конференції. 18) З огляду на потребу більшої одноцілості в політичних і організаційних справах по таборах конференція поручає виробити реґулямін майбутніх конференцій представників усіх таборів, як сталої інституції та предложити його найближчій конференції; тій самій конференції має бути предложений порядок виборів представників таборів на такі конференції; у справі виборів до третьої конференції українські табори мають порозумітися так, щоби вибори до неї в усіх таборах переводилися на тій самій основі й однаковими способами задля забезпечення усім таборам відповідного представництва; конференція вибирає комісію, якій поручає зайнятися виробленням проєкту реґуляміну конференцій і виборчого права для них. Проєкт має бути предложений таборовим громадам задля того, щоби вони могли над ним застановитися; у склад комісії входять по двох представників із кожного табору та по одному заступникові, а крім того представник С. В. У. 19) Конференція визначає потребу поїздки театральної дружини на заняті території України й доручає зорґанізування такої дружини одному зі сильних театральних товариств по українських таборах. За таке уважається Драматично-музичне Товариство ім. Лисенка у Вецлярі. 20) Конференція вважає висилку орґанізованих людей на Україну через фронт на далі недопустимою¹⁾. 21) Конференція вважає допустимим пересилку хорих орґанізованих людей із інвалідами, додержуючись розумного вибору. 22) Конференція прохає С. В. У. поробити заходи перед восним Міністерством, щоб пересилку наших полонених

¹⁾ Перед тим було кілька таких випадків так, що кільканаять свідомих українців перепустили німці через фронт на Україну.

на Волинь через фронт цілком припинити. 23) З огляду на те, що довірочні справи відомі тільки Президіям Генеральних Старшин і Рад, конференція ухвалює завести точку конференції »Довірочні справи« у окремий протокол, який пропонується тільки зазначеним вище представництвам. 24) Ухвалено протокол як найшвидше виготовити і його виготовлення доручити Президії. 25) Конференція ухвалює, щоб кожний табір звернувся листовно через свої командантури до київської Центральної Ради

Конференція голови Генеральної старшини Григорія Нетренка (x)
і референта Генеральної Старшини Адама Миколаєвича (xx)
з сотником Рудольфом Швайцером фон Гаєнбрух. (xxx.)

з проханням у справі заповоги полоненим українцям по наших таборах і це прохання надрукувати в таборових часописях. 26) Конференція постановляє звернутися до С. В. У. з просьбою вислати через воєне Міністерство президіям Генеральних Старшин вільний вихід із табору без супроводу для таборів Венцляр і Зальцведель. 27) Конференція звертається до С. В. У. з просьбою вяснити справу заборони »Рідного Слова« в Австрії, а після того звернутися з цією справою до

української парламентарної репрезентації у Відні. 28) Ухвалено звернутися до воєнного Міністерства з проханням, щоб у таборі Зальцведель дозволено наново слати фотографії до дому. 29) Конференція просить С. В. У. звернутися до воєнних Міністерств у Відні і в Берліні, щоб уможливити фрайштадтському таборові хоч неперіодично брати участь у наших конференціях. 30) Конференція постановляє вислати привіт українській громаді в Білій і фрайштадтцям із нагоди конференції. 31) Конференція складає через С. В. У. подяку німецьким властям за уможливлення конференції. 32) Конференція ухвалює вислати привіт президентові С. В. У. т. Скорописові в імені конференції. 33) Конференція постановляє, щоби виготовити на протягу місяця протокол II. конференції й розіслати його по всіх таборах. 34) Поручити Президії й секретарям II. конференції подати до часописей звіт про зведення з перебігу конференції та ухвалені нею резолюції.

Ці резолюції і таке їх велике число показують, що зміст нарад конференції був багатий і різнородний. Деякі резолюції звертають особлившу увагу. І так перша резолюція свідчить, що вецлярська громада не мала охоти без застережень піддатися ухвалам міжтаборової конференції, і хотіла задержати свою автономію у всіх справах. Що такий сепаратизм вецлярської громади був тут зовсім не на місці, це яснє і він лише доказує, як мало у нас дійсно організаторського духа. Такий погляд вецлярської громади виключав би, розуміється, можливість утворення тісного органічного звязку між трьома громадами, хоч би не було на дорозі ще багато інших причин. (Кошта, утруднення в їзді залізницями і т. п.)

Важною на перший погляд видається резолюція друга, бо усуває С. В. У. від всякого проводу в роботі. Але в дійсности ця резолюція має чисто теоретичне значіння, бо з виїздом з Німеччини члена Президії Союзу Скорописа-Йолтуховського не було і так проводу Союзу

в просвітній роботі в трьох таборах. Історичне значіння має сема резолюція, бо вона рішучо стверджує, що просвітна робота на зайнятих німцями територіях України відповідає інтересам українського народу. Ця резолюція, ухвалена по вислуханню реферату про просвітну роботу на цих територіях, доказує як найвиразніше безпідставність цих опозицій і довгих балачок, якими себе зазначила в квітні, травні й червні 1917. р. рапгатська громада.

Друга конференція була послідною конференцією в цій добі. На це зложилися причини передовсім технічної натури: велике віддалення таборів, то що. Третя конференція відбулася значно пізніше, бо щойно 2. і 3. серпня 1918. у Вецлярі і її завданням було лишень сконстатувати, що діяльність Союзу визволення України скінчилася з днем 31. липня 1918.

IV. Українська громада й німецькі військові власти.

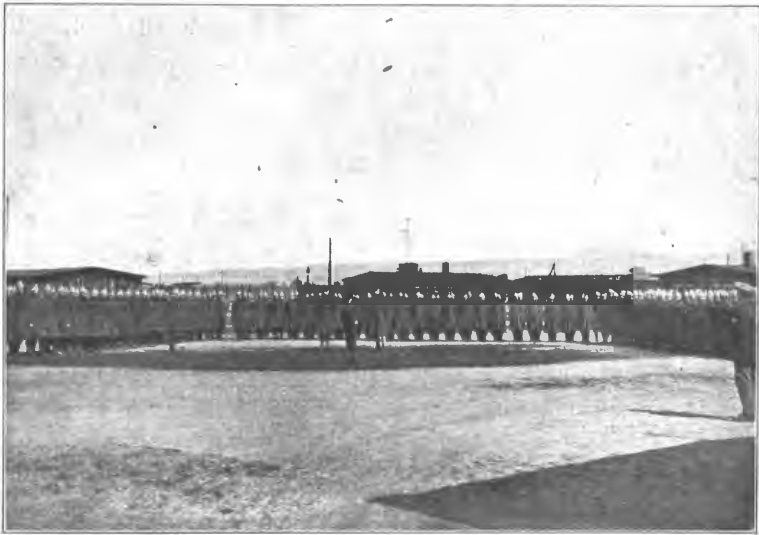
Як давніше, так і в цій добі німецькі таборові власти і воєнне Міністерство йшли на руку українській пропаганді в таборах. Правда, в квітні зменьчено знов число людей, які могли виключно посвячуватися просвітній роботі в таборі, до 200, але на робітничих командах могла йти далі українська пропаганда, як і в попередній добі. Командантура табору згодилася також на одну новість, на т. зв. місцевих мужів довірря на робітничих командах, які мали завдання гуртувати коло себе людей. Ці місцеві мужі довірря мали певні привілеї, а власне були свобідні одного півдня від роботи, щоби могли приготувитися до рефератів. Таксамо згодилися військові власти на це, щоби наші люде (могли їздити по иньчих таборах з метою вишукувати там і стягнуті до українських таборів інтелігентів українців. Дві між-

таборів конференції відбулися також завдяки дозволу німецьких властей. Начальником «Українського Відділу» в таборі був і надалі сотник Швайцер фон Гагенбрух, а тільки з українського боку зайшли особисті зміни. На місце члена П. В., Петра Катеринюка, який виїхав з Раштату, став з кінцем серпня референтом для зноски громади з командантурою член П. В., Василь Сімович, а з кінцем 1917. року член П. В., Адам Миколаєвич (фот. ст. 395.). Але не в цьому річ. Головне було тут те, що у відношенню воєнного Міністерства і таборових, військових властей до українських громад на стала певна зміна.

Український світ був для німецьких, військових чинників все чимось чужим, незрозумілим. Занадто велика різниця була між еволюцією українського й німецького народу, щоби воно могло бути инакше. Правда, ми бачили, що не зважаючи на це, між українськими громадами в таборах і німецькими військовими властями було цілий попередній час нормальне відношення, і німецькі власти поширили українську пропаганду зовсім добре, розуміючи в цім політичний інтерес Німеччини, але з хвилиною, як революція в Росії і потім на Україні зачинили показувати свій вплив на українські громади, це відношення мусіло змінитися. Напів зреволюціонізовані українські громади в таборах, в яких погляди на суспільні справи ставали що раз більше радикальними, революційними, стали ще дальше від німецького військового світа. Німецькі військові власти, так воєнне Міністерство, як і командантури таборів, побачили нагло, що українські табори, які були призначені на ведення національної, української пропаганди, стали огнищами радикально-суспільних, чи революційних поглядів. Тесаме завважено також і в раштатському таборі.

Наслідком цього була виміна думок між секретарем Союзу визволення України, Всеволодом Козловським і воєнним Міністерством, а тут в Раштаті між членом

П. В., Сімовичем і сотником Швайцером. З дискусії показалося, що німецькі військові чинники невдоволені зі стану просвітної роботи взагалі в усіх трьох українських таборах. Закидувано власне, що в таборах за багато провадиться політики й положені поробилися політиканами замість набирати відомостей з різного поля наук. А коли при цих поглядах станули також і деякі

Гостина Скорописа-Політовського (х) між січовиками в
рангатеському таборі в квітні 1917.

члени Просвітних Відділів, то справа видавалась зовсім ясна для військових властей. Висунено тепер на порядок денний знов справу реформ, перепроваджених у всіх трьох таборах, які усеюли Просвітні Відділи від проведу в таборах, і т. п. Словом — шукано різних причин, забуваючи цієї одної головної, що незвичайні події на сході Європи, а передовсім на Україні, і ці радикально-суспільні клічі, які там голошено, мусіли показати своїй, великий вплив на полонених в українських

таборах. Зверхню це проявлялося у великим зацікавленню політикою й суспільними справами, радикалізмом поглядів в цих справах і балакуністю. Це був, очевидно, контраст до німецького світа, який менше дискутував, але за це всі свої сили напружував, щоби велику світову війну скінчити з перемогою для себе.

Це відношення німецьких властей до українських громад завважила й раштатська громада. Вона чула від референта для зносин громади з командантурою, що німецькі влади неприхильно ставляються до товариства »Праця«, в яким гуртувалися соціальні демократи, що німецькі влади взагалі невдоволені з цього, що в таборі є соціалісти, і також тому, що в таборі відбуваються занадто часто різні засідання, а мало розвивається просвітна робота. Але громада реагувала на це тим способом, що відчувувалася що раз то більше від німецького світа.

І треба було щойно аж такого факту, як мир берестейський, щоби знов зблизити обі сторони до себе.

Всеж таки прірва зроблена в цій добі історії громади не далася цілком направити і зіставила свої наслідки у відношенню української громади в Раштаті до німецького світа.

V. Союз визволення України і українська громада в Раштаті.

В попередніх добах лежав провід члена Президії С. В. У. Скорописа-Йолтуховського в українських таборах головню в організаційнім і просвітнім життю, в цій добі в політичнім. Правда, Скоропис-Йолтуховський виступав у раштатським таборі ще в р. 1915. і 1916. з політичною платформою Союзу визволення України, а в р. 1916. вязав навіть раштатську, січову акцію з майбутньою офензивою на Україну осередніх держав, але всеж таки всяка вища політика лежала щойно на дру-

гім пляні. Головне було у него національне й суспільне освідомлювання маси полонених. Щойно в цій, п'ятій добі поставив Скоропис-Йолтуховський політику на першій місці. Доказом цього справа з мандатом, об чім говорено вище (фот. ст. 399.). Ця справа видавалась йому дуже важною. Здавалося тоді, що Україна не виступить активно в цій великій руху російської держави, і тому кожда політична акція, піднята в ім'я української справи, була пожадана. Скоропис-Йолтуховський був цієї думки, що поїздка його до Петербурга з політичним мандатом від українців полонених додасть розголосу українській справі, і тим самим покаже українцям там на Україні, що треба виступати з політичними постулатами.

З таким пляном виїхав дійсно Скоропис-Йолтуховський в червні 1917. з Німеччини. Раштатська громада втратила свого дотеперішного провідника й лишилася зі своїми силами. А тимчасом справа з мандатом не йшла наперед. Скоропис-Йолтуховський не міг довший час добитися дозволу від петербурського правительства і перебував у Штокгольмі. А коли дозволено йому на решті переїхати через Росію, тоді політична ситуація так несподівано змінилася на користь української справи, що справа мандату перестала мати актуальне значіння. Мандат зівстався вже лише історичним документом.

Тимчасом у Берліні зівстався сам один секретарь Союзу визволення України Всеволод Козловський, який зайнятий канцелярською роботою, зв'язаною з українськими таборами, не міг взяти на себе провладу над роботою в українських таборах. Впрочім він не мав до цього уповажнення від бувшого провідника Скорописа-Йолтуховського. А такий провід був тепер тим більше потрібний, коли між українськими громадами в таборах і німецькими властями настало певного рода напруження відносин. Зваживши це, виступив Всеволод Козловський з пляном, щоби члена Просвітнього Виділу з Вецляру, Омеляна Терлецького назначити провідником просвітньої роботи в усіх трьох

українських таборах. Цей плян він предложив до затвердження двом членам Президії Союзу визволення України: Маріянови Меленевському й Олександрови Скорописові-Йолтуховському. Вони згодилися на нього, але тимчасом згадана кандидатура натрапила на несподівані перешкоди. Стало врешті на тім, що провідником просвітної роботи став Всеволод Козловський, якому до помочі додано члена Просвітного Виділу зі Зальцвделю, Романа Смаль-Стоцького.

В такім характері приїхав Всеволод Козловський разом з членом Президії Союзу визволення України Андрієм Жуком дня 28. лютого 1918. до раштатського табору. Тоді обговорено справу ліквідації просвітної роботи в раштатським таборі. Але ця плянована ліквідація йшла поволи, і Союз провадив просвітну роботу в українських таборах аж до 31. липня 1918. року.

VI. Огляд п'ятої доби.

П'ята доба історії раштатської української громади є найдовшою добою з усіх п'яток, бо вона замикає в собі час одинацяти місяців. Зачалась вона з хвилиною вибуху російської революції, і від того часу події на сході Європи, а передовсім на Україні, відгравають першорядну роль в життю громади. Від впливом цих подій став світогляд членів громади революційним. Це треба розуміти так що до справ політичних, як і суспільних. Політичні й суспільні справи так захопили собою людей, що властива просвітна робота зійшла на плян другий. Осередком життя громади був і в цій добі сам табір, хоч тут не йшло життя наперед, а занепадало, бо власне в цім осередку, в самім таборі, найвиразніше виступили наслідки довгого перебування в полоні.

Далеко більше духового здоров'я показували ро-

бійничі команди. Повстання п'ятьдесяти організацій на командах говорять про це найвиразніше.

Взагалі з кінцем цієї доби став раштатський табір, зложений з дванадцять і пів тисячі полонених українців дійсно українським табором¹⁾. Відсоток чужих українству людей був так незначний, що він уже не входив у рахубу. Притім всім людям, які були слухачами викладів, чи учениками школи в таборі, було в цілій масі коло 2500, а людей, які брали участь в організаційному життю громади, було коло 1500. Усе те результат просвітної роботи в раштатському таборі.

П'ята доба представляє і з чисто теоретичного боку чималий інтерес. А цікаве власне те, що ці потрясення, які переживали народи східної Європи, виявилися тут в раштатському таборі у формі — так сказати б — революційного дрожання.

¹⁾ З кінцем року 1917 лічив раштатський табір 12 523 полонених. — Акти командантури раштатського табору з 1917. р.

Пам'ятник помершим українцям раштатського табору поставлений в Раштаті (Робота Михайла Паращука).

Кінцеві уваги.

Так ми перейшли історію української громади в Раштаті. Вона обіймає собою час трицять три і пів місяця, значить несповна три роки. За цей час відбулася в цій українській громаді велика еволюція. Зміни, викликані цією еволюцією, видно на полі загального знання, національного почування, політичної думки й організаційного життя. Маса полонених зібрана в раштатським таборі стала громадою українською.

Перша доба історії цієї громади показує ще сумний образ. Це образ, який тісно вяжеться з побутом українського народу в російській державі. Вирвати цю масу полонених зпід впливу російського життя було дуже тяжко і це неважко протягом першої доби. Маса ставляється неприхильно до української просвітної роботи і до української ідеї взагалі. Лишень невеликий гурток (коло 150 людей) приєднаних до українства людей виділе в цій масі.

В другій добі українська справа в таборі рушила з мертвої точки і прийшла поступово до значіння. Побіч просвітного руху розвивається в цій добі організаційне життя. Поступ видно в цім найліпше, що число людей приєднаних до українства лічило коло 1200, в цьому курсистів коло 1000, а людей, які звязалися організаційно коло 600.

Третя доба займає центральне становище в історії громади. Життя просвітне і організаційне йде дуже інтенсивно й поширюється на робітничі команди. Українізація маси полонених поступає дальше й виказує коло 3000 людей приєднаних до українства, а коло 1100 людей, згуртованих в організаціях, і коло 2000 курсистів. Побіч української національної думки виступає політичний бік української справи і з того часу тісно вяжеться з нею.

В четвертій, найкоротшій добі громада має свій центр

в таборі, який управляє сам собою. Цей центр складається з п'ятих соток полонених. Організаційне життя вже завершене і наука на цьому полі показує добрі результати. Ця доба перетята нагло російською революцією. Разом з тим це кінець самостійного життя громади.

Життя п'ятої доби розвивається в громаді під впли-

Шафка з дерева (Кустарна Спілка).

вом російської і потім української революції. Вона тісно вяжеться з подіями на сході і в таким звязку лишень зрозуміла. Протягом цієї доби раштатський табор стається дійсно українським, де національне почуття охоплює з невеликими виїмками цілу 12-тисячну масу. Просвітний рух сходить на другий план, а замість цього стає на першій місці політика в звязку з організаційним життям громади. Кінець цієї доби виказує коло

1500 зорганізованих людей і коло 2500 людей, які відбули курси чи виклади.

Тим способом українська громада в таборі полонених у Раштаті має свою історію. Ця історія, це маленька частина історії визвольного руху українського народу в часі великої, світової війни. І тут таксамо, як на обширній території України в часі світової війни, dokonався великий переворот духовий. Ріжниця тільки в цьому, що коли там цей переворот виявився у формі революції, то тут він був наслідком дуже скорої еволюції.

Одне й друге принесло нашому народові поширення і поглиблення національного почуття. Українська громада в Раштаті показала стільки духового здоров'я і стільки здібности до розвою, що, можна напевно сподіватись, вона буде цінною частинкою у великій масі українського народу. Нашому народові треба передовсім освіти й організації, а одне й друге навчилися власне цінити члени української громади в Раштаті. Це те цінне, що вони приносять з полону до дому.

Спис

викладів і курсів, які відбулись у раштатському таборі від початку просвітної роботи тамже дня 12. травня 1915. до виїзду другого січового відділу дня 3. березня 1918 на Україну.

Увага.

Цей список окремих викладів і курсів неповний. Подано це, що можна було знайти в писемних джерелах, але крім цього відбулося багато викладів, про які в джерелах загально лише сказано, без подання тем викладів. — В списі не узгляднено теж цих курсів, які мали характер курсів народньої школи. Імена референтів теж не все повні, бо так їх подано в джерелах, а часом їх зовсім не подано. — В списі не узгляднено теж рефератів про світові події у звязку з українською справою, що відбувалися кожного тижня й були виголошувані членами Просвітного Виділу і членом Президії Союзу визволення України Скорописом-Йолтуховським. —

Доба перша.

(12. 5. 1915 до 31. 8. 1915.)

А). Виклади.

- Бензя Петро, Повстання і розвиток держави.
- — Політично-державне життя Швайцарії.
- — Суть конституції.
- — Горожанські права.
- — Політична платформа Союзу визволення України.
- — Що таке конституція?
- Митівський Марко, Як мужик у всіх у довгу остався?
- — Суспільні класи.

Др. Перфецький Роман, Вага просвіти й науки.

— — Основні конституційні права.

— — Устрій держав в Європі.

— — Значіння просвіти.

Б). Курси.

Безпалко Осип, Суспільні інституції з класового становища.

Гуцайло Євген, Практична наука фотографії.

Др. Перфецький Роман, Історія України від основання Київської держави до Ярослава Мудрого.

Др. Смаль-Стоцький Роман, Шевченкові твори (3 лекції).

Доба друга.

(31. 8. 1915 до 9. 2. 1916.)

А). Виклади.

Безпалко Осип, Пророки і їх соціальні змагання.

— — Старинна Греція і її устрій.

— — Греки й держава Плятона.

— — Тома Морус.

— — Франка «Лис Микита».

— — Мануфактурна доба.

— — Три великі утопії.

— — Французька революція.

— — Розвиток промислу.

— — Капіталізм і середня власність.

— — Зміна погляду на працю.

— — Праця жінок і дітей.

— — Значіння Тараса Шевченка для українського народу.

— — Характеристика капіталістичного ладу.

— — Автономія України.

— — Значіння Січі.

Бензя Петро, Державні довги (2 рази).

— — Державні видатки (2 викл.).

— — Статистика господарського життя Сполучених Держав Америки.

— — Горожанські права (2 рази).

— — Статистика господарського життя Швейцарії.

— — Промислові кризи.

— — Берлін.

— — Повстання й розвиток держави.

— — Світова торгівля.

Бензя Петро, Вага просвіти для народніх мас (3 рази).

— — Значіння рідної мови.

— — Державне життя Швайцарії.

— — Громадські права.

— — Розвиток сільського господарства в Росії.

— — Як розходяться народні гроші?

— — Суть держави і як вона повстала.

— — Земельна справа в Росії.

— — Вага організації.

— — Визвольна боротьба в Росії в 1905. р.

— — Просвітна робота в таборі.

— — Стан робітничої класи в Росії в другої половини 80-тих років до 1905 (2 рази).

— — Шевченко як поет і громадянин.

— — Конституція в Швайцарії.

— — Стан робітничої класи в Росії.

— — Парляментаризм.

— — Французька революція.

— — Визвольний рух у західній Європі в 1848. р.

— — Політичні партії в Росії.

— — Господарське життя Швайцарії.

— — Москвофільство української інтелігенції.

— — Форми робітничих організацій в західній Європі.

— — Що таке страйк і бойкот?

— — Повстання релігій.

— — Що коштує війна?

— — Визволення селян з кріпацтва в Росії.

— — Утопічний соціалізм.

— — Від утопічного до наукового соціалізму.

— — Червона неділя в Петербурзі в 1905. р.

— — Національна справа й робітництво.

— — Війна й робітництво.

— — Парижська комуна.

— — Розвиток капіталізму.

— — Комуністичний маніфест.

— — Капіталізм і пролетаріят.

— — Еволюція і катастрофи в суспільстві.

Бондаренко Михайло (Іваницький), «Великий Лях» Шевченка (3 викл.).

— — Значіння Шевченка для українського народу.

— — Користь з існування Аграрної Секції в таборі.

— — Малоземелля в Росії.

Волосів Арсен, Італійські кооперативні спілки.

Волосів Арсен, Боротьба за землю й волю в Росії.

— — Як повсталася релігія?

— — Якої нам треба школи?

Гудайло Євген, Політичний й економічний лад Швейцарії.

— — Молочна господарка швейцарських громад (3 викл.).

— — Вільгельм Тель як суспільний діяч.

— — Землетруси й вулкани.

— — Дещо з палеонтології (3 викл.).

— — Штука друкарська (2 викл.).

— — Звідки взявся чоловік? (2 викл.).

— — Соняшна система (2 викл.).

— — Змисли у звірят.

— — Подорож на північний бігун.

— — Будова людського тіла (3 викл.).

— — Передісторична доба в історії України.

Загурський, Земельна справа в Зеландії.

о. Катеринюк Петро, Моральне зло і гріхи.

— — Християнські чесноти.

— — Молитва, віра й християнська мораль.

— — Місця Богослуження.

— — Внутрішнє улагодження церкви.

— — Свята й пости.

— — Богослужební принадлежности.

Крижановський Олександр, Кінець світа.

Лепкий, Богдан, Слово о полку Ігоревім (2 викл.).

— — Володимир Мономах і його заповіт.

— — Генеза козаччини.

Митієвський Марко, Економічне становище й організаційне життя робітників у Росії.

Мороз Василь, Вибрані пісні Федьковича.

— — Як мужик став довжником у всіх.

Найко, Розвій садку (3 викл.).

Падалка Валеріян (Бахталовський), Боротьба за «сонце».

— — Тіла прості й зложені; тіла тверді, текучі й газові.

— — Серце, кров і її круження.

— — Скриті вороги людства (бактерії).

— — Сільська кооперація в Данії.

— — Сільська кооперація в Ірландії.

— — Діяльність французьких хліборобських спілок.

— — Значіння соли для людей.

— — Камінне вугілля.

Падалка Валеріян (Бахталовський), Німецька сільська кооперація.

— — Життя людей в старі часи, початки поділу праці.

Парашук Михайло, Дещо з української штуки.

Др. Перфецький Роман, Революція в західній Європі і український національний рух у Галичині в 1848. р.

— — Національний розвій австрійської України.

— — Державні устрої.

— — Автономія й федералізм.

— — Історія повстання Союзних держав Америки.

— — Державний лад Союзних держав Америки.

— — Історія Швейцарії і її державний лад.

— — Державний і суспільний лад німецької держави до 1806. р. (2 викл.).

— — Окремішність українського народу від московського і польського.

— — Короткий начерк сучасних, державних устроїв і суть основних горожанських прав.

— — Рільничі меліорації (2 викл.).

— — Памятки старинної Греції.

— — Політична історія Німеччини від 1806. до 1848. р.

— — Політичний лад альпейських країв і чеського королівства в хвилі злуки під династією Габсбургів.

— — Суть національного питання.

— — Північно-італійські міста в середніх і нових часах і вплив їх як культурних осередків на Україну за часів Петра Могили.

— — Національний розвій галицьких українців.

— — Що таке конституція?

— — Вага організації в громадському життю.

— — Які суспільні причини складаються на долю народів?

— — Природні умовини розвою України.

— — Як повстало і зникло кріпацтво в Росії?

— — Ціль і вага політичних наук.

— — Україна в державнім бюджеті Росії.

— — Ріжниця між конституцією і абсолютизмом.

Початок О., Що таке соціалізм?

Сергіїв, Шкідливість трехпільної господарки.

— Оброблювання землі і вплив воздуха на почву й рослини.

— Фосфор, азот, кістяна мука й калі, та їх користь у рільнім господарстві.

— В який спосіб уліпшується почва мінеральними складниками?

— Меліорація в господарстві.

— Господарські машини для озимини.

Сергіїв, Культура бараболі.

— Культура вівса.

— Культура ячменю.

— Життя рослин.

— Перехід »общинного« користування землею до приватного.

— Хороби дерев.

— Скотоводство у наших селян.

— Спора й чим вона різниться від зерна.

— Способи боротьби з грибами на рослинах.

— Поправа раси домашніх звірят.

— Як доглядати молочні корови?

— Перехід від трьохпільної господарки до чотиропільної.

— Пятипільна господарка.

— Годівля рогатої худоби.

— Молочарство.

— Обчищування насіння і пізнавання його.

— Плекання й вибір розплодових звірят.

— Загальна культура рослин.

Слюсарчук, Земельна справа.

— Десять літ конституції в Росії і Державна Дума.

— Земельні порядки в Зеландії.

— Значіння цієї війни для українців.

— Чи є тепер панщина?

— Значіння рідної мови.

— Як мужик став довжником?

— Швайцарська Спілка.

— Значіння часописів для народу.

— Селянські розрухи в Росії 1905. р.

Соломонів, Повстання селян в Англії.

— Форми державного устрою.

Тарасовський Яків, Хліборобські спілки у Франції.

— — Неприхильне становище московської демократії до української справи.

— — Національні антагонізми.

Терлецький Омелян, Занепад народів.

Б). Курси.

Десятовський і Ведмідь Євген, Наука рисовання й малювання.
Гуцайло Євген, Практична наука фотографування.

Лепкий Богдан, Історія української літератури й мови.

Мороз Василь, Історія культури.

Паращук Михайло, Практична наука в різьбленні з дерева.

Пачовський Василь, Історія України.

— — Історія Росії.

— — Вибрані питання з української літератури.

Др. Перфецький Роман, Наука хорального співу.

Тарасовський Яків, Наука граматички української мови.

Терлецький Омелян, Наука хорального співу.

— — Наука елементарних засад музики.

Доба третя.

(9. 2. 1916 до 12. 12. 1916.)

А). Виклади.

Баклинський Гнат, Молочарські спілки в Німеччині й Данії.

— — Що таке клітина, матерія, орган?

— — Як поводитись з бжолками?

— — Діяльність бактерій в молоці.

— — Вплив корму на якість коров'ячого молока.

— — Класифікація звірят.

Безпалко Осип, Пропорціональні вибори.

— — Жіноче виборче право.

— — Статистика України (2 викл.).

— — Свобода слова устного й друкованого.

— — Будучність України під Росією і як самостійної провінції
иньшої держави.

— — Школа, церков, і їх організація.

— — Жадання українців від Росії.

— — Урядництво й суд, їх організація й демократизація.

— — Чи потрібна українському народові школа?

— — Наше завдання на випадок німецької офензиви на Україну.

— — Робітниче питання як питання цілої суспільности.

— — Охорона робітництва офіційними партіями і правитель-
ством.

— — Економічний визиск України Москвою.

— — Які організації закладати на Україні?

— — Що робити по повороті до Росії?

— — Як може виявитися народний рух по війні на Україні, і
наше становище в ній.

— — Значіння організації.

— — Внутрішня мобілізація в Німеччині.

— — Як вибороти українську школу?

— — Церков на Україні.

Бензя Петро, Комуністичний маніфест.

— — Середня Європа перед 1848. р.

— — Демократизація державного життя.

— — Робоче законодавство.

— — Західна Європа в 1848. р.

— — Контрреволюція в західній Європі в ХІХ. ст. (2 викл.).

— — Завдання робітничої класи (2 викл.).

— — Суть і теорія французького синдикалізму.

— — Відношення робітничої класи до професійних спілок.

— — Робітнича партія й селянство.

— — Земельна справа на Україні (2 викл.).

— — Теорія й практика французького синдикалізму (3 викл.).

— — Народня міліція (2 рази).

— — Жидівське питання на Україні.

— — Загальний страйк.

— — Виборче право.

— — Парляментарний спосіб ведення нарад.

— — Виборчий закон до Державної Думи (2 рази).

Берекет, Страйк і бойкот.

— Організації й держави.

— Земельна справа в Зеляндії.

Бондаренко Михайло (Іваницький), Земельна справа.

— — Аграрна програма Маслової.

— — Українська школа на Україні.

Волосів Арсен, Що таке кооперація?

Волошин Яків, Гетьман Іван Мазепа.

— — Гетьман Богдан Хмельницький.

— — Як Петро І. і Катерина ІІ. нищили Україну?

Григоренко, Що ми повинні робити, як німці заберуть Україну по Дніпро?

Гуцайло Євген, Будова людського ока.

— — Як повстають образи в людськiм оці?

— — Змисл слуху.

— — Змисл дотику.

— — Змисл нюху.

— — Змисл смаку.

— — Будова людського тіла (2 викл.).

— — Бжільництво (3 викл.).

— — Будова легких, віддихання і круження крові.

— — Дещо з гігієни.

— — Праця бжолки у різних порах року.

Калюжний, Значіння Січі.

Карманський Петро, Життя українців в Америці.

— — Соціальний і культурний побут українців у Канаді.

о. Катеринюк Петро, Внутрішнє уладження церкви.

— — Життя й діяльність Тараса Шевченка.

— — Церковна справа на Україні.

Др. Кузеля Зенон, Сліди національно-державної свідомости у старо-українському письменстві.

— — Національна свідомість в українській народній словесности (думах і піснях).

— — Українське письменство перед Котляревським.

— — Про суть і значіння української етнографії (з практичними порадами, що і як збирати).

Левченко, Ростинний світ України.

Миколаєвич Адам, Франка «Мойсей».

— — Адміністрація в Галичині.

— — Порядки в Галичині.

— — Загальний погляд на діяльність Тараса Шевченка.

— — Шевченка «Гайдамаки» (2 викл.).

— — Франка «Панські жарти».

— — Літературна діяльність Осипа Федьковича.

— — Дещо з психології (3 викл.).

— — Наші історичні перекази.

— — Січ у Галичині.

— — Українські легенди й казки.

— — Вибрані твори Шевченка.

— — Оповідання Грінченка.

— — Боротьба за університет і зміну несправедливого виборчого закона в Галичині.

— — Повстання Хмельницького (2 викл.).

— — Винниченкова драма «Базар».

— — Будда й буддизм.

— — Лісова пісня Лесі Українки.

— — Історія виховання.

— — Куліша «Маруся Богуславна».

— — Методика в науці.

— — Грінченка «Олеся».

— — Куліша «Турова круча».

— — Олеся «По дорозі в казку».

— — Головні засади гігієни.

— — Життєпис Івана Франка.

— — Кобилянської «В неділю рано зілля копала».

— — Котляревського «Енеїда».

Миколаєвич Адам, Життєпись Шевченка і його поеми »Причинна«
і »Гамалія«.

- — Як розвивалась українська повість?
- — Едити Зальцбург »Син України«.
- — Франка »Каменярі«.
- — Швайцарія колись і тепер.
- — Гетьман Іван Мазепа й битва під Полтавою.
- — Тобилевича »Понад Дніпром«.

Мороз Василь, Стефаника »Камінний хрест«.

Найко, Як плекати кущі порічок?

- Як дерева розмножуються?
- Як треба садити дерева?
- Як заходитись коло старших дерев?
- Шкідники наших дерев і средства охоронні.
- Парники.
- Медоносні відміни дерев і цвітів.
- Культура ананаса в оранжерії.
- Управа цибулі, буряків і моркви.
- Управа чісника, огірків і редьки.
- Управа деяких ярин.
- Плекання цитрини й померанчі в оранжерії.
- Цвітоводство в кімнаті і у відкритому ґрунті.
- Як повинні провадитися роботи в саді в зимі, щоби получить гарний урожай.
- Робота в саді на весну і садження овочевих дерев.
- Робота в саді в літі і осені.
- Звідки прийшли в Європу овочеві дерева?
- Природні услівя для культури овочів.
- Звідки прийшли в Європу огородові рослини?
- Огородова робота.
- Роди почви під садовину.
- Ободрення почви під садовину.
- Яке місце відповідне під огород?
- Як чередувати рослини в огороді?
- Устройство парника (2 викл.).
- Устройство шкільки дерев і очкування дерев.
- Управа капусти.
- Як виплекати з очкування овочеві дерева?

Падалка Валеріян (Бахталовський), Що таке кооперація?

- — Акціонерні Спілки.
- — Основні засади системи Родждель (2 викл.).

Пархоменко Тиміш, Дещо з економії.

Рожко, Кооперація і сучасний економічний розвій.

— Фуре і його пророцтва що до кооперації.

Семенів, Короткий погляд на історію українського театру і біографія Тобилевича.

Сербин, Діяльність Шевченка.

Сергіїв Євген, Повстання пшчи і її хемічний склад.

— — Знаряди господарські (3 викл.).

— — Значіння навозу в рілній господарці.

— — Охорона пожиточних ростин против шкідливих (2 викл.).

— — Спеціальна культура пшениці й жита.

— — Боротьба зі шкідниками пшениці й жита (2 викл.).

— — Значіння коней в життю селян.

— — Значіння окопових ростин у плодозміні.

— — Управа кукурудзи.

— — Будова голови коня.

— — Ростини бульбасті й корінкові.

— — Значіння окопових ростин у плодозміні і в ужитку селян.

— — Культура бобу, гороху й сочевиці.

— — Стручкові ростини (3 викл.).

Сиротенко Григорій, Що таке національність?

— — Що таке наука і яке її значіння для нас?

— — Значіння української мови в судах.

Др. Сімович Василь, Українська правопись у порівнанні в російською (3 викл.).

— — Поява Котляревського в українській літературі.

Др. Смаль-Стоцький Стефан, Адміністраційний лад на Буковині. Соломонів, Земельне питання на Україні.

— Визволення селян з кріпацтва.

— Економіка в політиці.

Скоропис-Йолтуховський Олександр, Аграрна справа на Україні.

Сугак, Як може попасти в полон ціла армія?

— Яку вагу в життю держави має просвіта?

Тарасовський Яків, Повстання на Патьомкинці.

— — Боротьба Чехів в Австрії за свої національні права.

Чумак Петро, Як провадити засідання?

Крім того були ще такі виклади:

Можливість самостійної України по війні.

Національна справа.

Організованія товариств.

Окремішність москалів від українців.

Що повинні ми робити, коли будемо під німецьким пануванням?

Жидівське питання.

Б). Курси.

- Вовчок Марко, Елементарні засади музики.
Волосів Арсен, Наука кооперації.
Десятовський і Ведмідь, Наука малярства.
Загурський М., Історія України.
Карманський Петро, Історія української літератури.
о. Катеринюк Петро, Виховання дітей.
— — Історія української літератури.
— — Історія церкви.
Др. Левицький Володимир, Наука кооперації.
Мороз Василь, Історія культури.
Найко, Практична наука управи ярин.
Падалка Валеріян (Бахталовський), Наука кооперації.
— — Кредитові товариства в Росії.
Поляків Петро, Наука хорального співу.
Парашук Михайло, Практична наука різьбарства й гончарства.
Рожко, Наука кооперації.
Др. Смаль-Стоцький Роман, Введення в історію української літератури найновішої доби.
— — Наука української граматики.
Др. Смаль-Стоцький Стефан, Твори Шевченка.
— — Граматика української мови.
Сугак, Історія цивілізації Європи.
Шаповал Микола, Історія України.
Наука гри на струнних інструментах.

Доба четверта.

(12. 12. 1916 до 11. 3. 1917.)

А). Виклади.

- Бензя Петро, Парляментаризм і політичні партії.
— — Національне питання й робітництво.
— — Партійна тактика.
Берекет, Деякі твори Івана Франка.
— Людський кістяк.
— Твори Франка й Самійленка.
Бондаренко Михайло (Іваницький), Адміністративний устрій Росії.
— — Адміністративний устрій на Україні.
— — Самоуправа сільських громад.
Бондарів, Дві руські народности.

Волосів Арсен, Грецька мітологія (2 викл.).

— — Господарські відносини на Україні.

— — Праця й вартість товарів.

— — Дещо з політичної економії.

— — Родинний устрій у давніх греків.

— — Школи на Україні.

— — Виховання дітей.

Гуцайло Євген, Міжнародні борби за існування.

— — Господарське й духове виховання.

— — Господарське й духове виховання в борбі за існування.

— — Земельне питання в римській державі.

— — Вплив християнства на національну економію і земельні права в початках середніх віків.

— — Становище великої земельної власности в початках середніх віків.

— — Повстання прав і держав.

— — Різні уладження й держави.

— — Що таке анархізм?

— — Міжнародні взаємини (2 викл.).

— — Право й мораль.

— — Становище Америки супроти мирових заходів.

— — Народи й держави в міжнародній боротьбі за існування.

— — Господарське й духове виховання народів у боротьбі за існування.

— — Земельне питання в Вавилоні, у жидів і греків.

— — Земельне питання в римській державі за часів Августа.

— — Вплив християнства на суспільні відносини і на права земельних робітників.

— — Становище великої земельної посілости в початках середніх віків.

— — Суть феодалізму.

— — Сільське земельне право в середніх віках.

— — Гірництво й права гірників у середніх віках.

— — Становище Америки під теперішню війну.

— — Торговля й купецтво в середніх віках.

— — Повстання рас і народів.

— — Вплив супружжя на виховання й обичайність.

— — Прометей в українській поезії.

— — Земельне право міст західної Європи 1300—1700.

Засядько, Три етапи розвитку хліборобства на Україні.

Ігнатенко, Австралія і її політичний устрій.

о. Катеринюк Петро, Про виховання.

о. Катеринюк Петро, Про самовбійство.

— — Політичні партії.

Левченко, Україна в географічного погляду.

— Український народ як антропогеографічна одиниця.

Максимович, Національний суд.

— Як треба українському народові боротись за українську школу?

— Державні закони.

— Право власности й володіння.

Миколаєвич Адам, Кого повинні ми післати до Генеральної Ради?

— — Що таке нація?

— — Як болгари здобули собі волю?

— — Карпенка-Карого »Сава Чалий«.

— — Значіння Котляревського в українській літературі.

— — Маркіян Шашкевич.

— — Мих. Грушевський, як учений і громадянин.

— — Діяльність Федьковича (2 викл.).

— — Артемовський-Гулак і Гребінка.

— — Леонід Глібів.

— — Франка »Захар Беркут«.

— — Магомед і його наука (2 викл.).

— — Наука Христа (2 викл.).

— — Людське тіло і його головні недуги.

— — Українська народня словесність.

— — »Тарас Бульба« Гоголя.

— — Гетьман Петро Дорошенко.

— — Літературна діяльність Марка Вовчка (2 викл.).

— — Гетьман Іван Мазепа.

— — Народні вірування в українській літературі.

— — Якого ладу треба домагатись у незалежній українській державі?

— — Нація й національність.

Мороз Василь, Діяльність Куліша.

— — Дім, родина, релігія й військо у греків.

— — Дикість і варварство людей.

— — Ідеал соціалістичної держави.

— — Значіння преси.

— — Моргана »Первісне суспільство« (2 викл.).

Найко Я., З яких частин складається рослина?

— — Клітина в рослині.

— — Вибір місцевости під садки.

— — Овочеві вина (2 викл.).

— — Хемічний склад овочевих вин.

Найко Я., Селянський огород.
— — Вибір місця під огород.
— — Як треба справляти в огороді почву?
— — Овочевий садок.
— — Огородництво.
— — Природні багатства на Україні.
— — Культура ананасів.
— — Культура огірків, дині й кавунів.
— — Причина неплодородности овочевих дерев.
Рожко, Кооперація й соціалізм.
Рожественський, Дещо з геології.
— Повстання землі з геологічного погляду.
Сербин, Мазепа і його наслідники.
Сергієнко, Повстання землі і її рухи.
Чумак Петро, Винниченка «Записна книжка».

Крім того були ще такі виклади:

Розвій родини.
Введення в національну економію.
Українські політичні партії.
Національний рух.
Що таке парламентаризм?
В народі сила.
Відношення московського уряду до українського народу.
Російські визвольні маніфести (з нагоди маніфесту Николая
Николаевича).
— — Якого нам треба виборчого права на Україні?

Б). Курси.

Десятовський, Наука малярства.
Парашук Михайло, Практична наука різьбарства й гончарства.

Доба пята.

(11. З. 1917 до 3. З. 1918.)

А). Виклади.

Бондаренко Михайло (Іваницький), Вибух українського руху.
— — Аграрна реформа Чернова.
— — Націоналізація землі.
Квашенко, Що таке автономія?
Николаевич Адам, Про чахотку.
— — Нервові хвороби.
— — Франка «Мойсей».

Миколавич Адам, Розвиток національної ідеї.

— — Початки козаччини.

— — Життя Івана Франка.

— — Національність і культура.

Осадчий, Повстання Полуботківців і російська революція.

Др. Сімович Василь, Одиниця й громада.

— — Що таке нація?

— — Державні й недержавні нації.

— — Діяльність Куліша (2 викл.).

— — Діяльність Марка Вовчка.

— — Нація й національність.

— — Національний і націоналістичний.

Черчик, Стан хліборобства на Україні.

Політичний лад Сполучених держав Півн. Америки.

Зріст реакції в Росії.

Державний устрій Швейцарії.

Державний устрій Австро-Угорщини.

Державний устрій Німеччини.

Державний устрій Франції.

Який кращий устрій в теперішній добі для Росії?

Як підготовлялася теперішня війна?

Російська революція.

Б). Курси.

Парашук Михайло, Практична наука різьбарства й гончарства.

Миколавич Адам, Основи психології й логіки.

Др. Сімович Василь, Дидактика.

— — Метода в навчанню української мови.

— — Історія української літератури від Котляревського до Шевченка.

Показчик.

- Аграрна Секція 11, 106, 115,
116, 128, 138, 167, 168, 187,
206, 207, 230, 270.
- Андріюк, Денис, член громади
у Вецлярі 387, 388, 390.
- Артистична Секція 106, 118, 119,
120, 126, 218.
- Базилович, чл. гр. у Зальцведелі
387, 390.
- Байлів, чл. П. В. 274, 275, 321.
- Баклинський, Гнат, чл. гр. 263,
413.
- Бахір, Василь, чл. гр. у Вецлярі
387, 390.
- Бахталовський, Валеріян, див.
Падалка.
- Безпалко, Осип, голова П. В.
і Ген. Ст. 68, 69, 70, 74, 89,
97, 128, 129, 130, 176, 197,
199, 231, 270, 271, 272, 273,
274, 279, 285, 292, 294, 297,
321, 408, 413.
- Бензя, Петро, член П. В. 52,
60, 66, 128, 266, 272, 273, 274,
327, 334, 391, 407, 408, 409,
414, 418.
- Березняк, чл. гр. у Зальцведелі
387.
- Берекет, чл. гр. 235, 263, 327,
346, 414, 418.
- Бібліотека 72, 73, 147, 150, 214,
246, 247, 295, 328, 342, 377, 384.
- Білан, чл. гр. 129, 263.
- Біличенко, Михайло, чл. гр. 221,
263, 297, 327.
- Богослуження 148, 149, 245,
249, 300, 316.
- Бондарь, Тимотей, чл. гр. 263.
- Бондаренко, чл. гр., артист
театру 222.
- Бондаренко, Михайло (Іваниць-
кий), чл. П. В. 65, 74, 107,
128, 209, 270, 272, 273, 274,
297, 321, 327, 363, 377, 380,
409, 414, 418, 421.
- Бондарів 346, 418.
- Бондарук, чл. гр. 327.
- Борусовський, чл. гр. 129.
- Вдовиченко, чл. гр. 263.
- Ведмідь, Євген, чл. гр. 129, 235,
263.
- Вецлярський табір 9, 42, 48,
152, 155, 265, 266, 267, 268,
294, 298, 334, 335, 337, 342,
345, 350, 387, 390, 391, 392,
393, 395.
- Виклади 60, 69, 70, 71, 72, 73,
81, 88, 91, 94, 95, 112, 134,
135, 136, 137, 138, 139, 140,
141, 142, 144, 147, 149, 152,
211, 233, 234, 236, 238, 239.

- 240, 241, 242, 243, 249, 310,
311, 313, 316, 321, 323, 324,
325, 326, 327, 328, 340, 370,
371, 375, 376, 378, 387, 393,
407.
- Відродження, клуб 228, 270,
279, 296, 330, 367.
- Віча 69, 70, 76, 82, 83, 84, 85,
87, 89, 90, 91, 92, 95, 112, 126,
175, 225, 226, 227, 327, 328,
350, 374.
- Вовчок, Марко, чл. П. В. 191,
270, 274, 275, 321, 418.
- Воєнне пруське Міністерство 10,
25, 26, 29, 63, 79, 130, 157,
168, 174, 265, 278, 302, 336,
337, 367, 387, 388, 389, 392,
393, 394, 396, 397, 398.
- Войціх, Дмитро, чл. гр. 237, 263.
- Волик, чл. гр. 93.
- Волосів, Арсен, голова Ген. Ради
129, 235, 263, 266, 297, 327,
352, 356, 364, 387, 388, 409,
410, 414, 418, 419.
- Волошин, Дмитро, чл. гр. 129,
263, 329.
- Волошин, Яків, чл. гр. 129, 165,
263, 414.
- Гайдай, чл. гр. 129.
- Гладкий, чл. гр. 191.
- Голома, чл. гр. 297.
- Гондарук, чл. гр. 327.
- Горбенко, Др., чл. П. В. 274,
275, 321.
- Григоренко 414.
- Гришко 390.
- Гуцайло, Євген, чл. П. В. 74,
147, 209, 271, 272, 273, 327,
363, 408, 410, 412, 414, 419.
- Генеральна Рада 11, 82, 96, 129,
130, 161, 162, 167, 182, 183,
185, 186, 188, 189, 190, 191,
- 192, 224, 230, 269, 287, 264,
296, 298, 301, 302, 308, 309,
310, 315, 316, 322, 337, 345,
347, 348, 350, 351, 353, 354,
357, 358, 362, 363, 364, 395,
366, 369, 390.
- Генеральна Старшина 11, 24, 28,
29, 42, 129, 130, 172, 174, 176,
181, 183, 184, 185, 186, 187,
188, 189, 190, 191, 192, 211,
216, 228, 229, 230, 243, 255,
268, 269, 276, 287, 288, 294,
295, 296, 298, 299, 302, 303,
304, 306, 307, 308, 309, 310,
313, 316, 320, 322, 323, 330,
331, 334, 337, 338, 339, 340,
345, 346, 350, 352, 357, 358,
362, 363, 364, 365, 366, 367,
371, 390, 395.
- Делегація С. В. У. у Раштаті 57,
59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67,
68, 71, 74, 100.
- Десятівський, чл. гр. 263, 412,
418, 421.
- Дорошенко, Володимир, член
През. С. В. У. 19.
- Драматичне Товариство ім. Тоби-
левича 193, 218, 219, 220, 230,
270, 295, 316, 317, 318, 368,
372, 373, 380, 394.
- Єдність, кооперативне товари-
ство 229, 230, 316, 318, 373,
385.
- Ємець, Федір, чл. гр. у Вецлярі
387.
- Жидівський Просв. Виділ 215,
320.
- Жук, Андрій, чл. През. С. В. У.
19, 402.
- Загурський, М., чл. гр. 237, 263,
410, 418.

Защцведельський табір 9, 42,
48, 152, 155, 265, 266, 267, 268,
272, 334, 335, 342, 350, 387,
390, 392, 393, 395, 396.
Засядько, чл. гр. 356, 419.
Зводні баракові 228, 230.
Зелізняк, Гімн. тов. 117.
Зірко 129.

Іваницький, див. Бондаренко
Михайло.
Ігнатенко, чл. гр. 327, 419.

Калюжний, чл. П. В. 270, 274,
275, 297, 321, 356, 414.

Карманський, Петро, чл. П. В.
270, 272, 273, 274, 321, 324,
414, 418.

Катеринюк, Петро о., чл. П. В.
11, 97, 148, 156, 272, 273, 274,
297, 309, 321, 327, 380, 398,
410, 414, 418, 419, 420.

Квашенко, чл. гр. 377, 421.

Кирилюк 129.

Ковалів, чл. гр. 391.

Козак, Мартин, офіцер в «Укр.
Відділі» 67, 78, 79, 96, 157,
158, 279, 282, 337, 389.

Козловський, Всеволод, секре-
тарь През. С. В. У. 19, 25, 27,
45, 391, 398, 401, 402.

Койп, Еріх, Др. 22, 23, 24, 41.

Командантура рашт. табору 62,
80, 95, 123, 158, 225, 278, 279,
283, 337.

Команди робітничі 32, 154, 174,
246, 250, 251, 252, 253, 254,
255, 256, 257, 258, 259, 279,
283, 289, 299, 300, 305, 330,
331, 332, 333, 342, 353, 380,
381, 382, 383, 384, 385, 402.

Комітет адміністраційний 217,
230; кіновий 188, 228, 230,

270; по будові пам'ятника 184,
228, 230.

Конференції міжтаборові 352,
353, 387, 388, 390, 391, 392,
393, 394, 395, 396, 397.

Кравчук, Микола (Чалий), чл.
гр. 263.

Кривусів, Антін, чл. гр. 129,
130, 148, 221, 235, 263.

Крижановський, Олександр, чл.
гр. 129, 148, 209, 235, 263,
297, 327, 352, 356, 387, 410.

Кузеля, Зенон Др., чл. П. В.
272, 387, 415.

Кулинич, чл. гр. 377.

Курси див. виклади.

Кустарна Спілка 11, 70, 81, 82,
105, 118, 120, 121, 124, 128,
133, 143, 146, 150, 152, 221,
222, 230, 245, 270, 291, 292,
296, 316, 317, 318, 319, 320,
321, 342, 343, 373, 381, 405.

Левицький, Віктор, переводчик
65, 74, 97.

Левицький, Володимир, Др., чл.
П. В. 270, 272, 387.

Левченко, чл. гр. 64, 237, 263,
327, 414, 418, 420.

Легенький, чл. гр. 377.

Лепкий, Богдан, чл. П. В. 98,
272, 410, 412.

Лисенко, Василь, чл. гр. 190,
235, 263, 266, 297.

Лисецький, Пилип, чл. гр. у
Вецярі 390.

Литвиненко, Володимир, чл. гр.
129, 130, 235, 263.

Любберс, Вальтер фон, офіцер при
Воєннім Міністерстві 22, 24,
25, 37, 63, 130, 157, 265, 280.

Лянг, Карло Людвик, команд.
рашт. табору 79, 282.

- Максименко, чл. гр. 263.
Максимович, чл. П. В. 272, 274, 275, 297, 321, 327, 420.
Малярня 121, 146, 221, 246, 318.
Меленевський, Маріян, чл. През. С. В. У. 19, 402.
Мельник, чл. гр. 263.
Менцінський, Модест, оп. співак 26, 265.
Миколаєвич, Адам, чл. П. В. 191, 272, 273, 274, 321, 377, 380, 395, 398, 415, 416, 420, 421, 422.
Минько, чл. гр. 129, 148, 327.
Митівський, Марко, чл. П. В. 14, 97, 407, 415.
Мороз, Василь, чл. П. В. 74, 128, 270, 272, 273, 274, 321, 327, 377, 380, 390, 410, 412, 416, 418, 420.
Мужі довірря 254, 255, 256, 257, 260, 271, 303, 305, 330, 331, 332, 380, 382, 385, 397.
Найко, Я., чл. гр. 263, 327, 410, 416, 418, 420, 421.
Національна Секція (Товариство) 11, 85, 88, 89, 90, 92, 95, 100, 101, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 117, 118, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 134, 152, 157, 171, 172, 173, 174, 175, 179, 181, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 203, 211, 212, 213, 216, 217, 227, 229, 230, 270, 271, 277, 282, 300, 310, 311, 314, 321, 344, 345, 346, 357, 368, 370.
Німецькі влади 19, 28, 30, 47, 62, 67, 95, 96, 106, 124, 125, 156, 157, 158, 185, 252, 254, 278, 280, 336, 337, 347, 358, 372, 397, 398, 399, 400.
Ободяник, чл. гр. 263, 271.
Онищенко, чл. гр. 263.
Організація зводних 184, 270.
Осадчий, чл. гр. 377.
Падалка, Валеріян (Бахталовський), чл. П. В. 65, 74, 128, 270, 272, 273, 274, 410, 416, 418.
Пазів, чл. гр. 175.
Панасюк, чл. П. В. 274, 321.
Паращук, Михайло, чл. П. В. 82, 97, 120, 121, 128, 146, 148, 270, 272, 273, 274, 321, 373, 380, 411, 412, 418, 421, 422.
Патай, чл. гр. 377.
Пачовський, Василь, чл. П. В. 85, 97, 151, 274, 297, 321, 413, 416.
Пархоменко, Тиміш, голова Ген. Ст. 352, 356, 365, 366, 377, 387, 388, 390.
Перфецький, Роман, Др., чл. П. В. 89, 97, 101, 107, 128, 129, 266, 273, 308, 408, 411, 413.
Петренко, Григорій, голова Ген. Ст. 367, 376, 395.
Петровський, Осип, чл. гр. 237, 263.
Підлісний, чл. гр. 263.
Пожиган, чл. гр. у Вещлярі 387.
Поляків, Петро, чл. гр. 93, 145, 263, 418.
Політична Секція див. Національна Секція.
Полуботок, Олекса, чл. гр. 50, 61, 63, 89, 129.
Початок, О., чл. П. В. 52, 97, 411.
Праця, товариство, див. Соціальна Секція.

- Просвітна Секція 116, 193, 207, 208, 211, 229, 230, 266, 270, 277, 295, 313, 370.
- Просвітний Виділ полонених учителів 11, 208.
- Просвітний Виділ С. В. У. 24, 28, 36, 40, 42, 47, 48, 67, 68, 70, 76, 82, 83, 84, 85, 89, 90, 91, 92, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 110, 115, 117, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 138, 146, 147, 148, 151, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 164, 166, 168, 172, 173, 176, 177, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 197, 199, 225, 229, 251, 254, 255, 257, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 285, 286, 288, 292, 293, 294, 297, 298, 305, 306, 307, 308, 320, 321, 322, 323, 324, 335, 336, 338, 341, 380, 390, 399, 401, 402.
- Просвітно-суспільне Товариство 75, 81, 85, 86, 103, 105, 107, 114.
- Радченко, чл. гр. 274, 321.
- Райлян, Іван, перекладач 97.
- Редакційна Секція (Ред. комітет) 107, 109, 124, 125, 148, 176, 184, 187, 188, 216, 217, 230, 270, 295, 310, 314.
- Робітничий гурток друкарів рашт. табору 315.
- Рождественський 263, 327, 421.
- Рожко 274, 297, 321, 327, 365, 417, 418, 421.
- Савела, М., чл. гр. 237, 263.
- Святун, чл. гр. в Зальцведелі 387.
- Семенів, Олександр, чл. П. В. 272, 274, 417.
- Сербин, чл. гр. 263, 271, 297, 327, 356, 417, 421.
- Сергієнко, Н., чл. гр. 263, 327, 421.
- Сергіїв, Є., чл. гр. 129, 130, 148, 263, 411, 412, 417.
- Сидорів, чл. гр. 377.
- Сиротенко, Григорій, чл. П. В. 191, 270, 272, 274, 275, 321, 417.
- Сімович, Василь, Др., чл. П. В. 266, 273, 293, 370, 377, 380, 390, 398, 399, 417, 422.
- Січ, товариство в таборі 11, 101, 111, 113, 114, 116, 117, 118, 128, 162, 166, 168, 170, 171, 184, 186, 187, 188, 192, 193, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 219, 230, 233, 245, 259, 260, 264, 266, 270, 271, 285, 286, 296, 300, 302, 303, 306, 308, 311, 312, 321, 335, 337, 340, 350, 359, 360, 361, 362, 368, 369, 370, 388, 399.
- Скоропис-Полтуховський, Олександр, чл. През. С. В. У. 10, 13, 15, 49, 24, 25, 26, 30, 42, 47, 68, 77, 91, 113, 160, 166, 172, 177, 190, 197, 199, 225, 265, 283, 285, 286, 287, 288, 293, 294, 336, 337, 339, 341, 346, 347, 348, 349, 350, 364, 367, 374, 384, 385, 387, 388, 390, 395, 396, 399, 401, 402.
- Слюсарь, чл. гр. 129, 148, 263, 271, 417.
- Слюсарчук 129, 148, 412.
- Соломонів, Ісаак, чл. гр. 129, 130, 190, 263, 271, 363, 412, 417.

- Соціяльна Секція (Праця, товариство) 85, 92, 100, 114, 115, 124, 127, 128, 170, 172, 193, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 221, 229, 230, 270, 271, 296, 313, 314, 321, 334, 344, 345, 370, 371, 372, 400.
- Союз визволення України 10, 19, 22, 23, 24, 26, 30, 36, 40, 42, 43, 48, 51, 55, 56, 57, 64, 74, 77, 90, 100, 116, 117, 127, 132, 148, 155, 159, 166, 185, 229, 247, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 293, 297, 298, 302, 303, 304, 320, 322, 335, 336, 338, 341, 342, 346, 350, 351, 358, 364, 391, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 402.
- Смаль-Стоцький, Роман, Др., чл. П. В. 272, 274, 321, 391, 402, 408, 418.
- Смаль-Стоцький, Стефан, Др., проф. університету 26, 240, 241, 243, 417, 418.
- Старшина бльокова й баракова 88, 90, 106, 108, 109, 124, 128, 164, 187, 223, 227, 228, 230, 252, 270, 271, 320, 374.
- Сугак, чл. П. В. 266, 270, 274, 417, 418.
- Талан, чл. гр. 297.
- Тарасовський, Яків, голова П. В. і Ген. Ст. 95, 175, 209, 231, 263, 266, 275, 294, 297, 320, 327, 352, 356, 365, 387, 390, 412, 413, 417.
- Театр 44, 129, 143, 144, 146, 221, 245, 316, 328, 330, 377, 379, 394.
- Терещенко, Петро, чл. гр. 237.
- Терлецький, Омелян, чл. П. В. 93, 97, 128, 266, 274, 387, 401, 412, 413.
- Товариство ім. Лисенка 11, 118, 119, 120, 124, 126, 128, 193, 203, 218, 219, 220, 230, 270, 295, 319, 367.
- Товариство ім. Лисенка (Муз. драм. у Вецлярі) 394.
- Трезвинський, чл. гр. 274.
- Трохименко, чл. гр. 297.
- Турула, Євген, чл. П. В. фрайшт. табору 266.
- Український Рух, товариство 315, 368, 370, 371, 372.
- Учительський просвітний Гурток 107.
- Федорович, чл. П. В. 274.
- Фотографічна робітня 147, 152, 296.
- Фрайштадтський табір 19, 68, 156, 168, 265, 266, 293, 346, 347, 396.
- Фрідріх, Еміль, генерал-майор 22, 24, 25, 27, 157, 265, 280.
- Хмурий, чл. гр. 263.
- Хоменко, Павло, голова Ген. Ст. 237, 263, 297.
- Хор у таборі 93, 105, 118, 144, 146, 218, 245, 330.
- Центральний Комітет 70, 76, 81, 82, 83, 85, 92, 103, 104, 124, 127, 128, 194, 224, 225, 227, 229, 230, 270, 313, 319, 320, 374.
- Церков у таборі 148, 149, 150, 151, 249, 321.
- Церковне Брацтво 301, 308, 310, 315, 316, 321.
- Чалий див. Кравчук.
- Чайна Спілка 70, 75, 101, 105, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 133, 150, 152, 153, 156, 164, 173, 220, 222, 223, 224, 270, 277, 318.

- Часопись таборова (Розсвіт) 42,
109, 124, 147, 148, 154, 216,
217, 247, 248; 252, 258, 328,
329, 333, 353, 356, 370, 378,
382.
- Чумак, Петро, чл. гр. 237, 263,
297.
- Шаповал, Микола, чл. П. В.
197, 200, 266, 270, 274, 275,
294, 311, 337, 350, 388, 418.
- Шапочник, чл. гр. 297.
- Швайцер-Гагенбрух, Рудольф-
Ернст фон 337, 395, 398, 399.
- Шванебурський табір 65, 66, 72.
- Шверін, Фрідріх фон, Прав.
президент 22, 23, 29.
- Шкільна Рада 193, 208, 230, 313,
370.
- Школа господарська 210.
- Школа народня 42, 101, 187,
194, 208, 209, 210, 243, 244,
274, 302, 313, 327, 375.
- Ющенко, чл. гр. 390.
- Яременко, Петро, чл. гр. 59, 61,
129, 190, 235, 263.

